

Székely Sándor

Herman Ottó

Szakmai ellenőrök: Faludi Béla, Mihály Ferenc és Pálffy Ilona

TARTALOM

I. FEJEZET

Gyermekkor és ifjúság
Katonaévek - vándorévek
Kolozsvárott

II. FEJEZET

Az első állomás
A »pók-fauna«
A Nemzeti Múzeumban
A népszerűsítés mestere
Herman Ottó a politikai harcokban
Kossuth Lajosnál
A magyar halászat és halászélet
A magyar ornithológia kifejlesztése

III. FEJEZET

Munkássága a néprajz terén
A hetven éves Herman Ottó

IV. FEJEZET

Herman Ottó természettudományos világnézete

ZÁRSZÓ

Herman Ottó fontosabb munkái
Herman Ottó életének fontosabb eseményei

»Azt akarom, hogy Magyarország álljon be a művelt nemzetek sorába!«

Húsz évvel ezelőtt a Természettudományi Társulat emlékünnepelet rendezett Herman Ottó, a magyar tudomány forradalmi lobogású harcosa tiszteletére. 100 éve volt akkor annak, hogy ez a nagy tudós - aki annyi elismerést és dicsőséget szerzett a Társulatnak és az egész magyar népnek is - megszületett. És alig több, mint húsz év telt el akkor halála óta. Az emlékbeszéd befejező mondatai ezek voltak:

»Igen békés, csöndes részletkutatókká lettünk, félünk a messze távlatoktól és erőtlenné váltunk a nagy nemzeti összefogásokra. Ma még csak a távol jövőben sejtünk egy új természettudományi fellendülést... Ma még kábult fejjel tekintünk föl a régi bátorokra, a harcos küzdőkre. De egyszer, talán még egyszer eljön egy magyar jövő és akkor újra *Herman Ottó* elfakult lobogója alatt sorakozunk majd egy szebb, termékenyebb és magyarabb kultúra kivívására.«¹

Ez az idő eljött. Hazánk felszabadulása meghozta a magyar tudomány újjászületésének feltételeit is. És azok a tudományok, melyeknek néhány emberöltővel ezelőtt Herman Ottó oly bátor megteremtője, előharcosa, továbbfejlesztője volt: virágoznak és dús termést érlelnek. A biológia, a néprajz, az ősrégészet, a nyelvtudomány - hogy csak a legfontosabbakat említsük azon tudományok közül, melyeknek Herman Ottó életét szentelte - egész tudományos életünkkel együtt a fellendülés korszakába lépett. Mai tudományos életünket már nem a részletkutató-sokban való elmerülés, az erőtlenség és a kilátástalanság jellemzi. A nagy nemzeti összefogás - ami a Horthy fasizmus évtizedeiben csak kevesek meg nem valósuló ábrándképe lehetett - megvalósul a tudomány terén is és soha nem látott lehetőségeket nyújt a magyar tudomány művelői számára.

Szabadon szárnyalhat ma a magyar tudomány. Fejlődését nem szorítja szűk gátak közé a Habsburg-ház elnyomó, gyarmatosító uralma - mint Herman Ottó korában. Nem nyomhatja rá már bélyegét a tőkés rendszer bomló, hamis, áltudományos nézeteket terjesztő korszaka - mint Herman Ottó pályafutásának utolsó szakaszában. Nem áll útjában az imperialista háborúra készülő, fegyverkező kormány tudományellenessége és szűkmarkúsága - mint Herman Ottó életében. Nem kell élet-halál harcot vívnia a klerikális reakció és a haladásellenes társadalmi erők fekete hadával - mint kellett Herman Ottónak.

A társadalmi haladás elsőpri a múlt sötét árnyait. Népi demokratikus államunk minden támogatást megad a magyar tudománynak, az emberiség haladását szolgáló tudósainknak. Ezért nem ritka ma az olyan hős, akik - mint azt Herman Ottóról halálakor megállapították - »egész életüket egy magasztos eszmének szentelve, semmitől vissza nem riadva, valójuk minden idegszálával és izmával önzetlenül munkálkodnak az emberi haladás és felvilágosodás előbbrevitelén, legfőbb kincsünk, a boldogság érdekében.«²

Herman Ottó életének példájából ma is erőt meríthet az emberi haladásért és boldogságért harcoló ember. Hatalmas akaratereje, a tudomány iránt érzett lángoló lelkesedése, szilárd, meg nem alkuvó jelleme, a magyar népbe vetett hite, a nehézségek előtti soha meg nem hátrálása - lelkesíthet valamennyiünket mindennapi munkánkban.

¹ *Szilády Zoltán*: Herman Ottó emlékezete. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1935. évf. 313. old.

² *Chernel István*: Herman Ottó, Aquila, 1914. évf. VIII. old.

Herman Ottó számára nem adatott meg, hogy egyetemeken sajátítsa el a tudomány alapjait. A maga erejéből, önszerezte ismereteivel küzdötte fel magát a nemzetközi tekintéllyel rendelkező, elismert tudós dicső posztjára. A harc közben azonban soha, egyetlen pillanatra sem feledkezett meg arról, hogy a tudomány nem öncélú. A tudomány arra való, hogy népünket felemeljük, hogy az emberiség haladását segítsük vele. Ezért nem vált szobatudóssá. Elsőrendű kötelességének érezte, hogy népét meg kell ismertetnie a tudomány eredményeivel. Így vált a legkiválóbb népszerűsítővé, a szó és az írás mesterévé, akinek tudományos művei egyben a népszerűsítés mesterművei is voltak, mert nemcsak a szakemberek szűk köre, hanem az egész nép számára szóltak. Nem zárkózott dolgozó szobájába. Szikár alakját gyakran láthatták feltűnni az előadói emelvényen. És ilyenkor a hallgatók százai, ezrei néma áhítattal lesték ajkáról a tudomány szavát. Előadásai eredetiek, izgalmasak voltak és a haladó tudomány legújabb eredményeit vitték a nép közé.

Sokoldalú tudása, nagyszerű szónoki képessége, a nép szeretete a századvég egyik kiemelkedő politikai egyéniségévé tette. A politika porondján is - mint újságíró és mint képviselő - következetesen képviselte a polgári haladás gondolatát, Kossuth Lajos eszméit. Nem csodálkozhatunk azon, ha a századforduló idején a kossuthi eszmék e következetes képviselője magára maradt. A polgárság - mely rettegett a munkásosztály egyre növekvő erejétől és szerveztségétől, a birtokosok, akiket megrémített az agrárproletariátusban feszülő forradalmi erő, a burzsoá-földesúri uralkodó osztályok, akik irtóztak a társadalmi haladás gondolatától - cserben hagyták Herman Ottót. Hiszen Herman Ottó neve egyet jelentett a fejlődésért vívott kérelmelhetetlen harccal, a polgári szabadságjogokért vívott küzdelemmel, a Habsburg-háztól független Magyarországért való kiállással, a korrupció és a megalkuvás megvetésével! És ezek az erények bűnnek számítottak a századvég mocsárgőzös levegőjű társadalmában. A hanyatló polgári társadalom elszigetelte, magányba szorította a nagy tudóst. Élete utolsó évtizedében különöc öregként, »bogarás« tudósként tartották számon. Mosolyogtak rajta, de tisztelték is és számoltak is azért vele. Puritán élete, büszke szegénysége, tudományos tekintélye megtámadhatatlanná tették.

Halálakor az egész nemzet meghajtotta ravatalánál az elismerés és a tisztelet zászlaját. Élete művére - és elsősorban világnézeti felfogására - azonban igyekeztek mihamarabb a feledés fátylát borítani.

E könyv megírásakor az a cél lebegett szemem előtt, hogy e fátylat félrevonva egy olyan tudós életét tárjam az olvasó elé, akinek tiszta élete lelkesedéssel tölthet el bennünket, akinek példája sok vonatkozásban követésre érdemes.

I. FEJEZET

Gyermekkor és ifjúság

Herrmann Károly breznóbányai kincstári orvos - amint akkor nevezték: kamarai chirurgus - imakönyvének végén néhány üres oldal volt. Erre jegyezte fel az akkori szokásoknak megfelelően a családi szaporulatot. Mert nagy volt a gyermekáldás a Herrmann családban! Az imakönyvben egymás után következnek a gyermekek nevei: Ludmilla (1829), Henriette (1831), Emma (1832), Franziska (1833). Majd ezután a következőket olvashatjuk:

»1835 dec 26 t. Juni, um halb 6 Uhr Abends ist unser Sohn Carl Otto geboren.« (1835. júniusának 26. napján esti fél 6 órakor született fiunk: Károly Ottó.)

Nagy volt az öröm a Herrmann családban. Négy lány után ötödiknek megszületett az első fiú!

A bejegyzéseknek azonban ezzel nem szakadt vége. Ottó után még egy fiú (ki azonban ötesztendőskorában meghalt) és még két leánygyermek látott napvilágot a szerény körülmények között élő orvos házában. Az apró gyermekek sok gondot-munkát adtak Herrmann Károly hitvesének, Ganzstuck Francziskának. 250 forint volt annak idején egy évben a kamarai chirurgus stalluma. Ez bizony szűkös jövedelem a kilenc főt számláló család számára! A gondok azonban nem zavarták meg a családi otthon derűjét. A szepesi százok sarjai minden fillért beosztva, okosan gazdálkodva éltek csendes életüket.

Herrmann Károlyt nem elégítette ki orvosi munkája. Szenvedélyes természetrajongó, afféle műkedvelő ornithológus volt. Távol álljon tőlünk, hogy lebecsüljük a műkedvelő tudósokat! Akkoriban, a múlt század első felében a műkedvelő megfigyelők, gyűjtögetők és a tudomány »hivatásos« és elismert művelői között még korántsem volt éles szakadék. Sőt! Éppen az úgynevezett műkedvelők közül nőttek ki az igazi tudósok.

Ilyen igazi tudós volt már akkor Petényi János Salamon, a református lelkészből lett kiváló ornithológus, a magyar ornithológia megalapozója. Herrmann Károly gyakori levélváltást folytatott megfigyeléseiről, gyűjtéséről Petényivel, aki nem egyszer el is látogatott a breznóbányai orvos házába. Nemcsak Petényivel levelezett Herrmann Károly, hanem a korabeli vezető német ornithológusokkal: Naumann János Frigyessel és id. Brehm Alfréddal is. Akkoriban jelent meg Brehm híres könyve a madarokról, a »Die Naturgeschichte aller europäischen Vögel« (Az európai madárvilág természetrajza). Ezt a könyvet Petényi küldi meg Breznóbányára.

A Herrmann család - tizenkét évvel Ottó születése után - a borsodmegyei Alsóhámorra költözik. A Bükk csodálatos erdei itt még talán több lehetőséget nyújtanak a természet megfigyelésére, az ornithológia művelésére. A fiú gyakran elkíséri atyját gyűjtőutakra és amikor már nagyobbacskává serdül, egyedül is hozzálát a madárvilág megfigyeléséhez.

»Gyermekeim legszebb emlékei a bükk-erdőből mosolyognak felém. Hányszor osontam ki a házból, bemélyedtem a bükkösbe, az egyetlen templomba, amelyben igazán szívem és eszem szerint ájtatos tudok lenni«³ - említi később Herman Ottó.

³ *Chernel István*: Herman Ottó, Aquila, 1914. évf. IX. old.

Apjától tanulja meg a madártömést, a tojások szakszerű konzerválását és gyűjteménybe helyezését. És apjától tanulja meg a pontos megfigyelést, az aprólékos, rendszerező munkát, a gondos adatgyűjtést, a megfigyelések részletes feljegyzését.

A kis Ottó szenvedélyének csak egy valaki nem örült a családban: az édesanyja. Ez érthető is volt. Hiszen a sok fáramászás, a tüskés csalitban való bujkálás, csúszkálás bizony alaposan megszagatta a ruhát-cipőt. A hat lányra nem volt annyi foltozni-varrni való, mint az egy fiúra. És különben is: Ottó eléggé vékonyka növésű volt, anyja szerint nem tett neki jót az, hogy télen, nyáron, esőben, fagyban csak az erdőt és a mezőt járja. Így aztán anyja nem egyszer eldugta a csizmát-cipőt, hogy otthon tartsa az efféle kirándulásokról a fiát. De ez sem segített. Elfutott ő mezítláb is. Persze, hogy elég gyakran megfázott, betegeskedett. Gyermekkorában gyakran volt mindkét fülén középfülgyulladás, ami idővel nagyothallóvá, késő öregkorára pedig csaknem teljesen süketévé tette.

Iskoláit Breznóbányán, majd Miskolcon járja. Fogékony lelkére mély és döntő befolyást gyakorol a miskolci gimnázium tanárának, Máday Károlynak nevelő munkája. Máday haladó, hazafias szellemben nevelte diákjait. Kossuth beszédeit ismertette az iskolában, Petőfi verseire tanította tanulóit. 1848-ban, a márciusi napokban nyíltan a forradalom mellett állt ki és diákjait is a független Magyarország kivívására lelkesítette.

Amint arról Herman Ottó később megemlékezik: egy viharos népgyűlés után, melynek szónoka Máday volt, a diákság szerteszéledt a városban és piros-fehér-zöldre, nemzetiszínűre festette valamennyi császári fekete-sárgára festett katonai őrházat, sorompót stb. Máday lelkesítő szavaira a diákok egy része később fegyvert ragadott a haza védelmére.

Ezt akarta tenni Herman Ottó is. Az alig 14 éves gyermek jelentkezését azonban (ágyútisztító-nak jelentkezett a miskolci tüzérezrednél) nem fogadták el. Így még egy esztendőt az iskolában töltött. Az 1849-50-es tanév volt az utolsó iskolai év Herman Ottó életében. Amit azután tanult meg: a saját akaraterejéből, tanulmánygyűjtéséből sajátította el.

Pedig jó tanuló volt. Bizonyítványa az utolsó tanévről ezt mondja:

»Magyar nyelv	kitűnő
Erkölcstan	kitűnő
Egyházi történet	kitűnő
Tértan	kitűnő
Szónoklattan, költészet	első osztály
Latin remekírók, római történetek és régiségek	első osztály
Német nyelv	első osztály
Görög nyelv	első osztály után következő
Erkölc	első osztály

Máday Károly
a miskolci ág. hitv. esperesi középiskola
és szónok-költészeti osztály tanára.«⁴

⁴ *Lambrecht Kálmán*: Herman Ottó, Biró Miklós kiadása, Budapest, 1920. 8. old.

A miskolci iskolaévek kitörölhetetlen nyomot hagytak Herman Ottóban. Itt vált igazán magyarrá, itt vált hazafivá. Máday nevelő munkája, a 48-as idők forradalmi szelleme ültette lelkébe a magyar népért, a hazáért folytatandó harc eszméjét. Ez eredményezte azt, hogy a németes Herrmann helyett Herman-nak írta nevét. Ez eredményezte azt, hogy - holott csak 7 éves korában tanult magyarul beszélni, mert a szülői háznál a német szó járta - a magyar nyelv mesterévé képezte magát.

Miért nem tanult tovább? Tisztázatlan kérdés. Lambrecht Kálmán Herman Ottóról írt könyvében úgy véli: a szabadságharc leveretése gyakorolt a serdülő gyermekre olyan hatást, hogy nem volt kedve tovább tanulni, bár szülei igen rábeszéltek. Chernel István szerint viszont apja már akkor kenyérkereső pályára szánta és azzal adta fiát »iparos«-nak, hogy majd később esetleg mérnök lehet belőle. Ez utóbbi vélemény a valószínűbb. Herrmann Károly aligha óhajtotta, hogy fia orvos vagy természetvizsgáló legyen. Saját, küzdelmes életénél jobbat szánt egyetlen fiának. Az értelmiségi pályákon végigtekintve: a tanítók helyzete még rosszabb volt. Menjen jogásznak? 1849 után aligha számíthatott elhelyezkedésre valamely közhivatalban. Legyen pap? Ott volt előtte Petényi János Salamon szomorú példája, akit elüldöztek papi stallumából, mert természetkutatással foglalkozott. Így érlelhette meg már a 48 előtti fejlődés azt a gondolatot benne, hogy mérnököt nevel fiából. 1849 azonban sok reményt tört ketté. A fejlődés megszakadt.

Herman Ottó tehát egy miskolci lakatosmesterhez, majd a korompai gépgyárba került. Néhány évig lakatostanulóként dolgozott, míg 18 éves korában elérkezett annak az ideje, hogy továbbképezze magát: mérnöknek tanuljon. Bécsbe utazott és beiratkozott a bécsi politechnikum előkészítő tanfolyamára. A tanfolyamot azonban nem fejezhette be: atyja 1854 tavaszán meghalt. Édesanyja pedig nem tudta anyagilag támogatni Ottót. Géplakatosként dolgozik 1856 végéig. Ekkor katonának viszik.

Mielőtt azonban rátérnénk a katonaévek krónikájára, adjunk választ egy önkénytelenül is elénkbe kerülő kérdésre. Mi történt a *természetkutató* Herman Ottóval? A bécsi gyárak füstje kiölte volna belőle a természet, a madarak és rovarok iránti rajongást? Nem ez történt. Minden szabad idejét a bécsi természetrajzi múzeumban, a császári »Naturalienkabinett«-ben tölti.

Itt ismerkedik meg a már akkoriban neves rovarkutatóval: Kari Brunnerral. Brunner felkelti érdeklődését a rovarvilág iránt és ez határozza majd meg tudományos pályafutásának kezdetét is. De ami még jelentősebb: itt, ezekben az években mutatkozik meg Herman Ottó kiváló rajztehetsége és Brunner istápolásával fejlődik kitűnő illusztrátorrá. Brunner felfigyel az ügyeskező fiatal géplakatosra és nemcsak a rovarok gyűjtésére, preparálására és az ezzel kapcsolatos munkára tanítja meg, hanem állandóan rajzolásra ösztönzi. Rovartani munkáit Hermannal illusztráltatja és hogy milyen tökéletességre vitte Herman Ottó a rajzkészségét, ezt majd látjuk élete legnagyobb művének, a »pók-fauna« sajátkezűleg készített gyönyörű rajzain.

Katonaévek - vándorévek

A tanulás és a munka éveit azonban megszakította a kényszerű katonáskodás ideje. Herman Ottó a kötelező sorozáson nem jelentkezett. »Az osztrákoknak - mint mondotta - nem fogok szolgálni!« Mégis - kényszerítették erre. Mivel a sorozáson nem jelent meg, 1857 elején, mint katonaszökevényt citálják a sorozóbizottság elé és büntetésből 12 évi katonai szolgálatra vitték.

A két esztendeig tartó kiképzés után csapatával a dalmát tengerpartra vezénylik. Ezekről az időkről később a Vasárnapi Újság hasábjain *Adriai képek* című cikksorozatában számol be.

Fiumében pillantja meg a tengert. A hatalmas víz, a kéklő ég, a párás levegő perspektívája mély benyomást tett rá.

»A látvány - írja az *Adriai képek* egyik cikkében - megbűvölt, de vonzott is. Csak a parthoz, a parthoz! A fáradtság elszállott.

Fiumébe érve nem törődtem a házakkal, emberekkel, a hegyszámra felhalmozott narancsokkal, mert a tenger kellett nekem. Hiába verték a díszes »czapistrángot«, elfelejtettem tökéletesen azokat a remek törvényeket, melyeknek minden paragrafusa »wird mit dem Tode durch Pulver und Blei bestraft« (golyó általi halállal büntetetik - Sz. S.) biztatással végződött. Követtem az apályt, megláboltam a dagályt; néztem a sirály lenge röptét, mellyel a hullám színét követte. Gyermekéveim legszebb álma - sok szép tengeri csiga! - beteljesedett...

Ez volt első ismeretségem a tengerrel. Megszerettem, híve maradtam, bármily messzire dobott is a sors - a szárazra.«⁵

Néhány napi fiumei tartózkodás után az ezred tovább indult a dalmát határőrvidékre, ezredével két esztendőt tölt Raguzában.

A katonai szolgálat a dalmát határőrvidéken nem jelentett Herman Ottó számára valami nagy fizikai erőpróbát. A műveletlen, eldurvult tisztikar bizonyos tisztelettel vegyes megbecsüléssel nézett a fiatalon is már nagytudású katonára (örmesteri rangban szolgált már ekkor), és mint jó tollforgató embert, az ezredirodára osztották be. Szabad idejében hódolhatott természetbúvár kedvének, gyűjthette a csigákat, kagylókat, rovarokat.

Maga a katonaélet azonban végtelenül elkésérítette. A határőrvidéken állomásozó ezredeknél különösen szigorú volt a fegyelem, és a spiclirendszer egész hálózatát építették ki a katonák között. Ehhez járult még a császári hadseregben amúgy is nagyfokú korrupció, melynek a távoli határőrvidéken semmiféle gátja nem volt.

»A feljelentés rendszere - írja - tökéletesen szervezve volt. A közlegényt fürkészte a frájter, ezt a káplár, ezt az örmester s így fel, a generálisig... életemben soha sem éreztem egyszerre annyi szánalmat és utálatot, mint az ogulini ezred szakaszházaiban... A tisztek meglopták a legénységet, elsikkasztották a ruhát, cipőt... A közlegény sorsa a subordináció volt, melynek első és utolsó parancsa így hangzik: hallgass!«⁶

A dalmát falvak és városok lakossága gyűlölte az osztrák elnyomókat. »Éjnek idején... lesben áll a yatagán, sivít a krivoscsiai hajítókés és a golyó« - írta Herman Ottó és ezzel jól illusztrálja a lakosság igazi érzelmeit.

Katonai szolgálata alatt az a vágy vezérelte: miképpen szabadulhatna meg minél előbb a katonaságtól, és hogyan harcolhatna az önkényuralom ellen. És vágyának megvalósulása viszonylag hamarosan be is következett. Nem kellett 12 évet szolgálnia az osztrák hadseregben.

1861 szeptemberében az ezred parancsnokát visszavezényelték Bécsbe. Az alezredes megkedvelte Herman Ottót és megkérdezte tőle, hogy mit tehetne érte, mert Bécsbe nem viheti magával. Hát erre persze nem is vágyakozott és azt kérte: »Eresszenek engem haza!« Így azután szeptember 7-én leszerelték.

⁵ Herman Ottó: *Adriai képek*. Vasárnapi Újság, 1877. évf. 7. old.

⁶ Herman Ottó: *Adriai képek*. Vasárnapi Újság, 1877. évf. 23. old.

Hazatért Alsóhámorra. Néhány hónapig vadászgat, madarakat preparál. Az Olaszországban és Lengyelországban megélénkülő forradalmi mozgalmak azonban tette serkentik.

Bécsen keresztül Észak-Olaszországba utazik és csatlakozik a Milano környékén az osztrákok ellen harcoló partizán csapatokhoz.

1862 végén - 1863 elején már Lengyelországban van, ahol a hatvanas évek elején kibontakozó forradalmi mozgalom 1863-ban az elnyomó cári rendszer elleni felkelésbe torkollott. De Herman Ottó még ugyanazon évben otthagyja a lengyel partizánokat is és hazatér.

Mi lehetett az oka annak, hogy Herman néhány hónapig fegyverrel kezében harcolt az osztrák és a cári önkényuralom ellen, majd hátatfordított a csatatérnek? Ezekről az évekről nem maradt fenn tollából bővebb visszaemlékezés. Hat évvel később jegyzi meg csak egyik cikkében: »...a Como táján pedig a szabadság és humanizmus érdekében föbelvöldöztük egymást, máshol meg a kancsuka jelzé a korszellem óráját.«⁷ Keserű és kiábrándult megjegyzés ez.

Ezek a harcok már nem fejlődhetek általános, nemzeti felkeléssé. Herman Ottó vágya az lehetett, hogy egy olyan harcban vegyen részt, amilyen a magyar szabadságharc volt. Az egész nemzetet megmozgató, nemzeti hadsereget létrehozó fegyveres harc - ez volt az elképzelése a szabadságért vívott küzdelemről. A partizánharc - amint azt akkor nevezték: a gerillaháború - nem elégítette ki, ezt nem tartotta eredményes, célravezető módszernek. És mivel ezek a harcok nem fejlődtek széles, nemzeti és nemzetfelszabadító háborúvá, azt a következtetést vont le belőle, hogy a fegyveres harc ideje elmúlt. Ennek a nézetének később, a kiegyezés évtizedeiben nem egyszer hangot is adott. Ezért tartotta később ezeket a harcokat csak afféle »lövöldözések«-nek.

Hazatérte után Kőszegen telepedett meg, ahol mint fényképész kereste meg egy ideig kenyerét. Itt ismerkedett meg Chernel Kálmán kőszegi földbirtokossal, aki maga is szenvedélyes ornithológus volt. (Fia, Chernel István később Herman Ottó legkedvesebb tanítványa lett és Herman után ő lett az Ornithológiai Központ [a mai Madártani Intézet] vezetője.)

Ez az ismeretség visszatérítette Herman Ottót a természetkutatáshoz. Chernellel járt madarászni, a ritka példányokat konzerválták. És alig egy év múltán megpályázta a kolozsvári múzeum igazgatója, a nagy tudású Brassai Sámuel által meghirdetett konzervátori állást. A pályázathoz egy pacsirta-albinó kitömött példányát, valamint Chernel ajánlólevelét mellékelte. Az állást el is nyerte, és amint azt Brassai az Erdélyi Múzeum Egylet választmányi ülésén 1864. április 6-án bejelentette: Herman Ottót a kolozsvári múzeumhoz konzervátornak szerződtette.

Kolozsvárott

Kolozsvár az erdélyi magyar szellemi élet központja.

A hatvanas években a habsburgi önkény is engedett zsibbasztó szorításából. Az osztrákokat súlyos vereség érte Olaszországban: Lombardia felszabadult és csatlakozott az olasz királysághoz. Poroszország fokozta nyomását Ausztriára: a tét a német fejedelemségek fölötti befolyás, a porosz vezetés alatti német egység megteremtése volt. A porosz-osztrák háború a levegőben lógott. Ilyen körülmények között a császári ház »érdeklődése« Magyarországra fordult. A magyar nagybirtokos osztály - amely a szabadságharc alatt is hű kiszolgálója maradt

⁷ Herman Ottó: Útirajzok, Erdély keleti részéből. Magyar Polgár, (Kolozsvár) 1869. okt. 24.

az uralkodóháznak - és a nemzetietlen magyar burzsoázia - amely már hátatfordított a magyar függetlenség gondolatának - keresi a Habsburgokkal való megegyezés lehetőségét. Az ipar fejlődése, mely 49-ben megtorpant, ismét megindul - ha lassú tempóban is. A politikai légkör enyhülni kezd.

A bécsi kormány kulturális téren is »engedményeket« tesz. Visszaadják a Tudományos Akadémia autonomiáját. Ismét a magyar nyelv az egyetemi oktatás nyelve Pesten. Szabadban működhet a sajtó.

A tudományos élet vérkeringése lassan-lassan megindul. Szellemi mozgalom, tudományos élet pedig mindenütt kifejlődik, ahol az ipar fejlődése megindul, ahol a termelés erői növekednek. Hiszen a polgárságnak az ipari fejlődés előmozdításához tudományra van szüksége. Mégpedig olyan tudományra, amely a dolgok fizikai tulajdonságait vizsgálja, amely feltárja a természeti erők működésének módját. Csengery Antal, a Tudományos Akadémia elnöke meghatározza a tudományos kutatás előtt álló feladatokat: A nemzeti becsület azt kívánja, hogy magyar tudósok tárják fel hazánk természeti kincseit! A legelső feladat pedig hazánk földjének, éghajlatának, növény- és állatvilágának tanulmányozása.

A tudományos élet, a tudományos kutató munka a gyakorlati élet felé fordul. A munkában a vegyészek, fizikusok, mineralógusok járnak az élen, de bizonyos mértékig a biológia is fejlődésnek indul. Nagy figyelmet szentelnek Magyarország - és elsősorban Erdély - ásványvizeinek és ásványi kincseinek feltárására. Élénken foglalkoznak a szőlészettel és a borászattal. Kutatják a szőlő kártevőit és Preysz Mór 1861-ben kidolgozza a tokaji bor káros utóerjedésének megakadályozására szolgáló eljárást: a bort 60-70 fokos hőmérsékleten kell bizonyos ideig tartani. Ezzel megelőzi Pasteurt, azonban prioritását nem sikerül bebizonyítani: ezt az eljárást ma is pasztörizálásnak nevezik. Foglalkoznak a halászáttal és haltenyésztéssel - melynek később Herman Ottó is oly lelkes híve lesz. Már ekkor felmerül a gazdasági vegy-kísérleti állomások létesítésének gondolata (csak jó 20 évvel később valósul meg), hogy szélesebb körben és rendszeresebben folytathassák hazai búzafajtáink kémiai és biológiai tulajdonságainak vizsgálatát és exakt tudományos alapot adjanak a nemesítés munkájának. Korányi Frigyes 1860-ban írja meg *Eszmék a haza egészségügyének szervezése körül* című munkáját, melyben megjelöli közegészségügyünk fejlesztésének irányvonalát.

A biológia fejlődésére a legjelentősebb a darwinizmus eszméinek behatolása volt. Az első lépéseket ezen a téren Rónay János Jácint tette meg. Rónay a szabadságharc után Londonba emigrál. Ott ismerkedik meg Lyell és Darwin tanaival. Szívvel-lélekkel a darwinizmus hívévé válik. A *Magyar sajtó* című újság hasábjain 95 cikkben ismerteti Lyell és Darwin eszméit és mindazt az újat, amit a darwini tudomány az utolsó húsz esztendőben produkált. A cikksorozat 1864-ben könyvalakban is megjelent, ami egymagában is azt mutatja, hogy Darwin tanításai alig néhány év alatt nagy népszerűségeztettek hazánkban. Rónay ezekben a cikkekben Darwinnak a fajok eredetéről írt munkája nyomán a származástant kiterjesztette az ember származásának problémájára is és felveti az ember állati származásának lehetőségét. »Nincs okunk kételkedni - írja - hogy az ember is így keletkezhetett fokozatos alakulás által az emberalakú majmaktól, vagy tán mindkét család ugyanazon ősök köréből indult meg.«

A természettudományok fejlődése és elterjedése terén jelentős szerepük van a folyóiratoknak. 1857-ben indítja meg Markusovszky az *Orvosi Hetilap* című folyóiratot és 1860-ban megindul a *Természettudományi Közöny*, a Természettudományi Társulat folyóirata, mely 1869-ig nagyobb időközökben, azután pedig havonta jelent meg.

A természettudományok ilyen, kezdődő fellendülése idején érkezett a kolozsvári Erdélyi Múzeumhoz Herman Ottó.

A múzeum igazgatója - ahogyan akkor nevezték igazgató őrre - Brassai Sámuel volt. Ő volt egyben valamennyi tár gondozója: a múzeum egyetlen tudományos munkása. Rajta kívül egy szolgálta tartozott a Múzeum »állományába«. Tulajdonképpen Herman Ottót sem a Múzeum, hanem személy szerint Brassai szerződtette: saját - ezer forintba rúgó (természetesen egy esztendőre értendő) - fizetéséből mondott le Herman javára évi 300 forintról.

A 300 forint nem volt nagy pénz. De éppen megélhetett belőle egy olyan egyedülálló, igénytelen, csak a tudományos kutatásért hevülő ember, mint amilyen Herman Ottó volt. És Herman Ottónak valóban nem a pénz volt a fontos. Az volt a fontos számára, hogy végre olyan munkaterületre kerülhetett, ahol szabadon bontakozhattak ki vágyai és tehetsége, ahol tanulhatott és alkothatott. Brassai mellett mindegyikre bőven meg volt a lehetősége.

Érdekes itt néhány szót szólni Brassai Sámuelről, aki 1864-ben már országos hírnévű tudós, »az utolsó magyar polihisztor«, rendkívüli szervezőképességű és sokoldalú kutató volt. 1797-ben született és száz esztendősen korán halt meg. Kitűnő botanikus és elsőrendű nyelvész volt. A nyugati nyelveken kívül törökül, oroszul, héberül és szanszkritul is beszélt. Nyelvtani, filozófiai, növénytani, számtani és közgazdasági könyveken kívül a vallásos irodalmat is művelte. A harmincas években Kolozsvárott szépirodalmi újságot szerkesztett. Természettudományos kutató - de antitarwinista. Széleslátókörű, nagyműveltségű tudós - de buzgó hívő, unitárius egyházának egyik vezetője. Gondozatlan, hosszú haja és szakála, ruházata - melyre szintén nem sok gondot fordított - élénk ellentétben állott tudományos pedantériájával, rendszerességével. Sokoldalú, színes és vonzó egyéniség volt. Nem csodálkozhatunk azon, hogy nagy hatással volt a múzeumhoz kerülő Herman Ottóra.

Ekkor már négy éve vezeti az Erdélyi Múzeumot Brassai. Közben az unitárius főiskola tanára, majd amikor 1872-ben létrejön a kolozsvári egyetem, egyetemi tanár és az egyetem rektora lesz. A hatvanas évek elején azonban nem tud egymaga megbirkózni a Múzeum vezetésével, fenntartásával. Ez természetes is. Bármennyire is polihisztor volt Brassai, egymaga nem tudott a magános, műkedvelő természetbúvárok által beküldött anyagból rendszeres gyűjteményeket összeállítani. A Múzeum fejlesztése ilyen körülmények között csakis teljesen öltöztetően, a véletlenre bízva történhetett. Ezért volt szüksége segítségre. Herman Ottó után még egy geológus - Pávai Elek - is került a múzeumhoz.

Herman Ottó nagy erővel lát munkához. Egyszerre fog a rendteremtéshez és a hiányos gyűjtemények kiegészítéséhez. A Múzeum gyűjteményei két tárra tagolódtak: természeti és régiségi tárra. Herman a természeti tárat veszi gondozásába. Rendszerezi, osztályozza a felgyűlt anyagot, kielejтеzi a rosszul konzervált, tönkremenő múzeumi tárgyakat. A múzeum állattani tárának megalkotásakor saját erejére támaszkodott. Gyakori gyűjtő útjain hordta be a gazdag állattani és főleg madártani anyagot. Nagy hasznát vette az apjától örökölt Brehm-könyvnek.

Tudományos munkássága nem merül ki a Múzeum állattárának létrehozásában, a rendezésben és a gyűjtésben. Már az első évben megírta első tudományos közleményeit saját megfigyelései alapján.

Első közleménye a kabasólyomról (*Falco subbuteo* L.) szól. Már ebben a kiterjedelmű tanulmányban - mely az Erdélyi Múzeum Egyesület Évkönyvében jelent meg - megmutatkoznak írói tehetségének kiváló vonásai. A cikk szerkezete eleven, fordulatos. Nyelvezete szépen csengő, szónokias és közvetlenül ható. És ami szintén Herman Ottó egész munkásságára jellemző: nem a felületes, alaki elemek ragadják meg figyelmét, hanem a lényeges, a madár élete és az emberhez való viszonya szempontjából fontos elemek. Ebben az első művében már

nagyon pontosan meg tudja határozni későbbi ornithológiai működésének legfontosabb irányvonalát - és megadja egyben az ornithológia értelmét és jelentőségét is.

»Az ornithológia főfeladatainak egyike - írja - az, hogy jegyezze meg a hasznos és a kártékony madarakat, s mutassa ki a hasznos vagy a kárt a lehető legpontosabban, mert ha ezt nem teszi, pusztá időtöltéssé alacsonyul.«

A merev rendszertant művelő - elsősorban német - ornithológusokról pedig megjegyzi:

»...tanulmányaikat nagyobbbrészt múzeumokban végzik, nem törődnek a madár táplálkozási módja részletes meghatározásával, többnyire csak külseje a határozó s egy történetesen tarkább toll felett dühös harcokat vívnak, mert a legtöbbben az auktorság után sóvárognak.«⁸

Ez az első tanulmány szinte csak jelzése annak, hogy ez a téma, igen, a madártan az, ami őt gyermekkorától foglalkoztatja, és aminek még oly nagy szerepe lesz életében, egész tudományos pályafutásában. Ez a téma az, amit mindvégig művel, ami számára a legtöbb örömet adja.

Jelzés ez azért, mert a következő néhány évben inkább a rovartan köti le és időrendben következő tanulmányai is a különböző, Erdélyben található pókfajtákról, valamint a kártékony rovarok egyes fajtáiról szólnak. Ez volt az az időszak, amikor a Múzeum rovarotani gyűjteményét állította fel.

Jó egy esztendeje dolgozott a múzeumban, amikor az Erdélyi Múzeum Egylet megbízásából részt vesz a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók pozsonyi vándorgyűlésén. Brassai Sámuel egy tanulmányát terjeszti a vándorgyűlés elé a szerző nevében. Herman Ottó nagy reményekkel indult Pozsonyba. Azt remélte, hogy értékes előadásokat, magas színvonalú tudományos vitákat fog hallani. Azt remélte, hogy továbbfejlesztheti tudását, sok újat tanulhat majd a természettudományok területéről. Hiszen a legnemesebb szándékoktól eltelve alapította ezt az intézményt negyed századdal azelőtt Bene Ferenc, az orvoskar akkori elnöke és Bugát Pál, a nyelvújító-orvos. Ők is a természettudományok fellendítését várták a vándorgyűlésektől. Mint az alapító felhívást tartalmazó program-nyilatkozatukban kifejtették:

»Gyűlhelyeink vidékének természettudományi ritkaságainak megtekintése, az ezekről már kész dolgozatok, mint maga elnökünk tervében áll, különösen foglalatostkodtathatnák gyűléseinket, mi egész hazánkra nézve csak üdvhozó lehetne, mi pedig hazánkbeli ritkaságok ösmeretére a legkönnyebb szerével juthatnánk, országunkban elhanyagolt áldásthozó természettudományok művelésére közölünk annál többen serkentethetnének... Országunkat természettudományi tekintetből még kevésbé ismervén, a gyülekezetnek évenként más más vidékre való áttétele által bővebb alkalmunk adódván, természettudományban avatottabb társaink bennünket azon vidéki ritkaságokra figyelmeztetnének, országunkat azokkal megösmertethetnének, honnét sokféle áldás háramolhatnék szegény hazánkra, mert szegénységünknek egyik oka az is, hogy természetadta javainkat nem ösmerjük, melyeket kikutatván, elhanyagolt rendünk országunk figyelmét idővel annál inkább magára vonná.«⁹

Mint látjuk Bugát és Bene kettős célt tűzött a vándorgyűlések elé. Egyrészt feladatává tette hazánk kincseinek feltárását és ezen ismeretek közlését, elterjesztését. Másrészt azt, hogy éppen ezzel a hasznos munkával a természettudományok akkor lebecsült tudományágazatainak tekintélyt és megbecsülést szerezzenek ország-világ előtt.

⁸ Herman Ottó: Falco subbuteo. Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyvei, Kolozsvár, 1865. 84. old.

⁹ Gombocz Endre: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története. Királyi Magyar Természettudományi Társulat (a továbbiakban KMTT), Budapest, 1941. 13. old. idézi Bugát Pál cikkét (Orvosi Tár, 1840. évf. II. köt.).

Sajnos, a 49 után bekövetkező önkényuralom derékban törte ketté a nemes kezdeményezést. És később, amikor az orvosok és a természettudósok felelevenítették Bugáték kezdeményezését (az 1865-ös vándorgyűlés sorrendben a tizedik volt), elsekélyesítették a nagy jelentőségű gondolatot. A vándorgyűlések afféle társadalmi megmozdulásokká váltak. Kevés előadás, még kevesebb tudományos vita, de annál több bankett, fogadás és ünnepély zajlott le a vándorgyűlések alkalmából. Tudományos kongresszus helyett családi kirándulássá fajult ez az intézmény.

Csiki Gergely *Mukányi* című szatirikus vígjátékában tűzi tollhegyre az Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlését. A vígjátékban - amely egy ilyen vándorgyűlés színhelyén és annak alkalmából játszódik - így cseveg a vándorgyűlés egyik »tudós« résztvevője régi barátjával, Mukányival, a vidéki városka érdemes ház - és földbirtokosával, a vándorgyűlés »Elhelyező Bizottság«-nak vezetőjével:

»*Mukányi*: A tudós gyűlésre jöttél? Te is természettudós vagy?

Cziprián: Oly éles elméjű embernek, mint te vagy barátom, nem kell magyaráznom, hogy efféle vándorgyűléseken legkevesebb az igazi szakember. Én ügyvéd vagyok, a második mérnök, a harmadik semmi; de eljövünk, mert olcsón utazunk, új vidékeket látunk, ünnepségekben részesülünk, eszünk, iszunk, tánczolunk, ismeretségeket kötünk, érdekes kalandokat szövíünk, szóval - bűvárkodunk a természetben.

Mukányi: Úgy? ezt nem tudtam. De hát a gyűlésen mit csináltok, a hol a sok igazi tudós közt majd ki sem meritek nyitni a szájakat?

Cziprián: Dehogy nem! Beiratjuk magunkat a társadalmi osztályba.

Mukányi: Hát az mi?

Cziprián: Az a része a természettudósoknak, a kik nem természettudósok, sőt egyáltalában semmiféle tudósok. Itt elférünk szépen egymás mellett s beszélhetünk tücsköt-bogarat. Ez is a természetrajzhoz tartozik. Majd meglátod, mennyien leszünk; többen, mint a többiek együttvéve. Te is közénk kerülsz.«

Valóban, a vándorgyűlések résztvevői közt voltak ügyvédek, katonatisztek, papok, állami tisztviselők, nyugdíjasok - és néhány tudós is, cégérként. De maguk a tudósok is inkább társas kirándulásnak, mint tudományos gyűlésnek fogták fel a vándorgyűléseket. Chyzer Kornél a hetvenes évek végén - Herman Ottó egyik támadására válaszolva - így nyilatkozott: »Hányan nem látták volna a tengert, ha nem mennek el a fiumei gyűlésre!«¹⁰

Herman Ottó számára nagy csalódást jelentett a vándorgyűlés. Tudományos szempontból nem adott számára semmit, vagy alig valamit. A vándorgyűlésen való részvételének egy jelentősége volt számára: megismerkedett egy sor vezető férfival a tudományok területéről. Itt ismerkedett meg Kubinyi Ágostonnal, a Nemzeti Múzeum akkori igazgatójával, Rómer Flórisssal, a régésszel, Hunfalvy Jánossal, az első nagy magyar földrajztudóssal, Lenhossék Józseffel, a kiváló anatómussal, Entz Ferencsel, a budai szőlészeti intézet igazgatójával és fiával, Entz Gézával, a későbbi zoológus professzorral. De ott volt Xantus János, a világutazó, Than Károly, a neves vegyész stb., stb. Mindezeket az ismeretségeket Herman Ottó jól fel tudta használni a Múzeum további fejlesztésénél.

De azt, hogy tudományos szempontból csalódás érte: nem bocsátotta meg. A vándorgyűlések ez első alkalom óta céltáblái lettek szenvedélyes támadásainak. »Tudományos majálisok«-nak, ivászatra való alkalomnak mondja ezeket a kirándulásokat. Kimutatja, hogy az efféle »tudo-

¹⁰ Csiki Gergely: *Mukányi*. Athenaeum, Budapest, 1882. 38-39. old.

mányos» összejöveteleknek nincs semmi komoly célja, eredményt nem hozhat az ilyen. De mégsem mondja azt, hogy meg kell szüntetni a vándorgyűléseket: éppen ellenkezőleg, azt javasolja, hogy állítsák helyre az eredeti gondolatnak megfelelően a vándorgyűlések tudományos színvonalát és tekintélyét. Tiltakozik az ellen, hogy a vándorgyűlésen laikusok is részt vegyenek, sőt, hogy laikusok és csupán társadalmi ranggal bíró egyének a vándorgyűlés elnökségébe beválasztassanak.

A hetvenes évek végén konstruktív javaslatokat tesz a nyilvánosság előtt (az *Egyetértés* című lap hasábjain) a vándorgyűlések, színvonalának felemelésére. Javaslatai a következőkben foglalhatók össze:

1. A vándorgyűlés ne lehessen kirándulási alkalom laikusok számára. Laikusok ne vehessenek egyáltalán részt, csak természettudósok.
2. A nem természettudományos tudományágak művelői (nyelvészek, történészek, régészek, vallásfilozófusok stb.) váljanak ki a vándorgyűlés szervezetéből. A gyűlések foglalkozzanak csak természettudományokkal.
3. A vándorgyűlést szervezetileg két osztályra kell bontani. Legyen egy orvosi osztály, és külön, a másik osztályban legyen a többi természettudomány. Így biztosítani lehet a megfelelő szakmai színvonalat és a vitát.
4. A vándorgyűlés vezetőségéből alakított megfelelő bizottságok bírálják meg előzetesen a vándorgyűlésen előadásra kerülő dolgozatokat. Így biztosítani lehet azt, hogy csak színvonalas és eredeti munkák kerülhessenek megvitatásra.
5. A papokat rekesszék ki, mert részvételük nem egyeztethető össze a tudomány szabadságával. Hiszen »...az már egyszer úgy van, hogy a tudományban olyan dolgok is jogosak, a melyek hol itt, hol ott beleütköznek oly dogmákba, a melyeket a világ semmi római katolikus püspökének - de még lutheránusnak is - megtagadnia nem szabad, sőt a végsőkéig védelmezni tisztéből folyó kötelesség«. És utal pl. a darwinizmusra. (Nem egyszer előfordult az is, hogy a gyűlés elnökévé éppen főpapot választottak.)

Mindezek a rendszabályok biztosították volna, hogy a vándorgyűlések valóban természettudományos fejlődésünk igazi hajtóerejévé váljanak. A javasolt rendszabályok tudományos életünkben, kongresszusaink rendezésében, csak jóval később - némelyike csak a felszabadulás után - valósult meg. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlése még hosszú évtizedekig inkább csak társadalmi, mint tudományos esemény maradt.

Herman Ottó éles - és nem egyszer személyeskedésig menő - bírálatának és javaslatainak egy volt a célja: a színvonalas, önálló magyar tudomány megteremtésének elősegítése. Ez a cél vezette egész pályafutása során és ennek megvalósítására törekedett tudományos pályafutásának kezdetén is.

Ez vezette őt azokban a harcokban is, melyeket az Erdélyi Múzeum Egylet reformjáért vívott.

Ez az egyesület volt a kolozsvári egyetem felállítása előtt az erdélyi magyar tudomány központja. Herman Ottó azonban nem tartja a tudományos munkásságot kielégítőnek. A hiba gyökerét abban látja, hogy az Egyletbe az idősebb tudós-generáció tömörül és nem adnak elég működési lehetőséget a fiataloknak. Már pedig az idősekre az a jellemző, hogy nem tudnak - és nem is akarnak - elszakadni a német tudomány járszalagjáról. Nem a mi sajátos problémáink kutatásának szentelik fő figyelmüket, hanem a német tudomány nyomában járva részletmunkákkal, tudományos morzsákkal foglalkoznak. Herman Ottó a fiatalokra akar támaszkodni. A fiatalok bevonása megélné a tudományos életet, friss, érdekes tudományos közlemények megjelenését eredményezné. Ez elősegítené a természettudományok elterjedését is. Mert mit ér az a tudomány, melyet kevesen, kevesek számára művelnek.

»...én pedig a mostani érett nemzedék felett pálczát törve - írja egy levelében 1868-ban - a fejlődőben bízom s ezt szeretném a természeti tudományok csarnokába terelgetni. Egy más, nem kevésbé lényeges különbséget abban találtam, hogy a tekintetes úr (a levelet Csató Jánoshoz, az egyik erdélyi tudóshoz, a Múzeum Egylet vezetőségi tagjához írja - Sz. S.) kiváló szeretettel német mintára tekint s ezeket a magyar - fájdalom még meglehetősen nyers - anyagra akarja alkalmazni; én pedig azt állítom, hogy ez lehetetlen!... Vessünk egy pillanatot azokra a tudományos intézményekre, a melyek irományok kiadásával is foglalkoznak... Fel van jegyezve akárhányszor, hogy az Academia kiadványaiból soha sem kelt el több öt példánynál! a Természettudományi Társulat kiadványaira nézve ugyan ez áll... Ez az a mérték, a mely szerint én az érett nemzedéket becslem.«¹¹

Ha nem is lehet teljesen elfogadni Herman álláspontját, kétségtelen: sok igazság volt benne. Az idősebb tudós-generációban volt egy bizonyos céhszerű elzárkózás a fejlődés felvetette kérdésekkel, az ifjúsággal, a tudományok elterjesztésével, népszerűsítésével szemben. És Herman Ottó helyesen ismerte fel: a Múzeum Egylet egyik legfontosabb feladata éppen a tudományok elterjesztése, a népszerűsítés volna. Hangoztatja: az Egylet feladata közönség nevelése a természettudományok számára, népszerű irodalom kiadása. »Nagy nevelő munkát kell végezni« - írja. A nevelő munkát, az Egylet hatósugarának kiszélesítését pedig beható szervező munkának kell megelőznie. »Egy valóságos agitációra van szükségünk - írja - és avval a legfogékonyabb résznél: az ifjúságnál kell kezdeni, a többi mind magától jön aztán.«

Herman Ottó ifjúságszeretete, már most, viszonylag fiatal korában megmutatkozik. Egyike volt ő azon - az ő korában nem nagyszámú - tudósoknak, akik nagy súlyt helyeztek a tudományos utánpótlás, a fiatal kutató-nemzedék nevelésére.

A Múzeum Egyletnek még egy rákfenéje (»egy csendes, de végzetlen mérges viszály«) volt. (Ami egyébként azidőben csaknem valamennyi tudományos egyesületünket - beleértve az Akadémiát is - jellemzett.) És ez az, hogy a vezető posztokat oda nem való elemek, elsősorban arisztokraták - akiknek gyakran semmiféle tudományos képzettségük nem volt - foglalták el. 1868-ban az Egylet igazgatói állása betöltetlen volt és ez - de különösen az igazgatói állásért folyó harc - kedvezőtlenül éreztette hatását. A harc - amint azt Herman Ottó írja - »az aristocratia nagy részének küzdelme a polgári józan ész ellen. Az igazgatói állomás azért üres, mert ebből a mágnások sinecurát akarnának csinálni egy praedestinált filkó számára, a ki vagyonát és tekintélyét egyszerre veszti, de mágnás.«¹²

Elvetnénk a súlykot, ha azt mondanánk, hogy Herman Ottó ezen nézetei osztatlan lelkesedést keltettek. Éppen ellenkezőleg. Ez a nyílt bírálat valóságos megdöbbenést keltett az Egylet vezetői előtt és a kolozsvári tudományos körökben. Levelezésében egyébként több helyen és igen gunyorosan emlegeti Herman Ottó azt, hogy milyen gyenge lábon állott a vitaszellem és a hibák beismerése a tudományos körökben általában - és különösen Erdélyben. »Az erdélyi nép irtózik leginkább a vitától« - írja gúnyosan egyik levelében.

Meg is indult ellene az áskálódás - természetesen szakmai vonalon. Az »összeesküvés« látható feje Pávai Elek, a Múzeum geológus munkatársa - őrségéde - volt. Vádaskodó cikket jelentetett meg Herman Ottó ellen a *Kolozsvári Közlöny* című újságban. A »vád« lényege az volt, hogy a »madártörmő« Herman Ottó nem tölti idejét a Múzeum számára hasznosan. Fél évnél hosszabb ideje foglalkozik - írta - bogár-lábak és madár-tollak gyűjtésével. Hogy vádas-

¹¹ Herman Ottó: Levél Csató János alispánhoz 1868. okt. 27. (Orsz. Természettudományi Múzeum Levéltár).

¹² Herman Ottó: Levél Csató János alispánhoz 1868. jan. 30.

kodásának indokot adjon: azt állította, hogy a Múzeum vezetősége mégis Hermant támogatja, míg az ő számára, geológus munkásságához, nem adnak lehetőséget. Herman Ottó hamarosan bebizonyította, hogy Pávai munkája nem azért nem halad előre, mert nem kap lehetőséget, hanem azért, mert nem ért ahhoz, amit csinál. Pávainak végül is távoznia kellett a múzeumtól.

A viták közben fáradhatatlanul dolgozik. Gyűjtőutakra megy, a Múzeum anyagát hatalmasan gyarapítja. Egyetlen ilyen gyűjtőút alkalmával például (1869 elején) 2343 állattal gazdagította a Múzeum állattárát. Három év alatt majd 3000 példányból álló tojásgyűjteményt hozott létre. Több ezer rovarot gyűjtött be és dolgozott fel. Megvetette a Múzeum csontvázgyűjteményének alapját. A fáradtságos gyakorlati és bátran mondhatjuk: kétkezi munka mellett tudományos közleményekben ismertette tapasztalatait. 1871 nyaráig húsznál több cikket és közleményt írt.

És 1871 nyarán mégis megválnak az intézettől. Megválnak, pedig két évvel előbb a természeti tár első örsegédévé nevezik ki évi 600 Ft fizetéssel és 200 Ft szálláspénzzel. Ez már nem volt rossz stallum Kolozsvárott! Tíz évvel később is csak ugyanennyi volt a fizetése Budapesten, a Nemzeti Múzeumban.

Miért hagyta ott Herman Ottó mégis a Múzeumot?

Lambrecht Kálmán úgy véli: anyagi okokból. 1870-ben előlegeket vett fel, többször emlegette anyagi gondjait. A Múzeum igazgatóválasztmányához írt búcsú-levelében is arra hivatkozik Herman, hogy »az anyagi viszonyok nem engedték meg annak az életnek a fenntartását, amely máskülönben kész örömet a múzeum ügyének maradt volna szentelve...«¹³

Ezt a feltevést azonban el kell vetnünk. Nemcsak azért, mert Herman Ottó jellemétől is mindig távol állt, hogy anyagi előnyökért változtasson munkaterületet: ő kizárólag érdeklődését követte mindenkor munkaterületének megválasztásában, és soha nem volt tekintettel a jövedelmezőség tényezőire, hanem azért is, mert 1870-es anyagi zavarai csakis átmenetiek lehettek. Családi kötelezettségei nem voltak már ebben az időben. Édesanyja 1869 őszén hunyt el. Nővérei, hugai férjnél voltak. Fizetését pedig 1869 elején több, mint kétszeresére emelték.

Nem! Az anyagi kérdés csak ürügy, csak kifogás lehetett Herman Ottó részéről. Az igazi ok - a politika lehetett. Mert hová távozott? Milyen »állás« kedvéért vált meg a Múzeumtól? A *Magyar Polgár* című újságnak lett munkatársa. Egy vidéki lap munkatársának lenni a hetvenes években - felette bizonytalan és keveset jövedelmező Státus volt!

Herman Ottó, a kiegyezés évében megindult *Magyar Polgár*-ba kezdettől fogva irogatott. Útirajzokat, társadalmi vonatkozású kisebb cikkeket írt. Az évek során egyre jobban megragadja az újságírói munka érdekessége, változatossága. 1870 végén »Új Erdélyi Múzeum« címen állandó rovatot kap a lapnál, melyben főleg népszerű tudományos leírások, jegyzetek, útirajzok jelennek meg. Ebbe a rovatba, a nagytekintélyű Brassai Sámuel, továbbá id. Entz Géza és Török Aurél, a budapesti egyetem későbbi professzorai is írtak.

A *Magyar Polgár*, politikai állásfoglalását illetően, a Tisza Kálmán-féle »balközép« lapja volt. Mint ilyen, viszonylag haladó politikai felfogást képviselt az Andrássy majd Lónyay kormányral szemben. Maga a Tisza Kálmán-féle balközép a mindig megegyezésre kész, demagóg szövegeket hangoztató álellenzék szerepét játszotta.

A politikai helyzet a hatvanas évek végén különösen a nemzetiségi Erdélyben rendkívül feszült volt. A kiegyezés napirendre tűzte a magyar tőkés, nagybirtokos osztály hatalmának megszilárdítását. Ennek egyik legfontosabb feltétele az elnyomott nemzetiségekkel szembeni

¹³ *Lambrecht Kálmán: Herman Ottó. Biró Miklós, Budapest, 1920. 31. old.*

uralom biztosítása volt. A Deák-párt már a kiegyezést követő évben az országgyűlés elé vitte a nemzetiségek »jogait« szabályozó törvényjavaslatot.

A balközép - élén Tisza Kálmánnal - mindenben támogatta, sőt túllícitálta a kormányt. A nemzetiségi képviselők javaslatai ellen Tisza durva támadást indított. A tervezetek - mint mondotta - csupán arra alkalmasak, hogy szabad legyen az állam java ellen törni anélkül, hogy az felelősségre vonhatná ellenségeit.

A végül is megszavazott, de végre nem hajtott nemzetiségi törvény elvben ugyan biztosította a nemzetiségek számára a kulturális autonómia bizonyos elemeit (saját iskolák, kulturális egyesületek fenntartását), a valóságban azonban az elnyomó államapparátus hozzáfogott a meglévő intézmények felszámolásához is. Bezáratták a nemzetiségi középiskolákat, a kultúr-egyesületeket különböző ürüggyel feloszlatták.

A kormány nemzetiségellenes politikája ellen csak néhány 48-as politikus, így pl. Irányi Dániel, Mocsáry Lajos emelte fel szavát.

A politikai helyzet kiéleződéséhez hozzájárultak az európai események is. Bismarck Poroszországa - az Ausztrián aratott győzelme után - folytatta az egységes Németország megteremtésére irányuló erőfeszítéseit. A hatvanas évek végén a dél-német államok beolvasztására került sor. A német nagyhatalom megteremtése azonban éles ellentétbe került III. Napóleon Franciaországával. A porosz-francia háború elkerülhetetlenné vált és 1870 nyarán ki is tört. III. Napóleon ingadozó uralmát akarta ezzel a háborúval megerősíteni. Számítása azonban az ellenkezőjére fordult. A szeptember 2-i sedani vereség elsöpörte a császárságot és Franciaországban ismét a köztársaság került hatalomra.

Herman Ottó ebben az időben már politikai cikkeket is ír. Ő állítja össze - a jelentések alapján - a porosz-francia háborúról szóló tudósításokat. 1871. januárjától egyre másra jelennek meg politikai vezércikkei, melyekben már nem is a francia köztársasági kormány, hanem a francia nép mellett foglal állást.

Thiers burzsoá-köztársasági kormánya ugyanis hamarosan bebizonyítja, hogy valójában nem a nemzeti védelem, hanem a nemzeti árulás kormánya. A hatalmas népi ellenállás kezdeti sikerei ellenére tárgyalásokba bocsátkozik a porosz hódítókkal és 1871. januárjában Versaillesben aláírják a fegyverszünetet.

A felfegyverzett párizsi proletariátust azonban nem lehet félrevezetni. Nem ismeri el a fegyverszünetet és folytatja a harcot az áruló versaillesi kormány ellen. Március 18-án a világ történetében első ízben győz a proletariátus fegyveres ereje és megteremti hatalmát: a Párizsi Kommünt.

A Párizsi Kommün választóvízként hatott a magyar politikai pártokra és ezek sajtójára.

A kormányssajtó a német győzelmet ünnepli, veszett dühvel ír a párizsi munkásságról és megkezdi a porosz »rend és fegyelem« dicsőítését. Ezzel valójában előkészíti a monarchia közeledését Poroszországhoz.

A balközép sajtója megijedt az eseményektől. Megdöbbeneti őket a párizsi munkások győzelme, óvatosan cikkeznek a várható eseményekről.

Csak a szélbal sajtójában olvashatunk néhány olyan nyilatkozatot és tudósítást, melyek továbbra is a francia nép, sőt a munkásság mellett foglalnak állást.

Herman Ottót szabadságszeretete a helyes úton vezeti. A *Magyar Polgár* hasábjain nap mint nap jelennek meg politikai cikkei, melyekben a Párizsi Kommün mellett foglal állást. A Kommün győzelme után kevéssel kifejti, hogy a párizsi munkáshatalom megteremtése jogos

és igazságos, mert alapja a köztársaság eszméjének biztosítása, a nemzeti függetlenség védelme. (A montmartrei »lázadók«. 1871. márc. 28.)

Kevéssel a Kommün leveretése előtt aggódó szívvel figyeli a párizsi eseményeket és ismét ostromozza a zsarnokságot, mely a nép szabadsága ellen tör. A *Vendôme-tér oszlopa* című cikkében így ír:

»Az oszlop, amely mint egy pellengér ágaskodott béke idején a polgári élet sürgése-forgása felett - az oszlop, mely a megtestesült zsarnokság jele, s arczába kergeti vérét minden szabadságért hevülő embernek, a Vendôme oszlop a sokat kárhozott commune által halálra ítéltetett... A commune ítélete igazságosan sújtja a Bonapartismus bűnét... Vajjon az ítélet végre fog-e hajtatni? ezt még nem tudjuk... a versaillesi csapatok előrenyomulnak. De maga az ítélet is elég, igazságszolgáltatásnak. A megvetés szemétdombjára azokkal, a kik merényleteket koholnak a szabadság ellen!«¹⁴

A párizsi munkásosztály nem volt felkészülve a hatalom megtartására. Nem volt erős pártja, amely vezette volna. Marx maga is óva intette a francia munkásokat az időszerűtlen felkeléstől és azt ajánlotta nekik - még a felkelés előtt -, hogy szálljanak szembe a monarchia visszaállítására irányuló kísérletekkel és erősítsék meg a polgári köztársaságot. A polgári köztársaság adta szabadságjogokat pedig használják fel további szervezkedésre, egy erős párt megteremtésére, mely nélkül a hatalmat megtartani nem lehet. A felkelés kitörésekor és győzelme után azonban lelkesedéssel üdvözölte az »eget ostromló« tömegek forradalmi kezdeményezését.

Herman Ottó ebben az időben már a *Magyar Polgár* szerkesztőhelyettese és lelkének egész heveségével vesz részt a politikai harcokban. Az 1871-es esztendő nagy forrongásai a monarchia kül- és belpolitikájának változását jelzik. A Habsburg-ház külpolitikájában a felemelkedő új európai nagyhatalom: a porosz császárság irányában tájékozódik. Az országon belül pedig az egyre erősödő munkásmozgalom ellen egy szélesebb alapokra helyezkedő új koalíció előkészítése folyik...

A Párizsi Kommün Európa-szerte felélénkítette, erőteljesebbé tette a munkásmozgalmat. Budapesten sztrájkok és tüntetések követik egymást. A szervezkedés szabadságáért és a nagyobb darab kenyérért harcolt a magyar munkásosztály. A Kommün leveretése után pedig hatalmas népgyűlésen és tüntető felvonuláson fejezi ki a munkásság együttérzését a kommünárokkal és tiltakozását a francia burzsoázia kegyetlen megtorló intézkedéseivel szemben. A munkások vezetőit letartóztatják és a király személyének megsértése, a királyság intézménye elleni izgatás címén perbe fogják őket. Ez az első per a munkásosztály megfélemlítésére: a »hűtlenségi per«.

A munkásosztály Erdélyben is szervezkedik. A kolozsvári munkásság beadványban kéri a kormányt, hogy engedélyezzék egy kulturális és önszegélyző egyesület megalakítását.

Herman Ottó a lap hasábjain támogatja a munkások követelését - de szigorúan a burzsoá rend adta kereteken belül.

»...az egyetlen, a mit tenni lehet - írja - nem egyéb, mint a már tervezett, alapszabályok által körvonalazott, tisztán önmívelődési és segélyezési célok felé igyekező munkás egyesület megalakítása... a munkásoknak, mint állampolgároknak szent kötelességek, hogy a fennálló törvényt tisztelve, vessék alá magukat határozatainak, szabják e határozatokhoz törekvéseiket.«¹⁵

¹⁴ Herman Ottó: A Vendôme tér oszlopa. Magyar Polgár, 1871. május 14.

¹⁵ Herman Ottó: A munkások ügyében. Magyar Polgár, 1871. szept. 8.

A hűtlenségi per, a munkások szervezkedése ellen megnyilvánuló önkény azonban felháborítja. Az »egyesülési szabadság« megsértésében a polgári szabadságjogok lábbal tiprását látja. A *munkások pere* című cikkében kifejti: hamis vád alapján üldözik a munkások mozgalmát. Éles szavakkal illeti a kormány önkényét, mely a kolozsvári munkások kultúregyesületének alapszabálytervezetét és kérvényét is egyszerűen elsüllyesztette és így akadályozza a szabad egyesülést.

»A társadalom legfontosabb tényezői el vannak ütve az egyesülési jog élvezetétől, el a jog áldásától, csak azért, mert e jogból indul a szellem felszabadítása, belőle az önállóság, mely nem lehet többé az önkény vak eszköze. Ezt tudja az önkény s e szerint cselekszik - de már csak ideig óráig!«¹⁶

Így bélyegzi meg a munkásokat perbe fogó kormányt. És itt mondja ki azt, hogy a munkáosztály, mely munkájával a társadalom alapját teremti meg: a társadalom legfontosabb tényezője.

1871 őszén bekövetkezik a fordulat a monarchia külpolitikájában. Magyarország miniszterelnöke, Andrássy Gyula lesz a monarchia külügyminisztere és ezzel megkezdődik a bismarcki Németországgal a szorosabb együttműködés kiépítése. Andrássyt a miniszterelnöki székben a velejéig korrupt Lónyay Menyhért követi. 1872-re választásokat írnak ki.

A választások nagy reményekkel töltik el az ellenzéket. A Lónyay korrupt rendszere elleni felháborodás, a nemzetiségek állásfoglalása a kormány nemzetiségi politikájával szemben úgy látszott, hogy a vizet a Deák-párt ellenében az ellenzék malmára hajtja. A balközép jelöltje Kolozsvárott Sámi László középiskolai tanár volt, aki Herman Ottónak személy szerint is jó barátja volt. Herman nap mint nap írja cikkeit 1872 tavaszán a kormány ellen.

Az ellenzék - a választások érdekében - félreteszi nemzetiségellenes politikáját, köpenyeget fordít és egy nemzetiségi ellenzéki összefogást igyekszik létrehozni. A *Magyar Polgár*-ban is több cikk jelenik Herman Ottó tollából a nemzetiségi összefogás megvalósítására. A *szász tábor* című cikkében figyelmezteti a szászokat a szász szeparatizmus veszélyeire és az ellenzéki összefogás szellemében igyekszik őket megnyerni. Ugyanilyen hangon ír a románokhoz. Egy másik cikkében a kormány politikáját, taktikázását leplezi le. Mert a választás előkészítése idején a kormány sem fukarkodott a nemzetiségek címére szóló ígéretésekben. »Itt ott már román „testvéreinkről” is kezdenek beszélni - írja - ugyan azokon a hasábokon, a melyeken azelőtt csak az „oláh”-nak jutott egy két durván visszautasító gúnyszó.«

A választásokon azonban az ellenzék mégis vereséget szenvedett. A Deák-párt, mely a korrupciótól a csendőrszuronyig mindent felhasznált - győzelmet aratott.

»A véres választások - írja később - ott találtak Kolozsvár városháza előtt egy ostromra készülő, felbőszült néptömeg közepette. A vezérek, azok a dicsők, a legkritikusabb pillanatban ott hagyták a népet!«¹⁷

De amikor a választások másnapján a *Magyar Polgár* szerkesztője azt írja, hogy »Tegyünk félre minden ellenségeskedést s polgártársaink nyugodjanak meg a történetekben«, sőt vezető helyen közli a megválasztott kormánypárti képviselő beszédét: Herman Ottó kiábrándul a balközép ellenzéki szemfényvesztéséből. Szakít a lappal, szakít kolozsvári baráti körével, szakít - legalábbis egy időre - a politikával.

¹⁶ Herman Ottó: Még egyszer a munkásokról. Magyar Polgár, 1871. szept. 14.

¹⁷ Lambrecht Kálmán: Herman Ottó. Biró Miklós, Budapest, 1920. 35. old.

Nem! A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején bekövetkezett politikai jégzajlás nem tudta elsodorni a néppellenes kormány gátjait. Nem következett be a várva várt változás. Kiábrándultan közli a lap július 25-i számában: »A *Magyar Polgár* t olvasó közönségével tudatni kívánom, hogy megszűntem e lap munkatársa lenni.«

És 22 krajcárral a zsebében elhagyja Kolozsvárt.

*

Gyalog vág neki a hegyeknek vadásztarisznyával az oldalán és puskájával a vállán. Szászvezzősnek tart, barátjához, Bedőházy Jánoshoz.

Betoppan és ezt mondja:

»- Eljöttem János, hozzád béresnek. Befogadsz-e?

- Annak nem - felelte Bedőházy -, mert az ökörhöz érteni kell, te meg csak a pókokhoz értesz, hanem azért találunk foglalkozást számodra eleget.«

Majd másfél évet töltött a Bedőházy kúriában. Politikában megcsalatkozott szíve ismét a természet felé fordult. Ismét elfogja a természetkutató hivatása, amit így jellemzett:

»Oh, az a szép, dicső hivatás: az anyatermészet keblére borulni, leheletét magunkba szívni, fölséges háztartásában az életet, annak örök igaz törvényeit fürkészni és fölismerni, mindezt élő és írott szóval, rajzónnal, ecsettel, az emberi szellem, a nemzeti művelődés javára biztosítani.«¹⁸

A természet szépsége vigasztalta keserűségében, a természet törvényeinek kifürkészése jelentette számára ismét a célt.

Az ott töltött idő nagyrésztében Herman Ottó lényegében a nevelő tennivalóit látta el Bedőházy fia mellett, akit az egyetemi felvételre készített elő. Emellett Bedőházy gazdaságában - elsősorban a szőlészetben - is segített tanácsaival.

A következő évben azonban már szűk lesz számára Szászvezzős. Kutató lángelméje nagyobb teret követel. De hol?

A fiatal magyar kutatók közül többnek figyelme a gyarmatvilág felé fordul. Ír régi barátjának, Kari Brunnernak, Bécsbe, Brunner helyesli Herman tervét. Bécsbe hívja, hogy onnan Kamerunba utazzon egy rovaratani expedícióval.

Hogy útiköltségét (Bécsig) megszerezze: Kolozsvárott tudományos előadást rendez, belépődíjas matinét. Az ott befolyt összeggel a zsebében, könyveivel, gyűjteményeivel a poggyászában vágott neki az útnak.

¹⁸ Chernel István: Herman Ottó, Aquila, 1914. évf. XII. old.

II. FEJEZET

Az első állomás

Még nincs 38 éves, amikor Pestre érkezik. Már nem fiatal ember. Hányattatott múlt volt már mögötte és bizonytalan jövő állt előtte. Vajon, mi várt volna rá Kamerunban? Talán betegség és halál. Sorsa mégsem ezt az utat szabta elé. És hogy nem, az a Természettudományi Társulat két vezetőjének, Szily Kálmánnak és Frivaldszky Jánosnak volt köszönhető.

E két tudós ismerte Herman Ottó értékét, tudományos képességeit, munkásságát. Minden szándékuk az volt tehát, hogy a kíváncsiorolni készülő kutatót visszatartsák e lépéstől. Ehhez azonban olyan tudományos megbízatásra volt szükség, amely tudományos érdeklődését leköti, alkotó kedvét kielégíti - és megélhetési alapot is nyújt. Erre abban az időben már megvolt a lehetőség.

A kiegyezés lehetővé tette az ipar, a kereskedelem, a közlekedés gyorsabb ütemű fejlődését. A kapitalista fejlődés szabadabb kibontakozása pedig maga után vonta a természettudományok élénkebb fejlődését is. Magyarországon - a kapitalizmus viszonylag későbbi fejlődése miatt - természetesen a tudományos élet is (Európa fejlődöttebb országaihoz képest) hátramaradott volt.

Európában a múlt század utolsó harmadában a természettudományok már kiléptek a gyermekcipőből és a gyors felvirágzás korát élték. Oroszországban Mengyelejev megalkotja az elemek periódusos rendszerét és ezzel hallatlan távlatokat nyit a vegyészeti kutatásnak. Butlerov a szerves vegytan alapvető kérdéseit oldja meg. Dokucsajev megalapítja a talajtant, Tyimirjazev fényt derít a növényi anyagszerkezetre. Kovaljovszkij a geológiában, Szeccsenov a felsőbb idegműködés területén, Mecsnyikov a biológiában (a fagocitózis felfedezésével) alkot újat. Pavlov is ebben az időszakban kezdi meg nagy jelentőségű munkásságát és még a századforduló előtt teszi közzé a feltételes reflexekre vonatkozó kutatásainak eredményeit.

A nyugati országokban Bunsen és Kirchhoff a színképelemzés bevezetésével, Arrhenius az elektrolitikus disszociáció elméletével, a Curie házaspár a radioaktív anyagok kutatásával viszi előbbre a kémia és a fizika tudományát. Az orvostudományban és a biológiában óriási jelentőségű Robert Koch munkássága, aki 1876-ban tenyészt ki a lépfene kórokozóját, majd a baktériumok egész sorát fedezi fel és írja le. Ezen az alapon fejlődik a nyolcvanas évektől az immunológia, megkezdik a fertőző betegségek elleni védő szérumok alkalmazását. Darwin nyomán Haeckel és mások széles körben elterjesztik a darwinizmust és számos őslénytani lelet támasztja alá az ember származásáról szóló materialista elméletet.

A felfedezések és eredmények a dialektikus materializmus fényes bizonyítékai voltak a tudományok legkülönbözőbb területein. A természet jelenségeinek hű leírásával és törvényeinek feltárásával a tudósok valójában a Marx és Engels által kidolgozott filozófiát igazolták. Amint azt Engels *Bevezető A természet dialektikájához*-hoz című művében írta:

»Fővonalaiban készen állott az új természetszemlélet: minden, ami eddig merev volt, feloldódott, minden rögzített elpárolgott, minden öröknek tartott különleges múlóvá lett, az egész természetről bebizonyosodott, hogy örök folyásban és körforgásban mozog.«¹⁹

¹⁹ Engels: Bevezető »A természet dialektikájához«-hoz Marx-Engels Válogatott Művek, 2. köt. Szikra, Budapest, 1950. 65. old.

Ez a kor azonban nemcsak a dialektikus materializmus diadalmas térhódításának ideje volt, hanem egyben a materializmus és az idealizmus közötti kiéleződő harc kora is. Ebben az időszakban lép fel Mach és Avenarius, a fizikai idealizmus megalapozói. Ekkor kezdik eltorzítani Darwin tanításait a neodarwinisták (Weismann, 1876) és ezzel az idealizmust és a vallásos miszticizmust csempészik be a biológia tudományába.

A természettudományok magyarországi fejlődésére is ez a tudománytalan irányzat nyomja rá a bélyegét, amihez még hozzá kell tennünk azt, hogy a politikai fejlődés sajátosságai - a burzsoázia és a nagybirtokosok összefonódása, a feudális maradványok, az egyház jelentős befolyása a tudományra és a tudományos életre - kedvező talajt jelentettek az idealista, áltudományos nézetek számára.

Engels így jellemzi a 19. század természettudományát:

»S valóban, ha a természettudomány a múlt évszázad végéig túlnyomóan *gyűjtő* tudomány, a kész dolgok tudománya volt, úgy a mi századunkban lényegében *rendező* tudomány, a folyamatok, a dolgok eredetének és fejlődésének és annak az összefüggésnek a tudománya, amely e természeti folyamatokat nagy egésszé fűzi egybe.«²⁰

A természettudomány fejlődéséért vívott harc hazánkban is, annak jegyében folyt, hogy a magyar tudomány kiemelkedjen elmaradt gyűjtögető jellegéből és metafizikus, a dolgokat mozdulatlanóságukban vizsgáló szemléletéből és áttérjen a folyamatok, a dolgok összefüggéseinek, fejlődésének feltárására. Ezt a harcot a tudományellenes agnoszticizmus, a vallásos nézeteknek a tudományba való bevitele és a klerikális reakció elleni harcban kellett haladó tudósainknak megvívniuk.

Herman Ottó a materializmus, a tudományos természetszemlélet, az antiklerikalizmus oldalán szállt harcba. Ez annál is nagyobb érdem volt, mert hazánk korabeli természettudományát éppen nem ez jellemezte.

Hazánk fejlődésének sajátos viszonyai, félgyarmati helyzetünk, az egyenlőtlenül és egyoldalúan fejlődő kapitalizmus (mely a nehézipart elhanyagolta) a természettudományok legtöbbjénél megakadályozta, hogy a hatvanas években kialakult szűk gyakorlatiasságból kilépjen. A fizika, kémia, geológia, növénytan nagy általánosságban továbbra is - átfogó és rendszerező munkák helyett - a fejlődő kapitalizmus napi szükségleteit elégíti ki. Az - Ady szavaival élve - »gyöngé, szétszórt, gerinctelen, urizáló hajlamú polgárság, melynek se ereje, se tehetsége nem volt« képtelen volt a természettudományok minden ágát korszerű színvonalra emelni.

Hiba volna azért azt gondolni, hogy semmiféle fejlődés nem volt, hogy a természettudományok egy helyben állottak. A fejlődés elsősorban éppen a biológia és az orvostudomány területén mutatkozott meg.

Nagy jelentősége volt annak is, hogy ezekben az időkben olyan haladószellemű emberek kerültek a közoktatásügy élére, mint Eötvös József, majd Trefort Ágoston. A tudományos munka irányítója pedig Markusovszky Lajos lett. Negyed évszázados működésük elősegítette a tudomány fejlődését. Trefort építtette a budapesti egyetem ma is fennálló intézeteinek, épületeinek legnagyobb részét.

Az egészségügy terén Korányi Frigyes és Fodor József; a gyógyító orvostudományban Bókay János, Blaskovics László, Hógyes Endre; az orvostudományok elméleti vonatkozásaiban Apáthy István és Török Aurél viszik előre a tudomány fejlődését.

²⁰ Engels: Feuerbach és a német klasszikus filozófia felbomlása. Marx-Engels Vál. Művek, 2. köt. Szikra, Budapest, 1950. 384. old.

A biológia fejlődését Margó Tivadar - az ő irányításával fordítják le és adják ki Darwin műveit - munkássága segíti elő. Török Aurél embertani kutatásai és Jendrassik Jenő orvosi-biológiai tevékenysége is a materialista tudományt szolgálták.

Mivel lépett a tudományos élet mezejére Herman Ottó? Mi volt az az első nagy mű, mely egyszerre a tudósok élvonalába emelte?

Ez a mű egy pókászati munka volt. Az első - világviszonylatban is első - átfogó jellegű, a tudományos rendszerezés minden követelményének megfelelő pók-monográfia a *Magyarország pókfaunája* volt.

A »pók-fauna«

Szily²¹ és Frivaldszky²² azt tanácsolták Herman Ottónak: kérjen megbízást a Természettudományi Társulattól egy nagy pók-monográfia megírására. Hiszen az anyag egy része már meg is van. Az Erdélyi Múzeumnál nagy anyagot gyűjtött össze.

Herman Ottó szívesen maradt hazájában. Élete fő célja a magyar tudomány istápolása volt és valóban csak a végszükség vitte olyan gondolatra, hogy elhagyja Magyarországot.

Megfogadta tehát a tanácsot, és amikor megkapta a Természettudományi Társulat megbízólevelét »Magyar- és Erdélyország« pókjainak monografikus feldolgozására, egy percet sem habozott, még azon a napon munkához látott.

Bejárja a Duna-Tisza közét, az Aldunát, a Tiszántúlt. Onnan a Felvidékre megy. Útiránya: Hegyalja-Mátra-Tátra. Átkutatja a Dunántúlt, felmegy Bécsbe, ahol ismét áttekinti a Naturalienkabinett anyagát. A kutató és gyűjtő utak befejeztével pedig Doroszlóra vonul vissza. Itt él egyik sógora, annak a házában írja meg a *Magyarország pók-faunája* első kötetét.

Az első kötetet 1875-ben, a második és harmadik kötetet 1877-78-ban fejezi be. A kötetek terjedelme összesen több, mint ötszáz oldal és több száz, sajátkezűleg készített mesteri rajz díszíti. Az első kötet az általános rész; a második a rendszertannal foglalkozik, míg a harmadik - és legnagyobb terjedelmű - kötetben írja le részletesen a Magyarországon található pókfajtaikat.

A mű mottója a következő:

»A legközelebbi környezetünk természeti tárgyaival való tüzetesebb foglalkozás felkölti a hazaszeretetet, mely lassanként ezernyi gyökérszálat bocsát a szívbe s kiirthatatlanná lesz; a körülöttünk nyilatkozó természet jelenségeinek és életének felismerése a helyes ítélet és megbecsülés határai közé szorítja a külföldi és idegen tárgyak által keltett csodálatot.«²³

Az első és a második kötet kétnyelvű, magyar és német. A harmadik kötetet csak magyarul írta, csupán függelékben foglalja össze német nyelven a legfontosabb magyar pókfajtaokról

²¹ Szily Kálmán (1838-1924), a Műegyetem fizika tanára, később rektora volt. Az ő munkássága lendítette fel a Természettudományi Társulatot. 1868-ban a Társulat főtítkárává választják. 1869-ben megindítja a »Természettudományi Közlöny«-t és megalapítja a Társulat kiadóvállalatát. 1880-tól ő a Társulat elnöke. 1865-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1889-ben az Akadémia főtítkárává választották.

²² Frivaldszky János (1822-1895) entomológus, 1865-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Nemzeti Múzeum rovtani kutatója. 1870-től a Nemzeti Múzeum igazgatója.

²³ Herman Ottó: Magyarország pók-faunája. KMTT, Budapest, 1876. 1. köt.

szóló ismertetéseket. A mű kétnyelvűségének megvolt a maga jelentősége. A nagyobb igénytel fellepő természettudományos művek a hatvanas-hetvenes években még mindig csak német nyelven jelentek meg. Így számíthattak csak arra, hogy a külföldön is megismerjék a műveket, mert a magyar nyelven esetleg megjelenő műveket ritkán fordították le. Herman célja a kétnyelvű kiadással az volt, hogy a művet külföldön is ismertté tegye és egyúttal a magyar olvasóközönség számára széles körben is hozzáférhetővé váljon. Technikailag úgy oldotta meg a kérdést, hogy a nagyformátumú könyv oldalait két hasábra osztotta: az első hasáb magyar, a második német nyelven szövege. És hogy az *első* hasábon volt a magyar szöveg, azzal is azt hangsúlyozta, hogy a magyar nyelvnek biztosítja az elsőbbséget a tudományos irodalomban is. Ezzel elősegítette a magyar nyelv bevezetését a tudományos életbe.

Herman Ottó szükségesnek érezte, hogy megkérdezze Kossuth Lajos véleményét a kétnyelvű kiadásra vonatkozóan. A turini remete a magyar nyelv bevezetése céljából, helyeselte ezt a megoldást.

Nem úgy a német tudomány »felsőbbrendűségét« hirdető tudósok! A német Kraatz²⁴ például nyíltan kimondja: a magyar nyelv nem alkalmas arra, hogy tudományos művek jelenjenek meg e nyelven. Ő és a német tudomány előtt hajbókoló magyar tudósok a tudományos nyelv »egysége« címén vetik el a magyar nyelvet és foglalnak állást a német mellett. Herman Ottó kemény hangú levélben tiltakozik ez ellen:

»A mi Kraatz szavait illeti, csak azt mondom: hunczut a német. Ha nyelvegységet véd Kraatz uram, egy szavam nincsen érvelése ellen; de ha ő minden más nyelvet arra jogosít, amit egy kettőtől megtagad, akkor csak azt mondja: »Es gibt gebildete und barbarische Nationen, die gebildet sind Wir, alles andere ist barbarisches Gesindel.« (Vannak művelt és barbár nemzetek, a műveltek mi vagyunk, valamennyi többi, barbár söpredék. - Sz. S.) Ott egye meg az ő hitvány, czopfos czéhrendszerét, ott abban az ő német kuczkójában. Úgy rí le róla az absolut imperialismus, mint lerí a bachkorszak a bécsiek rubricált Naturwissenschaftjáról, melyet k. und k. Landesgerichtsrathok és miniszteriális szolgahad inaugurált és kifejtett. Meg is ölték az egyént és a szellem szabadságát, s állították helyébe a chablont.«²⁵

Herman e soraival leleplezi a tudományos nyelv »egysége« hamis jelszavát, amit arra használtak fel egyesek, hogy a tudományos irodalomban csak néhány nyugati nyelv jogosultságát ismerjék el és megakadályozzák a kisépeknél a nemzeti tudományos nyelv kialakulását.

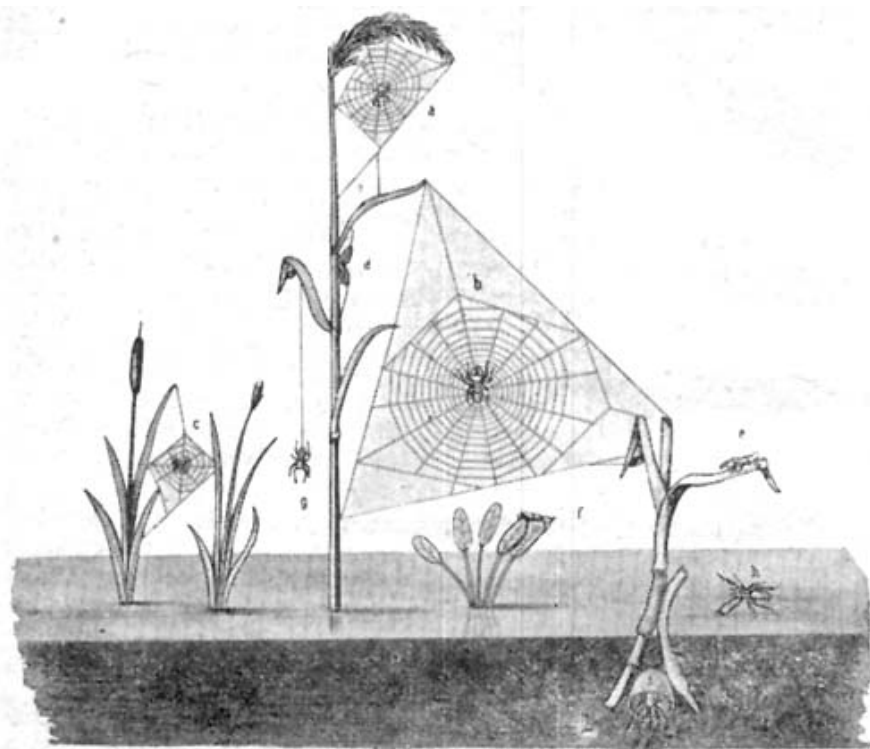
Későbbi műveit mind magyar nyelven írja, közölök azokat, amelyeket a külföldnek is szán, németül is megjelentet.

Műveit nemcsak tudományos körökben, hanem a magyar nép egész művelt rétegében szívesen olvasták. Könyve ma is élvezetes olvasmány szakembernek, laikusnak egyaránt. Művével nyelvújítóként is fellép. A rovartanban - és a pókászatban - nem alakultak még ki a megfelelő szakkifejezések. Herman itt is - mint majd később látni fogjuk a halaknál - népi kifejezéseket használ fel a pókok egyes részeinek vagy működésének leírásánál. Emellett bőven felhasználja a szövő- és fonóiparban használatos magyar kifejezéseket. Pl. fonó, bordásköröm, sámjaköröm stb. A tudós szerénységével írja: Az általam alkalmazott magyar neveket nem akarom mértékadónak feltolni; sőt megengedem, hogy némelyik nyelvészeti szempontból kifogás alá esik; de megnyugszom abban, hogy nem rosszabbak, mint azok, amelyek kultúrnépek irodalmában szerepelnek, a melyeknél szintén csupán csak a jelentőség - s az sem mindig - szolgált zsinórmértékül.

²⁴ Gustav Kraatz (1830-1909) német entomológus, mintegy 1400 rovar-tani közlemény szerzője.

²⁵ Herman Ottó: Levél Horváth Géza kerületi orvoshoz, 1876. máj. 19. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár.

Művével bebizonyítja, hogy a magyar nyelv alkalmas a tudomány művelésére és még a pókászat és a rovartan művelésére is! A német entomológusok gyűlése ugyanis nem sokkal a mű megjelenése előtt olyan határozatot hozott, amely »némely nyelveket - köztük a magyart is - kizárta a tudományban számbavehető sorából«. Ez a határozat - mint azt Herman Ottó az első kötet *Előszavában* írja - a 19. század második felében merő anakronizmus! A döntő - mint kifejti - nem a nyelv, a forma, hanem a tartalom. Ha a nyelv igaz tudományt közvetít, akkor az igazi tudósok még attól sem riadnak vissza, hogy megbirkózzanak az idegen nyelv nehézségeivel, hogy megtanulják azt. Ha akad testület, mely bizonyos nyelveket kizár a tudományból, »az despotizmust mível«. Mily szép kiállítás ez a tudomány és a nyelv szabadságáért! Éppen ez adja meg a mű egyik úttörő jelentőségét.

Hálózatok és alakok működési rendszere (kicsinyítve). Herman Ottó rajza.
a: fiatal nádipók (Epeira cornuta Cl.) és hálójá; b: fejlett nádipók és hálójá; c: egy kerekhálós;
d, e, f: leselkedő pókok; g: az ugrópókot az elhibázott ugrás esetén fonala menti meg a vízbeeséstől;
h: vizenjáró kalózpók (Pirata); i: a bűvárpók (Argyroneta aquatica Cl.) vízalatti harangjában

Az *Előszóban* arra is figyelmeztet: a magyar tudományos nyelv kialakításának a nemzeti szellem és a hazaszeretet felkeltése szempontjából is nagy szerepe van. Az anyanyelv közös kinccsé avatja a tudományt - írja - és már korán felkelti az ifjúságban az érdeklődést, a hajlamot a tudományok iránt. És most, amikor a magyar nemzetnek »a kultúrnemzetek díszes sorába« kell felküzdenie magát: elengedhetetlen a magyar tudományos nyelv művelése. Vitába száll azokkal, akik azt állítják, hogy a magyar tudomány akkor tesz szert nemzetközi tekintélyre, ha nem magyar nyelven jelentetik meg a közleményeket, hanem valamely nyugati nyelven. Így - írja - mint egyének arathatunk ugyan sikert, de nemzetünk körében idegenek maradunk, a külföld közmívelődési árában pedig elenyészünk. Nemzetközi tekintélyre csak úgy tehetünk szert, ha előbb megteremtjük a nemzeti tudományt.

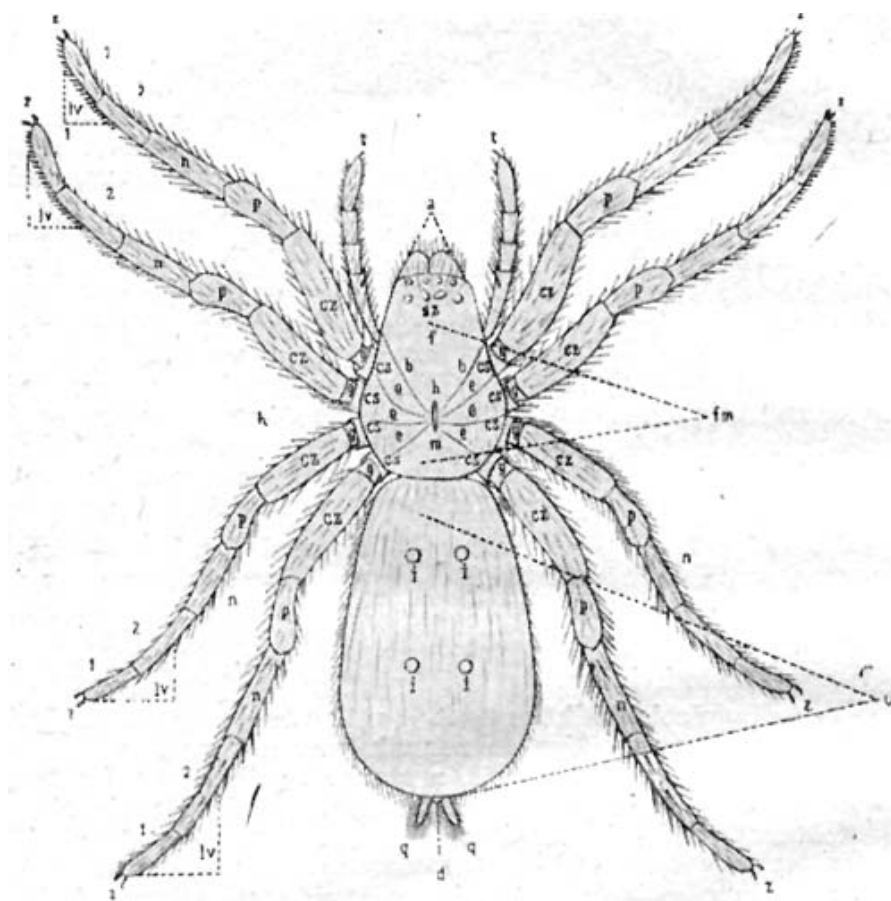
A mű másik - nem kevésbé jelentős - vonása az, hogy módszerét és szemléletét a materializmus szelleme hatja át. A tudomány eredményei, a megfigyelésből levont következtetések csak akkor lehetnek helyesek, ha azok a természet pontos megfigyelésén, a természet jelenségeinek hű visszatükrözésén alapulnak.

»A tárgyakat, viszonyaikat - írja az Előszóban - pontról pontra, területről területre kell, hogy köves-
sük, csak így juthatunk el a jelenségekben rejlő tanuláshoz, az általános érvényű tételekhez.«²⁶

És egy másik helyen:

»A legközelebbi környezet megfigyelésében, az eredmény tudományos értékesítésében fekszik
csírája annak a szellemi életnek és tevékenységnek is, a mely az úttörő nagy szellemek
nyomdokain támad, a mely hatásában oly áldásos; és viszont, e fokozott szellemi élet és
tevékenység az, mely előkészíti a talajt, a melyből ama összefoglaló szellemi erő indul, a mely
az adatok sokaságából kivonja az általános érvényű tételeket, törvényeket, ezekkel tágítja az
értelem körét s egyszersmind mély, intező befolyást gyakorol a társadalomra, az életre.«²⁷

A dialektikus és materialista gondolkodásmód ösztönös jelentkezése ez a magyar
tudományban. Ha csak ezt az egyet tette volna Herman Ottó, ha csak ezt az egy művét alkotta
volna meg így: akkor is méltó lenne arra, hogy azok között emlegessék a nevét, akik a haladó,
a dialektikus materializmuson alapuló tudomány fejlődését elősegítették. Mert abban a kor-
ban, tudományos pályájának lényegében az elején, még igen sok dogmatikus és a középkori
spekuláción alapuló áltudományos nézet és módszer volt a magyar tudományban.

Fényfutó marópók (*Gnaphosa lucifuga*), nőstény, felülről, négyszer nagyítva;
a: rágó; fm: fej mell; f: fejrész; m: mellrész; sz: szemcsoport; h: hátrész; b: barázda; e: barázda;
cs: a csipők iránya; g: tompor; cz: czomb; p: térd; n: szár; lv: láb vég; 1 első-, 2 második vég;
t: tapogató; u: hátsótest (potroh); i: ingódrök; q: felső fonópár; d: végbélfedő
Herman Ottó rajza

²⁶ Herman Ottó: Magyarország pók-faunája. KMTT, Budapest, 1876. I. köt. XVI. old.

²⁷ Herman Ottó: Magyarország pók-faunája. KMTT, Budapest, 1876. I. köt. X. old.

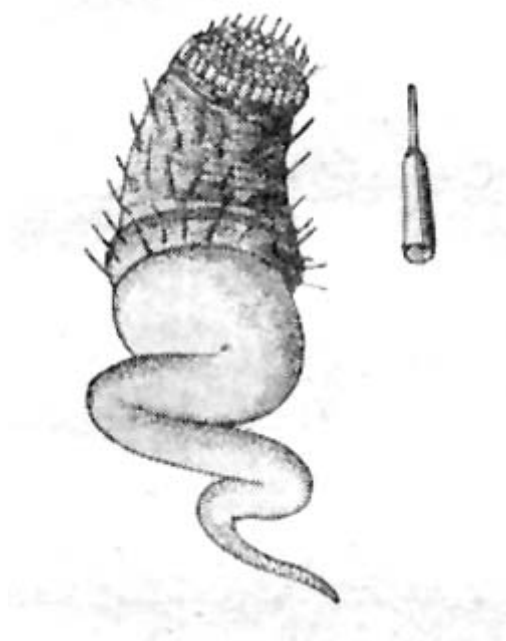
A »pókfauna« első kötete három szakaszra tagozódik.

Az első szakaszban a pókokról írott irodalmat tekinti át az ókortól a mű megírásáig. A második szakaszban a pókok általános leírását adja, a harmadikban pedig a pókok életmódjával foglalkozik.

Az első szakasz azt a hatalmas tudományos felkészültséget mutatja, amellyel a mű megírásához fogott. Több mint 200 aranológiai (pókászati) könyvet és közleményt tanulmányozott át latin, német, angol, francia, svéd és holland nyelven. (A szakasz végén, mintegy függelékként meg is adja e részletes irodalom jegyzékét.) Maga az első szakasz pedig e művek - vagyis gyakorlatilag a teljes aranológiai irodalom - bírálatát tartalmazza.

Megállapítja, hogy az ókor irodalmát a természet közvetlen szemlélése jellemzi és Arisztotelész, a pókokról szóló első feljegyzések készítője, »az inductív és deductív módszer összetűzésének nagy mestere«, kitűnő megfigyelések alapján írja le a pókféléket. Megjegyzései nagy részben ma is felhasználhatók.

Az ókor irodalmával szemben »Sötét ellentétet képez a középkor irodalma, magán viseli a kor bélyegét: a szellemi sötétséget. A durva erőszak felülkerekedett. Az ember az erőszak befolyása alatt erőszakot gyakorol vagy tűr: csak rossz, sötét oldalait kezdi látni, költeni a tárgyakra. Mindenütt és mindenben ellenséget keres; elszakad a természettől, hogy a vakhit és a babona rabjává legyen. Undort, félelmet merít ott is, a hol az elfogulatlan figyelés forrásából a szép és a tanulságos önként kínálkozik.«

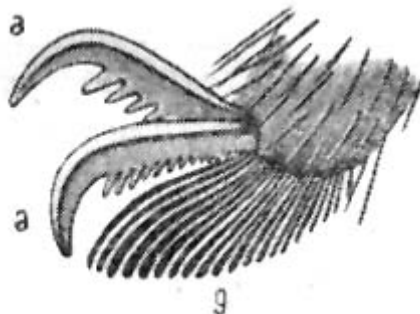
A pók fonószerve (erős nagyítás). Herman Ottó rajza.

A fonószervek párosával (4 vagy 6) a végtest legvégén vannak. A fonó végén szűrőszerű csévelap van, melyen sűrűn sorakoznak az ábra bal oldalán látható finom csövecskék.

A 6 fonón mintegy 1000 ilyen csövecske van, ezeken keresztül nyomul ki a fonómirigy váladéka, mely a levegőn azonnal pókfonállá szilárdul.

A középkori irodalomból vett néhány érdekes szemelvénnel és összefoglalással mutatja meg a középkori egyházi tudomány abszurditását, ostobaságát.

Megenberg Conrad regensburgi apát például azt hiszi, hogy a pók a fonalat a beléből fonja »s ezt néha oly mértékben teszi, hogy belehal.« Szerinte a pókok rothadó anyagból, porból meg abból a nyálból keletkeznek, melyet az ember evés közben köpött ki. »A ki a pókhálót a sebre teszi, elkerüli a daganatot.«

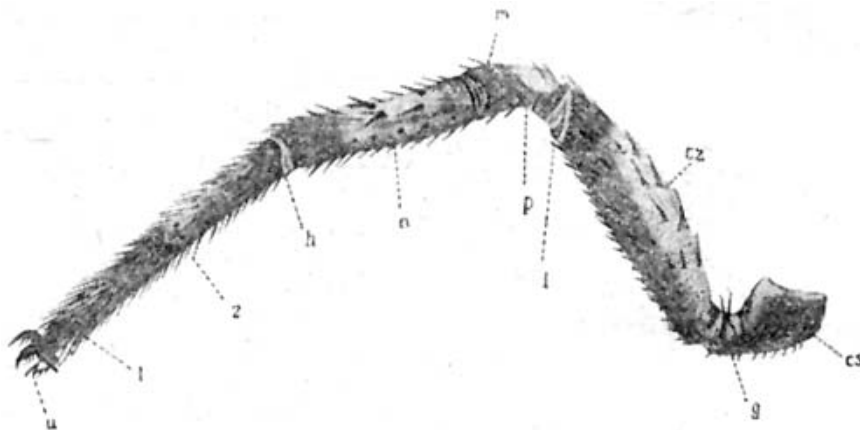

Az aranyszínű Philaeus-pók (Philaeus chrysops Poda) szövőszerve. Herman Ottó rajza, a: bordás szövőkarom; g: talpecset

Mufeti Tamás szerint a pók bőre olyan finom, mint a szép leányé. Hasznos állat: ahol tanyáz, ott nem fészkel a podagra (köszvény). Az előkelők és gazdagok azért podagrásak, mert takarítják a palotákat. Szerinte a dióba zárt és nyakban viselt pók jó szer a hideglelés ellen.

Az újkor irodalma igyekszik rendszerbe foglalni a pókféléket. Az első jelentősebb tanulmányokat Lister, Linné és Clerck írják. Ezek azonban még nem a bonctanon, az alaktanon alapuló rendszerezések. Ez utóbbit a német tudósok kezdik művelni. Ez a fejlődés is szép példája - mint Herman Ottó megjegyzi - a nemzetközi munkamegosztásnak a tudományban.

Mindeme munkák azonban nem tudtak végleges rendet teremteni az aranológiában, mert a pókfélék hol egyik, hol másik sajátosságát vették alapul. A pókfajok elnevezésében is hatalmas a zűrzavar, aszerint, hogy ki, hova sorolta az egyes fajokat.

A hegyi vitorlapók (Linyphia montana Cl.) előlába (erős nagyítás). Herman Ottó rajza, cs: csípő; g: tompor; cz: comb; p: térd; n: szár; l, 2: első és második végíz; u: szövőkarmok; l, m, h: ízületek

Herman Ottó - mint a második kötetnél látjuk majd - biológiai rendszert vezet be az aranológiába, a pókféléket életmódjuk szerint osztályozza.

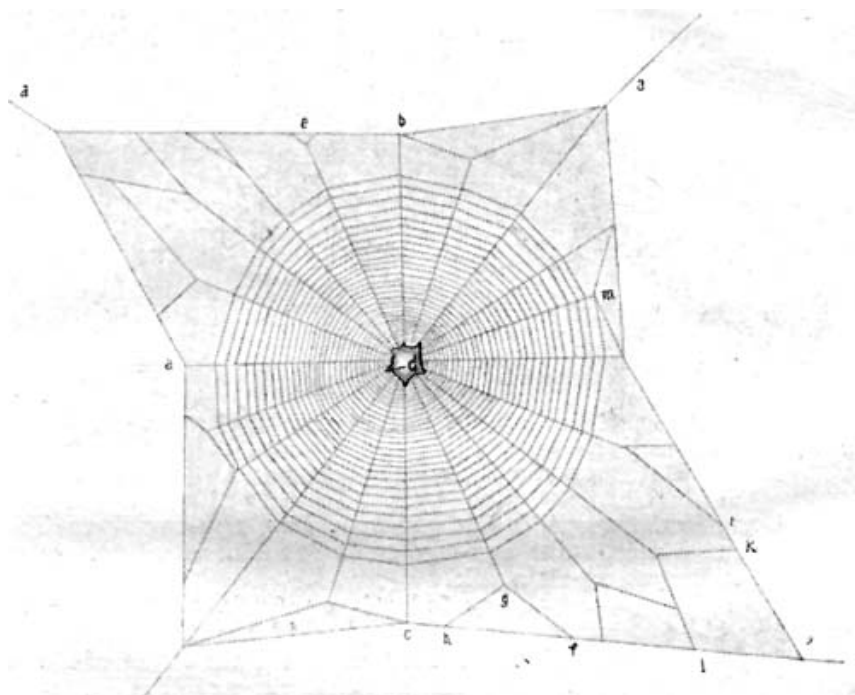
Ezután rátér a pókfélék általános leírására. A második szakaszban a pókfélék testrészeinek, testük felszínének, a fonó- és szövőszervek formájának és a testforma nemek szerinti változásainak leírásával foglalkozik. Mindezt számos remekbékészült rajzzal illusztrálja.

Végül - a harmadik szakaszban - azt írja le, hogy hogyan fejlődik, szaporodik, táplálkozik és lakik a pók. Befejezésül meghatározza a pókok szerepét a természet háztartásában.

E szakasz egyes fejezeteiben Herman Ottó különlegesen érdekes megfigyeléseket tesz, melyeket ízes magyarsággal ír le. Nem tekinthetjük át valamennyit. De aki a biológia iránt érdeklődik, annak azt ajánlhatom: vegye kézbe ezt a könyvet, melynél máig sem írtak érdekesebbet ebben a tárgykörben.

Ízelítőül hadd idézzük egy két megállapítását.

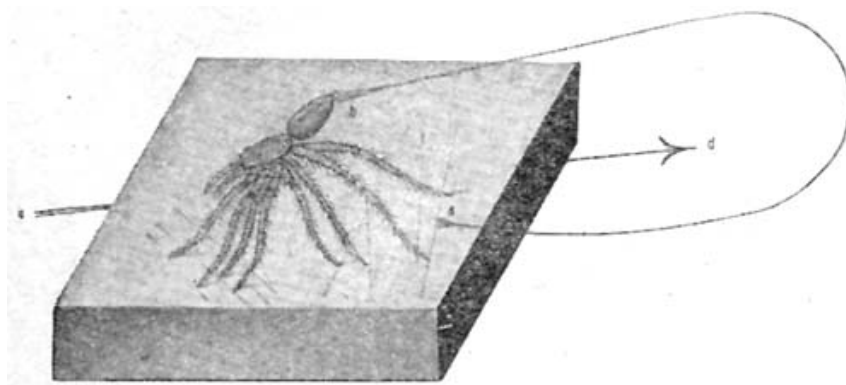
A pókok fejlődésével kapcsolatosan foglalkozik egy olyan kérdéssel, ami a mai biológiának is homlokterében áll: a regenerációval, amit ő a »csonkítások helyreépítésé«-nak nevez. Két fontos körülményt állapít meg, amit a mai biológiai kutatás teljes mértékben igazol. Az egyik: a regeneráció képessége a fiatal állatoknál tökéletesebb és erőteljesebb. Minél előrehaladottabb fejlődési stádiumban van az állat, annál gyengébb a regenerálóképessége. A másik: a regenerálóképesség függ az állat körülményeitől, elsősorban a táplálkozástól. Minél jobban táplálkozik az állat, annál erőteljesebben regenerálja elvesztett tagjait. A gyengén táplálkozó állatok regenerálóképessége gyenge, csak csökevényesen regenerálják az elvesztett testrészt.

*Egy kerekhálós (Orbitelaria) hálója;
a: hálókeret; b, c, e, g: küllőfonalak; h, f, l, i, k: feszítőfonalak;
d: középtár; m: csigafonal (fordulópont)*

A szövés-fonás leírásánál izgalmas részletességgel írja le, hogyan készíti a pók a fonalát és hálóját. A háló formája, a szövédéek mintája és sűrűsége alkalmazkodott a körülményekhez, a helyhez, amelyben a pók él és azoknak az állatoknak az életéhez, szokásaihoz, melyeket zsákmányul kíván ejteni. Herman Ottó odáig megy, hogy a hálót, a pók által készített szövédéket valósággal a pókfélék szerves részének, szinte testrészének tartja és rendszertanában alapvető fontosságot tulajdonít neki.

A pókok vándorlásáról szóló fejezetben novellisztikus érdekességgel írja le a pókok repülését. Mindenki látott már derült őszi és tavaszi napokon tovaszálló »ökönyvát«. Nos, egy-egy ilyen ökönyál-szál nem más, mint egy-egy saját fonalán vitorlázó, »közlekedő« pók. Hogyan röpköd a pók?

A repüléshez készülő pók. Herman Ottó rajza.

a: a fonál rögzítési pontja; b: a pók felfelé tartott fonószervéből ereszti a fonalat; c, d: a szélirány

Egy kiálló kő-, vas- vagy fadarabra mászik. Fonóival néhány »kapaszkodó« fonalat húz össze-vissza, majd a széliránynak megfelelő legyszélő pontra siet. Ott letapasztja a fonál egyik végét. Ezután hátrább megy, lábaival megkapaszkodik az előre elkészített »kapaszkodók«-ba, arccal a szél ellen fordul, hátestét magasra tartja és elkezd a fonalat engedni. A fonalat a szél hurokká fejleszti. Amikor a hurok már megbírja az állat súlyát - amit úgy érez meg, hogy már nagy megerőltetésébe kerül a kapaszkodás - hirtelen behúzza lábait, elereszti a kapaszkodókat és a szél felkapja a pókocskát.

A leszállás úgy történik, hogy a pók, amikor leszállni kíván, továbbfejleszti a fonalat, mindaddig, míg földre ér. Természetesen a röptetés nem mindig sikerül az első kísérletre: a fonál gyakran elszakad, más pókok fonálával kuszálódik össze és gyakran mint szabad pókfonál száll tova.

A mű második kötete a rendszertan.

A kötet terjedelmes bevezetőjében általános képet ad természettudományos szemléletéről. A természettudós Darwin és a történettudós Buckle követőjének vallja magát. Azt hirdeti, hogy a tudomány fejlődése elválaszthatatlan a társadalom fejlődésétől, a tudomány valójában a társadalmi fejlődést tükrözi.

»Ha a rendszert, a melybe az élő természet jelenségeit foglalni törekszünk... keletkezésében, fejlődésében és átalakulásaiban követjük... a keletkezésben, a fejlődés, átalakulás, a haladás vagy néha hanyatlás mozzanataiban, feltaláljuk tükrét a társadalom változó állapotának.«²⁸

Azt vallja, hogy a természet a maga egységében és összefüggéseiben egészet képez, amelyben nem lehet elválasztani egymástól a különböző jelenségeket: az élettelen természetet a növénytől, az állatvilágtól és viszont.

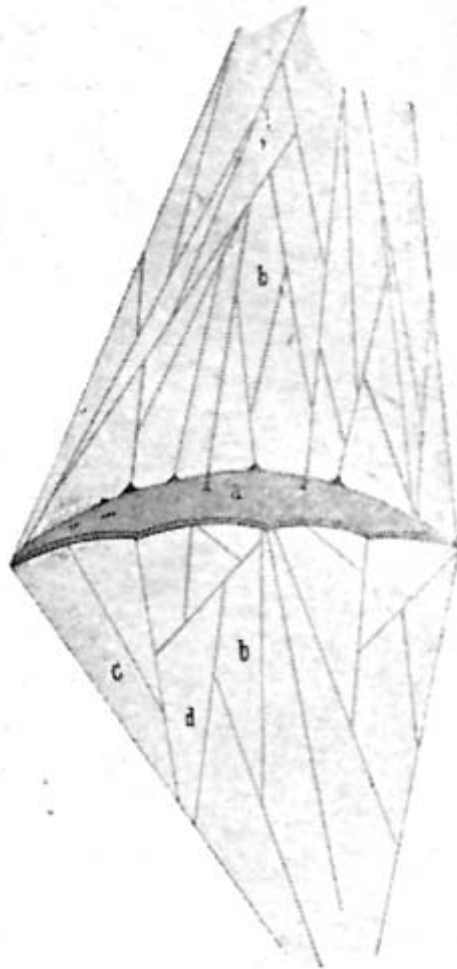
»Itt azt látjuk, hogy a növényt a föld kérgétől, amott, hogy állatot a növénytől - ismét növényt növénytől, állatot állattól, valamennyit a földtől, az évszakoktól, a légűnetektől elválasztanunk nem lehet.«²⁹

»...mihelyt e kölcsönösséget elejtjük, egyoldalúvá válik működésünk s okvetlenül tévednünk kell.«³⁰

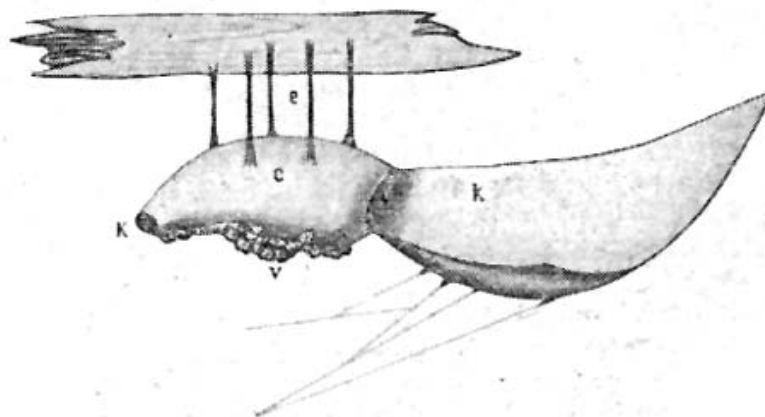
²⁸ Herman Ottó: Magyarország pók-faunája. KMTT, Budapest, 1878. II. köt. 3. old.

²⁹ Herman Ottó: Magyarország pók-faunája, KMTT, Budapest, 1878. II. köt. 8. old.

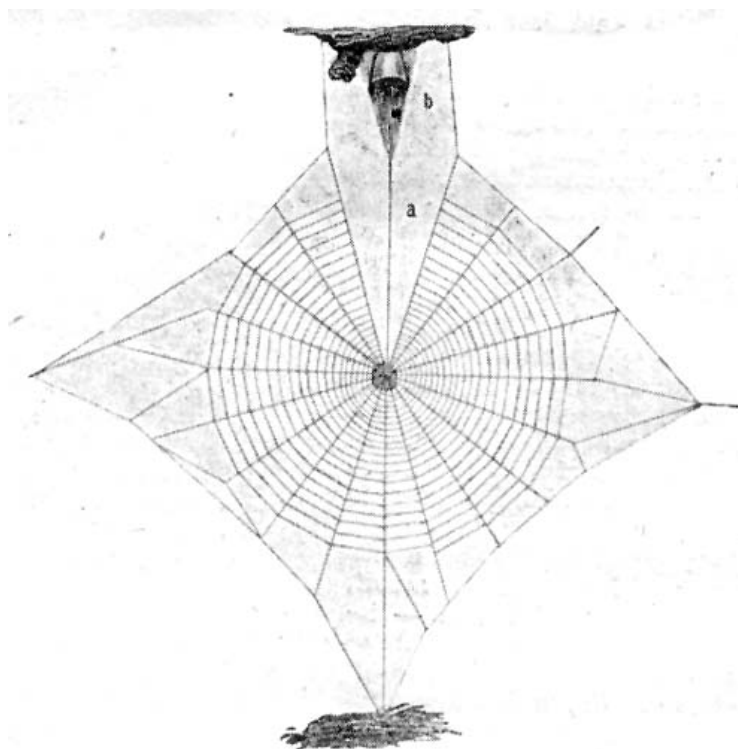
³⁰ Herman Ottó: Magyarország pók-faunája. KMTT, Budapest, 1878. II. köt. 9. old.

*A vitorlapók (Linyphia) hálója;
a: vitorla; b, c, d: hurokkészülék*

*A házi zugpók (Tegenaria Derhami) csőszövő, féle lepleshálója a pók csőlakásával;
e: függők; K: hátulsó nyílás; k: lepel és kijáró; c: csőlakás; v: súlyozó kavicsok*

*Egy csőszövőpók (Tubitelaria) lakásával közlekedő hálójá
(b: csőlakás; a: szabad közlekedő fonál)*

Vázolja az elmúlt száz esztendő természettudományának fejlődését. Linné vallásos, dogmatikus rendszerével szemben »a múlt század végén végbement társadalmi nagy átalakulás ellenállhatatlan nyomása alatt« győzelemre jut Lamarck haladó, a fejlődésen alapuló tanítása. A lamarcki eszmékhez csatlakozik Lamarck nagy honfitársa, Geoffroy Saint-Hilaire és »a németek legkivételesebb szelleme«: Goethe. A társadalmi reakció győzelme Franciaországban reakciós fordulatot hoz a tudományban is. Fellép Cuvier és győztesnek marad Lamarckkal és Saint-Hilaire-ral szemben. »Hogy nem véglegesen győztes, ez a dolog természetéből önkénynt következik.«

Mindezek készítik elő és teszik lehetővé Lyell és Darwin fellépését. A tudományban folyó harc előkészíti a materialista biológia győzelmét. A győzelem azonban nem hullik egykönnyen a haladó tudósok ölébe. Az európaszerte megerősödő politikai reakció kedvez a Linné nyomdokaiban haladó, fejlődésellenes, a dogmatikus rendszertant művelő tudománynak. Ez az elburjánzó leíró természetrajz nem keresi semmiben a miértet. »A nagy „miért?” nem háborgatta őket.« Elítélően nyilatkozik az effajta tudományról.

«Ez az irány minden képzelhető kormányformával, minden kigondolható dogmával megfért! Igen, mert sohasem ment az alapelvekig, amelyek - nagyon is meg lehet - összeütközésbe jöhettek volna a durva hatalom által a társadalomra netán rákényszerített „társadalmi renddel”.

Az igen jellemző, hogy a mondott irány fejlődési és virágzási kora találkozik azzal, a melyben a politikai reakció, mondhatni európaszerte a szabad szellem lefojtását gyakorolta.

De győz a jobb és győz az igaz!

...Vakoknak kellene lennünk, hogy ne lássuk a természeti tudományok roppant nyomását a társadalom állapotára. Valóban úgy van az, a mint Kossuth Lajos mondja: „a természet-tudományok napról-napra határozottabban uralkodnak az emberiség sorsa felett és adnak irányt és szabnak törvényt jövődjének.”³¹

A nagy tudósok »kilépnek dolgozósobáikból« és a nép nyelvén törnek lándzsát a tudományos igazságokért. Ezek az igazságok pedig behatolnak a társadalomba: kifejtik hatásukat a politika terén is, erősítik a szabadságért folyó harcot. Ennek a harcnak »nem az a végcélja, hogy az iga folytonosan *cseréltessék*, hanem az, hogy a való igazság által megszabadított szellem a szó legnemesebb értelmében szabaddá tegye a társadalmat is«.³²

Ezután kifejti álláspontját a fejlődés kérdéséről, melyben fellelhetők a dialektikus materialista természetfelfogás bizonyos elemei. Érdekes ezt a részt egészében idézni:

»Úgy, miként a természetben az úgynevezett szervtelen anyagok között kölcsönös hatás létezik, éppen úgy létezik az az élő szervezetek között kölcsönösen s a szervtelen anyag között is. A munka, helyesebben mondva a hatás, a melyet az élő szervezetek úgy egymásra, mint a szervtelen anyagra, a melyből magok is erednek, gyakorolnak, természettani (physikai) és vegyi (chemiai) alapokra vezethető vissza, épen úgy, mint a saját szervezetök is.

Így a természetnek csak egy körfolyama képzelhető. Az élő lény elválaszthatatlan a természet összességétől, melynek része és kifolyása.

A szervezet rendszerén kívül s ezzel szoros összefüggésben azon munkának is van rendszere, a melyet az élőlény végez, a melylyel hatást gyakorol, befoly a természet nagy körfolyamába. Az előbbi az utóbbitól függ és megfordítva az utóbbi az előbbitől; mert azon hatás lényege, a melyet az élő lény gyakorol, a szervezet mineműségétől függ. Ez oly világos, mint az, hogy a ciczkány nem végezheti az elefánt dolgát és nem a kolibri a sasét - de megfordítva sem. Ezt nem szabad szemünk elől eltéveszteni.

Azon hatást, a melyet a különböző szervezetű lények a természet összességében gyakorolnak, szintén nem lehet a természet összességétől elválasztani. A mindenség mozgásának épen oly lényeges mozzanata ez, mint akár a nehézkedés (gravitatio), akár a vegyi folyamatok hatása. Az élő szervezetek hatásának folytonossága épen olyan mint a természettani vagy vegyi hatásoké: egyik a másikra vezethető vissza.

És itt keresem az okát az elváltozásoknak is, a melyek közül Darwin az eszmeharczot éppen ideje korán fölidézte, voltaképpen megújította.

Én az úgynevezett «létért való küzdelemben» (struggle for existence) nem bírok abban az ellenséges mozzanatban megnyugodni, a melyet e szavak magokban rejtenek; ép oly kevésbé, mint nem vehetném ellenséges indulatnak azon hatást, a melyet az emeltyű a teherre, vagy a sav a mészre gyakorol. A részek változtatják helyzetöket, de lényegök szerint azok maradnak, a mik voltak.

Ép oly kevésbé bírok abban a *tervnélküliségben* megnyugodni, a mely a természetes kiválasztásnál létezőnek állíttatik; mert a természetbe, melynek minden mozzanatában törvényszerűséget tapasztalunk, tervnélküliséget beleképzelni nem lehet...

A faj körében észlelhető elváltozás, jelensége a szervezet azon elhajlíthatóságának, mely nélkül az élőlény a folytonos átalakulásban lévő természetes viszonyok között meg sem állhatna...

³¹ Herman Ottó: Magyarország pók-faunája. KMTT, Budapest, 1878. II. köt. 20. old.

³² Herman Ottó: Magyarország pók-faunája. KMTT, Budapest, 1878. II. köt. 21. old.

És itt a faj fogalomkérdése, e sokat bolygatott, de eddig véglegesen meg nem határozott, el nem döntött kérdés áll előttünk. Annyi bizonyos, hogy az egyének tömegében bizonyos egységeket vehetünk ki, meghatározhatunk. Ezen egységek nem mindenütt egészen azonosak, mert létökkel más viszonyokhoz vannak kötve s e más viszonyok a föld felületén pontról pontra, összességükben, eltéréseket mutatnak... Így a faj sem vehető elváltozhatatlan egységnek, de igenis oly természetes ténynek, a mely azon viszonyok szerint elhajlítható, a melyek között létezik, a melyekben mint öszhangzatos tényező hatást gyakorol...

...éppen a fajokról szerzett speciális tudomásunk még igenis csekély; egyet sem ismerünk életének minden mozzanata szerint.

A tapasztalás nagy útja, *előttünk* áll.

De az is igaz: hogy, ha az élet a természeti erők összességének eredménye, akkor problémájának megoldását is csupán csak mind azon disciplinák összeműködésével, a melyekre az emberi tudás fölosztható, kísérhetjük meg.³³

Ezután a - mondhatjuk filozófiai - rész után rátér a régebbi rendszertanok bírálatára.

Az első természetes rendszertant a pókfélékről Clerck alkotta. Ezt fejlesztette tovább az angol Thorell. Ezek a rendszerek már a pókok életműködését veszik alapul. A Thorell-féle rendszertant Herman Ottó a maga munkássága számára is irányadónak tekinti és azt alkalmazza a magyar pókfélék osztályozására. Éles bírálattal illeti a Thorell rendszertana után konstruált olyan rendszertanokat - amilyen a francia Simoné is -, amelyek visszakanyarodva Linnéhez, ismét dogmatikus és formális alapon próbálják a pókokat osztályozni. Kimutatja az ilyen rendszer belső ellentmondásait, tudományos szempontból való használhatatlanságát.

A Thorell-féle rendszer a pókféléket hét alrendbe, az alrendeken belül családokba, alcsaládokba és nemekbe osztja. Herman Ottó eszerint dolgozza fel a magyar pókfaunát. 328 pókfajt sorol be e művében (a pókfajok részletes leírását a harmadik kötet tartalmazza) és ezzel Herman pókmonográfiája a pókokról szóló akkori faunisztikai irodalom legrészletesebb alkotása. A legnagyobb korabeli monográfiák közül a svéd pókmonográfia 308, az angol 304 pókfajt ír le.

A Thorell-féle osztályozás után a pókféléket saját, biológiai rendszere szerint is osztályozza. E rendszerben két nagy csoportot különböztet meg teljesen biológiai funkciói szerint:

I. Táplálékukat hálójukkal fogják. A »biológiai túlsúly« a fonó és szövő szervekben van.

II. Táplálékukat testmozgással »vadásszák«. A biológiai túlsúly itt a mozgásszervekben van.

Az első csoportot hálózóknak, a másodikat üldözőknek nevezi. Ezekbe a csoportokba sorolja azután a különböző pókféléket.

A *Magyarország pók-faunájának* igen nagy visszhangja volt a tudományos körökben. Büszkén írja Herman Ottó egy levelében a második kötet megjelenése után:

»Én nagy győzelmet arattam pókmunkám második kötetével és sorra kapom az elismerő leveleket. Én t. i. emancipáltam magamat a czéhszabályok alól s új utat törtem a biológiai rendszerrel, melynek eddig művelője nem existált s mely minden polémia nélkül halomra dönti a czéhszerű analitikusok eszeveszett ürességeit, - már t. i., ha ürességet egyáltalában dönteni lehet. Dr. Koch, az első auctoritás, kikötve, hogy nem csak szép szavakat akar mondani, a bevezetés philosophiai deductióit mesteri műnek nevezi, a biológiai rendszert genialisnak és szolid alapnak. A munka neki »herrliches Werk« (nagyszerű munka. - Sz. S.).

³³ Herman Ottó: Magyarország pók-faunája. KMTT, Budapest, 1878. II. köt. 24-25. old.

Ha van isten, láthatja lelkem, hogy nincs hiuság benne. De azok után, a miket nekem túrnóm kellett egy tizenhat évig tartó folytonos küzdés után, nekem e vélemények elégtételt és megnyugvást szereztek és tény, hogy miután a biológiai rendszer classicus, ez át fog menni a világirodalomba is,«³⁴

A levélben említett dr. Koch Nürnbergben volt professzor és abban az időben az aranológia nemzetközileg elismert első tekintélye volt. Levelében, melyet a szerzőhöz intézett, a legnagyobb elismeréssel ír a műről. Megírja, hogy Herman számos olyan észleletet közöl a pókok életéről, melyek 25 éves munkálkodása alatt még az ő figyelmét is elkerülték.

Herman Ottó neve e háromkötetes tudományos, de egyben a laikusok számára is rendkívüli vonzó módon és élvezhetően megírt művel országszerte, de a külföldön is ismertté vált.

A Nemzeti Múzeumban

1875. februárjának végén - éppen abban az időben, amikor a pókfauna első kötetének elkészült kéziratát a Természettudományi Társulathoz benyújtotta - nevezték ki Herman Ottót a Nemzeti Múzeumhoz. Az állattári osztály örsegedé lett. 40 éves volt ekkor.

Azt hihetnők, hogy a már nem fiatal ember, a hatalmas pókmonográfia munkálataiba nyakig merülve, a múzeumi állást afféle színekurának veszi - mint annyian mások. Korántsem ez történt. Herman nyugtalan temperamentuma, erőteljes egyénisége a múzeumi munka területén sem enged számára pihenőt. Még ugyanabban az esztendőben kidolgozza egy, a Múzeum által kiadandó tudományos folyóirat tervét.

Egy ilyen - a természetrajz különböző ágazataival foglalkozó - tudományos folyóíratra nagy szükség volt abban az időben. A Tudományos Akadémián a természettudomány - mostoha gyerek volt. A természettudományok művelői a Természettudományi Társulatban és néhány más természettudományos egyesületben működtek inkább. A Múzeum adta tudományos kutató lehetőségek sem voltak kellően kihasználva. Bár a Természettudományi Társulat számos tudományos művet jelentetett meg és havi közlönye is ugyanannyira tudományos, mint népszerűsítő jellegű volt, hézagpótló lett volna egy olyan kifejezetten tudományos folyóirat, mely a természettudósokat maga köré tömöríti és munkájukat bizonyos mértékig szervezi.

A főváros tudományos élete eléggé széteső volt. Herman Ottó egyik levelében említi, hogy egy ízben Krenner Józseffel, a Múzeum ásvány- és őslénytani tárának igazgatójával (később európai hírű mineralógusunk) beszélgetett. Krenner azt mondja neki: az lenne a jó, ha megváltoztatná, felélesztené az állattár szellemét!

- Igen - felelte rá Herman Ottó - szellemet lehet ébreszteni, ahol van, s csak alszik. De ahol nincs, ott egy isten sem trombitálja fel.

Majd levelét - a pesti tudományos helyzetet ecsetelve - így folytatja:

»Egyébként úgy állunk, hogy Budapesten nincsen valóban számbavehető tudományos kör a szó komoly és teljes értelmében, hanem van olyan tudományos mázu pletyka kompánia, mely mindég azon koptatja a nyelvét, hogy ez és amaz semmit sem csinál. De azt nem veszi észre,

³⁴ Herman Ottó: Levél Lóczy Lajoshoz, 1878. április 1. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár.

hogy ő mint kompánia szintén éppen semmit sem csinál. Nagy küzdelem kell ide, ha jobbra akarjuk fordítani a dolgot s én e küzdelemre készülődöm.»³⁵

Nem vitás: Herman Ottó túlzottan sötét színekkel festi a korabeli tudomány helyzetét és a tudósok működését. De az bizonyos, hogy a tervezett folyóirat megjelenése csak élénkíti majd tudományos életünk vérkeringését.

A folyóirat 1877. januárjával jelenik meg, *Természetráji Füzetek* címen, melynek első tíz évfolyamát Herman Ottó szerkesztette és mely később, 1897 után mint a Nemzeti Múzeum hivatalos folyóirata *Annales Musei Nationalis Hungarici* jelent meg.

A *Természetráji Füzeteknek* hármass célja volt. Először is alkalmat akart adni a természetráji művelőinek, hogy tudományos közleményeikkel a nyilvánosság elé léphessenek. A folyóirat működési területe az állattan, növénytan valamint az ásvány- és földtan. Ennek megfelelően három szakszerkesztője volt: Janka Viktor, Frivaldszky János és Krenner József. A munka oroszánrésze azonban Herman Ottó vállaira nehezedett. Nem ritkán ő maga készítette a lapban megjelenő illusztrációkat is.

A folyóirat második célja az, hogy a magyar tudomány eredményeit ezeken a szakterületeken ismertté tegye a külföldön is. Ezért a folyóirat minden számához német nyelvű melléklet - ahogyan elnevezték: *Revue* - jelent meg. Ebben kivonatossan közölték a lap jelentősebb cikkeit németül. Ugyancsak a *Revue*-ben jelentek meg a külföldi szerzők által beküldött közlemények. Ez utóbbiakat viszont a főlapban ismertették kivonatossan magyarul. Így a folyóirat bizonyos mértékig a nemzetközi tudományos kapcsolatok szerve is lett.

A harmadik feladat, amit Herman Ottó a folyóirat megjelentetésével a szerkesztőség elé tűzött: a nyelvművelés volt. A magyar természetráji műnyelv kialakítása nem kismértékben a *Természetráji Füzetek* és személy szerint Herman Ottó érdeme. Bátran vállalja a nagy feladatot: javaslatot tesz egy természetráji értelmező szótár összeállítására azzal, hogy annak munkálataiban a saját területén túlmenően is részt vesz.

»...megfogadom nyilvánosan is - írja -, hogy a magam részét kidolgozom, valamennyi részt illusztrálom s a nyelvészeti résznél a szükséges közvetítést elvállalom. A hányan ma a természetráji terén dolgozunk, vállalja el kiki a saját szakmájához tartozó latin terminológia összeállítását, tegye hozzá a magyart úgy, a mint legjobbnak hiszi s én meg vagyok győződve róla, hogy aránylag rövid idő múlva céljt érünk...»³⁶

A javaslat ugyan nem valósult meg, de a *Természetráji Füzetek* együttműködve a *Magyar Nyelvőr* szerkesztőivel úttörő munkát végzett a természetráji magyar kifejezések alkotása és elterjesztése terén. Egy-egy idegennyelvű kifejezés jó magyar megfelelőjét közösen tanácskozzák meg. Herman Ottó itt is - mint már előzően láttuk - elsősorban a nép nyelvében élő szavakat használja fel tudományos fogalmak kifejezésére. Így vezetik be például a *bastard* helyébe a *korcs*; a *difformitás* helyébe a *torz* stb. stb. szavakat.

Herman Ottó a magyar tudomány nagy adósságát kezdi törleszteni, amikor a *Természetráji Füzetek* első évfolyamában megkezdji Petényi János Salamon ornitológiai hagyatékának közlését. Petényi megfigyeléseit német nyelven rögzítette és Herman Ottónak a Petényi-hagyaték lefordítása alkalmával meg kellett teremtenie a magyar ornitológiai műnyelvet. A népi kifejezésekre támaszkodva sikerrel oldja meg a nehéz feladatot. Munkája közben elég-

³⁵ Herman Ottó: Levél Horváth Géza kerületi orvoshoz 1878. május 19. Országos Természet-tudományi Múzeum Levéltár.

³⁶ Herman Ottó: A műnyelvről. Természettudományi Füzetek. 1878. évf. II. köt. 89-90. old.

tétellel állapítja meg, hogy a magyar nép természetrajzi szemlélete sokkal inkább áll biológiai alapon, mint a németé. Míg a német madártani kifejezések elsősorban alaktani alapon állnak, a magyar népi kifejezések alapja biológiai: az életmódra, a biológiai tulajdonságokra utal.

»A német azt mondja - írja Herman - a Plátaleáról: „Das ist die Löffel-gans”, a fehér színre és a széles csőrre építve a fogalmat, tehát mit sem törődve az elhatározó életmóddal; a magyar azt mondja „Az a kanalas-gém”, tehát nem zavartatja magát a csalékony külszín által, hanem az elhatározó lábalkat és az *életmód* segítségével eldönti helyesen.«³⁷

A *Természetrajzi Füzetek* hamarosan népszerűvé vált és a Természettudományi Társulat *Természettudományi Közlöny-e* mellett a legolvasottabb tudományos folyóirattá emelkedett. Herman Ottó minden számban legalább egy cikket írt, néha többet is. Az elvi jelentőségű, vezető helyen közölt cikkek többnyire az ő tollából származnak.

Ilyen volt az a cikk is, melyet a második évfolyam IV. számában (a folyóirat negyedévenként jelent meg) írt. Címe: *Két beszéd*. Az alcím megadja a felvilágosítást, hogy miről is van tulajdonképpen szó: »Tartották a magyar tud. Akadémia 1878-ik évi nagygyűlésén Csengery Antal és dr. Haynald Lajos kalocsai érsek.« A cikk mottója: »Ha téved, a mi emberi dolog, mindenki ítélhet eljárása fölött« - utal már előjáróban arra, hogy cikkében ismét a tudomány eltorzítása ellen lép fel.

Haynald egyike azoknak a műkedvelő-tudós főpapoknak, akiket az abszolutizmus és a kiegyezés évtizedeiben nagyszámban választottak akadémiai taggá, hogy az Akadémia működését ellenőrzésük alá vonják. Ez volt az egyik eszköz arra, hogy a haladástól irtózó uralkodó osztályok megakadályozzák a haladást a tudomány területén is. Csak jellemző adalékként szolgáljon, hogy a századforduló idején is az Akadémia 24 tagú Igazgató Tanácsában - amely az Akadémia egész működését irányította - éppen tizenketten egyáltalán semmiféle tudományos működést nem fejtettek ki. E tizenkét arisztokrata és főpap között megtaláljuk József főherceget, Vaszary Kolos hercegprímást, Tisza Kálmánt, Károlyi, Dessewffy, Apponyi, Csáky, Andrássy, Teleki grófokat. Ezek természetesen azon voltak, hogy a »hivatalos« tudomány a materializmus ellen foglалjon állást.

Haynald kalocsai érsek növénytantal foglalkozott. Akadémiai taggá választották anélkül, hogy jelentős tudományos munkássága lett volna. Még a kötelező székfoglaló beszédet (amelynek valamely önálló tudományos tárgykörben való kutatásról kellett szólnia) sem tartotta meg. Herman Ottó két évvel később a *Függetlenség* hasábjain *Haynald bíbornok értekezése* címen írt cikkében alaposan lerántja a leplet Haynaldról - az áltudósról. E cikkében metsző gúnnal ír arról, hogy »a népszerű bíboros« szakember voltát úton-útfélen magasztalják. Végre most tájékoztat tudománya felől. A Kolozsvárott megjelenő *Növénytani Lapokban* »tudományos« cikke jelent meg a mézgákról és balzsamokról. Ez a cikk - a soha el nem mondott - akadémiai székfoglaló értekezés alapján íródott volna. Herman Ottó megállapítja: a cikk tudományos szempontból teljesen értéktelen, semmi új vagy önálló tudományos anyag nincsen benne. Nem más, mint a már ismert adatok összehordott halmaza.

Haynald az 1878-as akadémiai nagygyűlésen nyíltan fellépett a darwinizmus, a fejlődés és egyáltalán az új tudományos eszmék ellen.

Egy Parlatore nevű olasz antidarwinista, klerikális botanikus halála alkalmával mondott akadémiai emlékbeszédben - Virchowot idézve - »óva intett oly tanok terjesztésétől, melyek tiszteletreméltó őstanokat alapjaikban megrendítenek«.

³⁷ Herman Ottó: Természetrajz - nemzeti szellem. Természetrajzi Füzetek, Budapest, 1877. évf. 208. old.

Parlatore tudományos érdeméért fejti ki, hogy nem tartozott azokhoz, akik a tudományos indukció segítségével alkotott új elméletekhez csatlakoztak (ez a darwinizmus). Munkásságát a mély vallásosság jellemezte, vagyis: »Parlatore isten műveit vizsgálta, de nem tévesztette szeme elől a művészt« - vagyis az istent, tette hozzá Herman. Parlatore fő erénye, hogy »tudott és hitt«. Vele szemben a darwinistákat pogányoknak nevezi Haynald.

Herman Ottó cikkében élesen visszautasítja Haynald megnyilatkozását.

Mindenekelőtt megírja, hogy ki volt tulajdonképpen az a Parlatore, az a »nagy tudós«, akinek halála jó alkalom volt Haynald számára egy reakciós kirohanásra. Parlatore - mint írja - egy teljesen jelentéktelen botanikus volt. Semmit nem alkotott egy reakciós, Cuvier nézetein alapuló botanikai rendszeren kívül. Egyébként: csöndes anyaggyűjtő, megalkuvó természetű ember, akik magukat általában »a tudomány napszámosainak« nevezik. Konzervatív, vallásos és loyális férfiú.

Ezután rátér Haynaldra. Tiltakozik az ellen, hogy a »tudomány csarnokába« a vallást bevigyék. »A tanok tiszteletreméltósága nem az ösiségben, hanem az igazságban gyökerezik« - írja. Tiltakozik az ellen, hogy Haynald a vallás dogmatizmusa alapján elítélően nyilatkozhasson a haladó tudományról. Pálcát tör az afféle tudósok fölött, akik elvetik a megfigyeléseken alapuló indukciót, az új tudományos elméleteket, és csak a régi, begyepesedett utakon hajlandók haladni. Nyíltan megmondja, hogy az az »ős tan«, amiről Haynald beszél, nem egyéb, mint a vallás, a hit. Ilyen »ős tan« - Galilei óta - nagyon sok megdőlt már!

A cikk hatalmas feltűnést keltett. Herman Ottó fellépése előtt meglehetősen szokatlan volt az éles, nyílt tudományos vita. Bátran mondhatjuk: az ilyen, személyhez szóló éles bírálat egyedülálló esemény volt a magyar tudományos életben, de a társadalmi-politikai életben is. Cikkének befejező részében ezt írja:

»Mi... a magunk dolgát el fogjuk igazítani a tudomány azon fórumán, a mely a tudományos vitatkozás és eszmecsere helye; de ha dr. Haynald érsek az ellentétes tanokkal az illetékes fórumot elhagyja, s agitációt kezd a társadalomban: ott is szembeszállunk vele. Ő lássa!«³⁸

Pedig Haynald elhagyta az »illetékes fórumot« és támadást intézett Herman Ottó - nemzeti múzeumbeli állása ellen. Hatalmi szóval akarta őt onnan eltávolítani. Egyenesen a császári kabinetirodához fordult a »rebellis« eltávolítása ügyében és a kabinetiroda intézkedett is: utasította Trefortot, hogy bocsássa el Herman Ottót. Ez azonban korántsem volt olyan egyszerű. Herman országos hírnévű tudós volt, akinek munkáját nagyrabecsülték. Múzeumi tevékenysége semmiféle ürügyet nem szolgáltatott elbocsátására: az állattárat felvirágoztatta, a múzeumi folyóirat kiadásával nemzetközi tekintélyt szerzett a Múzeumnak. Mit lehetett tenni? Megpróbáltak »nyomást gyakorolni« Hermanra. Ő azonban állta a harcot és nem mondott le állásáról.

Egy december végén kelt levelében arról ír, hogy három hete az összes »vakondokok« és »darazsak« őt támadják, mert a *Természetrizsi Füzetek*-ben megjelent cikke beletalált a darázsfészek közé. Pulszky Ferenc (a Múzeum igazgatója) behívatta és ezt mondta:

»- Mint jó barátod, figyelmeztetlek: állásod tarthatatlan. Legjobban teszed, ha beadod lemondásodat!

- Miért? - kérdeztem.

- A cikkedért! Haynald mindenütt lármázik miatta és a miniszter elégtételt ígért.

³⁸ Herman Ottó: Két beszéd... Természetrizsi Füzetek, Budapest, 1878. évf. 199. old.

- Nem mondok le! Se a Haynald szép szeméért, se a miniszter ígéretéért nem mondok le! Ez elvi kérdés! Ha valami bajuk van velem, indítsanak fegyelmi vizsgálatot és ám lássuk, mi történik.

- Nem lehet fegyelmet indítani - felelte most már dühösen Pulszky - erre nincs ok! De nem csak a miniszter, nem csak az érsek, hanem maga a király kívánja elmozdíttatásodat!

- „Bange machen gilt nicht” (megfélemlítés nem járja - Sz. S.) gondoltam magamban és ezt feleltem: Csak azért sem mondok le! Az igazságra támaszkodva harcolok a király ellen is. Micsoda megtiszteltetés, hogy csekély hatszáz forintos mivoltom és rongyos kabátom ellen ily fölséges hatalmak szállnak síkra!

Ezzel megfordultam és mentem a dolgaim után.

A dolog ezzel azonban még nem ért véget. Pár nap múlva újra hívat Pulszky.

- Jelentést kell adnom a dolgodról a miniszternek - mondja.

- Nem vagyok kíváncsi a jelentésre - felelem. - A Múzeum nem tartozik a kalocsai érsekségbe s nekem a miniszterrel sincs semmi dolgom, mert én az osztályőr alá tartozom. Egyébként Haynald, mint botanikus annyit ér, amennyit bizonyít. Én is annyit érek - tehát egyenrangúak vagyunk. Hogy nem süllyednek szégyenükben a föld alá, hogy ők, a hatalmasok, a múzeumi segédőr ellen olyan apparátussal rohannak, mint aminővel rohannak Sarajevóra!³⁹

Ezek a megfélemlítési manőverek természetesen nem maradtak titokban és a Természettudományi Társulatba tömörült tudósok megmozdultak Herman Ottó védelmében. A Múzeum kutatói is Herman mellett foglaltak állást. Így a kormánynak »el kellett ejtenie« az ügyet. A dolog abbamaradt és Herman Ottó megmaradt állásában még egy évig, mert amikor képviselővé választották - lemondott közszolgálati állásáról.

Még egy fontos kérdésben lép a nyilvánosság elé Herman Ottó ezekben az években. Ez a filoxéra-vész volt.

1873-ban kezd terjedni hazánkban az Amerikából behurcolt szőlőtetű, a filoxéra. A hazai szőlőfajták teljesen védtelenül ki voltak szolgáltatva a filoxéra pusztításának. A pusztítás pedig igen fontos nemzetgazdasági érdekeket veszélyeztetett, a világhírű magyar bor - elsősorban a hegyvidéki, tokaji, badacsonyi stb. borok - egyik legkeresettebb exportcikkünk volt.

A pusztulás a pancsovai borvidéken kezdődött és onnan terjedt át valamennyi nemes bortermő vidékünkre. 10-15 év alatt legnemesebb szőlőfajtáink fele pusztult el.

Herman Ottó a *Természettudományi Közlöny*-ben és a napilapokban írt cikkeivel hívja fel a veszélyre a figyelmet. Leírja a filoxéra elleni védekezés külföldi tapasztalatait, felhívja a védekezés módszereire a figyelmet. A szőlőtetű elleni radikális védekezés módját akkor még nem találták meg. Sok mindennel próbálkoztak. Voltak, akik azt tanácsolták: a filoxérával megtámadott szőlőterületet teljesen ki kell irtani. Herman józanul ítéli meg a bajt. Úgy véli: a filoxéra ott tud elhatalmasodni a növényen, ahol a szőlő nem kapja meg a környezettől a megfelelő feltételeket, hogy védekezni tudjon. Felhívja a figyelmet a filoxéra által megtámadott szőlők gondosabb művelésére és a talaj helyes kiválasztására. Rájön arra, hogy a filoxérának úgy látszik a hegyvidéki talaj kedvez: a homokon nem él meg. Arra buzdítja a gazdákat: telepítsenek az alföldi homokon szőlőt, ott nem támadja azt meg a filoxéra. Az ő felismerése nyomán indult meg azután a homoki szőlőtelepítés. Megírja azt is, hogy az ún.

³⁹ Herman Ottó: Levél Horváth Géza kerületi orvoshoz. 1878. dec. 31. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár.

direkt-termő szőlőfajták ellenállónak bizonyultak a nyugati országokban a filoxérával szemben és felszólít ilyen szőlőfajták telepítésére, illetve az ilyen szőlőfajtákkal való keresztezésre és új, filoxéra ellenálló hazai fajták kitenyésztésére. Ennek nyomán indul meg hazánkban az ilyen - pl. az amerikai Noah-fajta - termesztése és keresztezése.

A kormány »filoxéra-bizottság«-ot hív létre a filoxéra vesz leküzdése érdekében teendő intézkedések kidolgozása céljából. A bizottságba Herman Ottót, Than Károlyt és Wartha Vincét is kinevezik. A bizottság többségét azonban a miniszteriális bürokraták alkotják, akik nem a szakértők véleményét, hanem saját helytelen elgondolásaikat követik.

Herman Ottó a bizottságban is szembe kerül a tudományellenes, laikus kontárkodással és gyakran igen élesen mondja meg véleményét. Később - mint képviselő - a parlamentben is leleplezi e hivatalos »szakemberek« kártékony működését. Elmondja például, hogy Jekelfalussy földművelési miniszteri tanácsos és Berczely igazságügyi miniszteri tanácsos - a bizottság tagjai - azt az ostobaságot javasolták, hogy a szőlő közé ültessenek kukoricát: a filoxéra majd arra megy rá és békében hagyja a szőlőt! A tudósokat pedig - akik ehelyett ésszerű intézkedéseket javasoltak - leszavazta a laikus többség. Vitába száll a földművelésügyi miniszterrel:

- Négy éve hiába szórják az ország pénzét! Az eredmény: semmi!

- A bizottság jól működik - feleli a miniszter - megfelelő intézkedések történnek.

- A bizottságban meg sem hallgatják a szakembereket - replikázik Herman Ottó - mi csak beszélünk ott, aztán az urak azt tesznek, amit ők akarnak!

- A szakemberek arra valók a bizottságban, hogy javasoljanak, de nem ők vezetik a bizottságot. Nekik csak véleményezési joguk van.

- Én a bizottságban csak azért vettem eddig részt, hogy esetleg nagyobb szerencsétlenséget lehetetlenné tegyek. A további részvétel azonban úgy látom teljesen lehetetlenné válik.

És 1880 végén a bizottság tudós tagjai valamennyien otthagyják a bizottságot: lemondanak tagságukról, mert

»...a szakbizottságnak szakember által való vezetése nem felelt meg a minisztérium méltóságának és mert a tapasztalaton nyugvó tudomány módszere és a működési szabadság össze nem egyeztethető bürokratikus formákkal«⁴⁰

- így szólt az indokolás.

Herman Ottó azonban ezzel nem tekinti befejezettnek a maga részéről a filoxéra elleni harcot. Számos tudományos és népszerűsítő előadásban és további cikkekben világosítja fel a gazdákat a védekezés módszereiről és a helyes szőlőápolásról.

A parlamentben is minden adódó alkalommal elmondta véleményét a bevezetett módszerekről. Amikor pl. a kormányzat elrendelte 1882-ben, hogy a szőlőt dupla adag szénkéneggel kell kezelni és emiatt a szőlők kipusztultak, a szőlősgazdák pedig lázongani kezdtek: Herman Ottó ismét felemelte szavát a helytelen módszerek ellen.

⁴⁰ *Lambrecht Kálmán*: Herman Ottó, Biró Miklós kiadása. Budapest, 1920. 42. old.

A népszerűsítés mestere

A filoxéra elleni védekezés kérdése csak egy volt a sok közül, mellyel Herman Ottó mint népszerűsítő író és előadó a nagyközönség előtt fellépett.

A Kolozsvárott töltött évek után igazi népszerűsítő tevékenysége Budapesten, a Természettudományi Társulat keretében virágzik ki. Több százra rúg az általa tartott előadások, a tollából származó cikkek száma.

Amikor Szily Kálmán, a Társulat akkori elnöke, 1899-ben egy beszédében összefoglalta a Társulat fejlődését, a Társulat munkatársai, kiváló népszerűsítői közül csak Herman Ottót említi név szerint és a következő szavakkal emeli ki a népszerűsítés terén szerzett érdemeit:

»A Természettudományi Közlöny annyi száz munkatársát, már nem nevezhetem meg név szerint, csak egyet említek meg, nem azért, mert régi barátság fűz hozzá, hanem mert e téren az ő érdemei a legfényesebbek: *Herman Ottó*-t, ki felolvasásaival, cikkeivel és könyveivel oly nagy mértékben emelte Társulatunk népszerűségét.«⁴¹

Herman Ottó népszerűsítő munkássága felölelte az állattan - pókászat, rovaratan, madáratan -, a növénytan, a természetvédelem, egészségügy és később az őslélektan és a néprajz területét.

Előadásaiban, cikkeiben bátran hirdeti a materialista természetszemléletet és szinte valamennyi népszerűsítő munkájában állást foglal a babonák és a klerikális áltudomány ellen.

Népszerűsítő munkáinak felépítése egyéni és jellemző. A bevezetőben többnyire egy vonzó természeti kép leírásával kelti fel az érdeklődést, majd rátér a tárgyalandó fő kérdésre. A téma tárgyalásakor is sok színes természeti képet, hasonlatot, az irodalomból, a költészetből, valamint más tudományágakból vett példát használ fel. Előadásai így nem válnak fárasztókká, a figyelem mindvégig a mondanivalóra összpontosul és a sokoldalúan megvilágított és bizonyított mondanivaló maradandóan hatol be a hallgatókba. A befejező részben általában szellemesen összefoglalja a téma tudományos tartalmát és levonja a gyakorlati és világnézeti következtetéseket.

Hadd álljon itt két részlet Herman Ottó népszerűsítő munkásságából.

Az egyik a *Természettudományi Közlöny* 1876-ik évfolyamában jelent meg. Címe: *A mérges csók*. A cikk óriási hatására jellemző, hogy húsznál több nyugat-európai lap vette át fordításban.

A másik: egy 1879-ben megjelent tanulmány befejező része, melyben Herman a fejlődés eszméjét védi meg az antidarwinista, klerikális nézetekkel szemben.

A MÉRGES CSÓK

»A magyar róna alig észrevehető földhullámainak egyikén, egy kéttornyos templom áll. A tornyok bádogos fedele messze földre veti csillogó sugarait; s ha e fedelet az a bizonyos rónai nap - melynek párja csak a tenger napja - leáldozó, vérpiros fényében éri, akkor a két torony csúcsa vakító tűzben felragyog, hívogat.

A templom előtt egy kőből faragott, magas feszület áll, tövében egy szintén faragott női alak térdel, összekulcsolt kezekkel, égnek fordított arczczal; a templom mögött, kimagasló állványon az egek királynője, koronával fején, karján a földgolyóval játszó üdvezítővel.

⁴¹ Szily Kálmán: Elnöki megnyitó beszéd. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1899. évf. 57. old.

A szobor mögött, négy oszlopon nyugvó fődél alatt, egy sekély kút nyílik, melybe lánczon járó két veder szolgál; pár lépésnyire a kúttól egy téglával kirakott, épen egy téglamélységű medencze foglal helyet, s ettől egy karnyújtásnyira már a nádas sűrűje bólingat gyékény buzogányaival, nád üstökeivel és bojtjaival.

Nyugot felé, már a távol kékjében úszva, a dunántúli partok tűnnek fel, közelébb pompás tölgyesek sötétednek. Keletnek, délnek, északnak majdnem minden talpalatnyi föld terméssel ékeskedik.

E szelíd táj fölött a földhullám temploma uralkodik - mindenképen.

Neve Szentkút, rendeltetése bűnbocsánat. Híre nagy, s piros pünköszt táján, de egyébkor is - dunáninnen és túl csak úgy rajzik a búcsújárók serege feléje.

A „rég jó időkben”, a mikor az a nagyképű, kevés tartalmú váltógarasos világ járta, nem egy búcsúnapon úgy felszaporodott a rézpénz a templom padolatján, hogy a sekrestyés lapáttal készítgette az utat a templom oltárához, pedig minden ember csak egyet dobott oda.

Most a pénz szűkebben jár ugyan, de a jámbor tömeg nem csökkent; sőt, a mióta a kápolnából kéttornyos templom lett, még növekedett is.

Magyarok, rácok, sokácok, svábok a nyár szakában ezrével csődülnek ide; s a míg a templom előtti téren a képzelhető legélénkebb vásár, a hozzá tartozó élet összes fény és árnyoldalaival keletkezik, addig a templom kerítésén belül, a templomban, a feszület, szobor és kút körül a bűnbánat és vezeklés, a gyógyítás és testerősítés jelenetei folynak.

Széles vidék nyomorékja, gyógyíthatatlan betege, a szent kút vizébe veti utolsó bizodalját. És széles vidék ép embere, ugyan e szent kút vizét nézi az ép test védnökének.

Mint a ki a népelet, a nép szokásai iránt élénk vonzalommal viseltetem, nem maradtam el a nagy búcsúról; oda ültem reggel, észleltem délig és estig, és mondhatom, lelkemre mondom, hogy a milyen erős dolgokat láttam életemben, soha borzasztóbbakat, mint épen a szent kút táján.

Ne gondolja senkisé, hogy a vallásos türelmetlenség befolyása alatt állok, ez adja a tollat a kezembe - bizony nem állok! Tisztelem minden ember vallását, a melyben lelke nyugalját megtalálja - jobbat nem adhatnék neki.

Csupán egy feltételt ismerek, a melynek vallás dolgában helye van, mely elengedhetetlen, s ez az: *hogy a vallás alapfeltétele a felebaráti szeretet legyen a szó legterjedelmesebb, legnemesebb, igaz értelmében.*

A miket mondani akarok, azoknak elmondását épen a felebaráti szeretet parancsolja reám.

A búcsúsok felváltva érkeznek. Itt egy magyar, ott egy sváb, amott egy rác falu népe. A keresztvivő mellett rendesen a csapat legsúlyosabb betegek lépkednek, vánszorognak. A blennorrhoeás szemtől, az ajk- és orr-rákon át, a biblia leprájáig a ragadós betegségeknek legiszonyatosabb sorai és fokozatai elhaladnak előttünk. A csapatok végét a falvak apraja nagyja, ifja véne képezi. Reményteljes anyák, viruló hajadonok, ifjak, csecsemős asszonysereg, virgoncz gyermekraj.

És most kezdődik az iszonyatosság netovábbja.

Az ima után kezdődik a körmenet, a fertőzött ajak csókot nyom a szobrok talapzatára, orcájára, a szent képek üvegére s mit tudom én hová és - nyomban reá, tulajdon arra a helyre reáilleszti ajkát a csapat épje is!

A búcsú utáni napon az illető pontokon egy 0.5 milliméternyi barna kéreg volt reácsókolva!!!

És ez csak egy jelenet! A másik a kút melletti medenczében játszik, melyben alig 10-15 liternyi víz látható.

Ebben mindenki megmosdik. A mi ulcus, caries, necrosis van a világon, a mit azon irtóztató kór rongál, melynek behozatalával a kereszteshadak vádoltatnak, az mind e tizenöt liter vízbe mártja magát. És azután jönnek a csecsemős anyák, levetkeztetik gyermekeiket s *tulajdon avval a fertőzött vízzel mossák meg tetőtől talpig*, „*hogya ne fogjon rajta a nyavalya*”!!

Nincsen szavam, a melylyel lefesthetném az iszonyt, mely elfogott, a borzadályt, mely e dolgok láttára egész lényemet megrázkódtatta. Elbeszéltem orvosnak; a fejéhez kapott: most tudta meg, hogy van az, hogy a legborzasztóbb betegségek «rejtélyes módon» oly boldogtalan gyermekeket, ifjú embereket, leányokat szállnak meg, a kiknek életében de semmi sincsen, a miből a keletkezést kimagyarázni lehetne!...»⁴²

A cikk további részében Herman Ottó a hasonlóan káros, csókolózással járó népszokásokról ír.

És most lássunk egy részletet *Az állatélet mint munka* című folytatásokban megjelent tanulmányból.

A tanulmány az állatok mozgásával foglalkozik és a téma kifejtésének végén összefoglalóan megállapítja: »Futás, lépdelés, mászás, csúszás, úszás a fokozatokra nézve... a tökéletlentől a tökéletes felé vezet s épen, mert így vezet, *egységes fejlődési eredménynek mutatkozik*...«

A befejező részben pedig a tőle szokott szenvedéllyel és szellemmel a darwini fejlődésméleletet védi meg:

»Kimondottam a «*fejlődés*» szót s evvel elvi álláspontra helyezkedtem, olyanra, a melynek egy más, szintén elvi álláspont az ellentétje... Mondhatom, «alea jacta est», bizonyítanom, harcolnom kell!... fejlődés? teremtés? that is the question.

A teremtés védői minket, a fejlődés embereit, folytonosan avval ostromolnak, hogy hát: «ha ti már bemélyedtetek a vízcsepp állatvilágába is, sőt eljutottatok addig a határig, a hol a növénynek az állattól való megkülönböztetése már lehetetlen s kitudtátok, hogy minden szervezetnek utolsó egysége egy egyszerű sejt; és kitudtátok a vegytani fürkészetekkel azt is, hogy az élőlények milyen anyagból valók, ez az anyag milyen arányok szerint alkot: hogyan van az, hogy az így kiismert anyagból retortáitokban egy hitvány élő sejtet sem birtok teremteni - az az hogy fejleszteni?»

Ez mindenesetre kiváló furfanggal szerkesztett... «fogas» kérdés, miben a cardinális, tehát döntő ponton kívül minden egyéb benne van, a mint ez egy egyszerű kísérletre s a hozzá-fűződő eszmemenetre alapított feleletből ki fog derülni.

E végett kezembe veszek egy golyóalakú üveget... A tárgy tehát üveg; míg üveggé lesz, bizonyos zúzási, olvasztási processuson megyen keresztül; míg golyóvá lehet, szükséges a fuvás, mintázás eljárása; míg használatba vehető, keresztülmegy a lassú hűtés processusán...

Az üveggolyót ezennel eltöröm. Semmi kétség, hogy darabjain is végrehajthatom a vizsgálatokat: a töredékek hajlásából construálhatom a golyóalakot, megvizsgálhatom a keménységet, rugalmasságot s mindazt, a mi az üvegre mint olyanra tartozik. Csak egyet nem varázsolhatok elő, ti. azt, hogy a darabokat ismét egyesítsem úgy, hogy a golyó ismét teljes épségben előttünk álljon; nem fog ez sikerülni a legerősebb hitnek, a dörgő parancsszónak sem, s csak egyetlen mód van rá, az, hogy az üveggolyó készítési processust *előlről kezdjük*;

⁴² Herman Ottó: A mérges csók. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1876. évf. 412. old.

olvassuk a darabokat, fűjük az olvasztékot, mintázzuk és hűtsük - mind ehhez pedig *idő* kell, melyet sem hittel, sem okoskodással kijátszanunk nem lehet.

És éppen az idő... az, a mit tisztelt ellenfeleink «fogas» kérdésében hiába keresünk; azt onnan merőben kifelejtették.

Hogyha már most egy üveggolyó helyett az állatot, mondjuk az élőlényt vizsgáljuk; ha a vizsgálat mélysége érdekében ezt fölbontjuk, tehát azt tesszük vele, a mit az imént a golyó széttörésével tettem: ésszerű, indokolható e akkor ellenfeleink ama követelése, hogy ezt az élőlényt, mely egy fejlődési lánczolat, tehát idő eredménye, hogy, mondom, ezt szemők láttára föltámasszuk? Ésszerű és indokolható-e e követelés még a legparányibb sejtre nézve is?

Igen, ők azt vetik közbe, hogy hát ők várnak, engednek időt.

De mi egy emberöltő, sőt egy emberi történelmi korszak mérhető ideje ahhoz az időhöz képest, a melyben a természet fejlődési és átalakulási korszakai egymásra következnek? még annyi sem, mint a Mathuzalem életkorához képest egy elröppenő sóhaj!

Ki legyen tehát az, ki a szétbontott szervezet fejlődési processusát, mely megszámlálhatatlan évezredekre terjed, kísérletileg egy arasznyi időbe szorítsa, végrehajtsa úgy, a mint végrehajtja egy emberalkotta, széttört tárgynak újból való készítését?

Látni akarjuk a fejlődési és átalakulási folyamatok időszerinti óriási lépteit, melyekhez képest az emberi egyén élete egy parány? Álljunk tehát oda a Niagara óriási vízeséséhez, s mit látunk? azt, hogy az esés előtt egy sziklába vajt szoros van, mely Queenstown városáig tart, több mértföldnyi hosszúságú; hamar meggyőződünk, hogy a Niagara valamikor Queenstown-nál zuhant le a sziklapárkányról, lassan bemosta magát a fennsíkra, folyton hátrált, ő alkotta meg azt a mértföldre terjedő szorost, és ezt most is folytatja, mert évről évre mosva hátrál az Erie felé. És így kiszámítható, hogy a sziklaszoros kivájásán a folyó körülbelül 30.000 évig dolgozott. - Ennek a 30.000 évi vájásnak pedig mi az eredménye? a földgolyó összességéhez képest egy karczolat, semmivel sem több annál, a melyet egy angol tű a Gellérthegy szikláin ejthet. Ha harminczezer év csak ennyit változtathat, mily időközök teltek el a föld rétegzeteinek megalakulása közben, mind addig a rétegig, a melyen az ember él és fürkészik? Mily időszakok teltek el, míg az élet a legkezdetlegesebb szervezetektől a mai szervezeti magasslatig eljutott?...

Szóval látunk egy összefüggő fejlődésű lánczolatot, mely a legrégebb rétegek életétől a mai életig elkalauzol. És látjuk azt, hogy e kihalt korszakok szervezetei is egymás között oly fejlődési lánczolatot alkottak, mely szervezeten és működésileg megfelelt az akkori összes természeti viszonyoknak, éppen úgy, a mint ezt a most élő szervezetekre kimutatni iparkodtam.

Mivé válik ezekkel szemközt az a követelés, hogy hát mi, a fejlődés tanának védői és magunk is a fejlődés eredményei, fejlesszünk életet, a midőn erre magának a természetnek óriási korszakokra volt szüksége - mivé válik tehát? Bizonyára nem az indokoltság által «fogas kérdéssé», hanem indokolatlansága által «fogas sophismává», melynek nem az igazság kiderítése, hanem az önérdek a végcélja.

«Igen, de a vallás, a vallás!» Ezt vetik ők közbe. «A társadalom, az erkölcs!» Ezek a scrupulusok nem újak, s jó lesz reájok egy erős auctoritással felelnünk, mely nem más, mint Ferencz császár. A midőn ti. Buch korszakot alkotó műve megjelent, az akkor még ifju, tüzes Haidinger egész lelkesedéssel rohant a császárhoz, s kérte, hogy a geológiának, az új tudományszaknak, tanszéket állítson Bécs egyetemén. A császár avval bocsátotta el, hogy hagyja nála Buch könyvét, ő majd elolvassa s azután határoz. Egy darab idő múlva Haidinger előhivatott s a következő sentenciát kapta: - »Kedves Haidinger! valóban nagyszerű könyv,

nagyyszerű dolog, és mind igaz is; de a geológia tanai összeütköznek a vallással, a bibliával, elbolondítanak népeimet. A tanszékből nem lesz semmi!»

Ez a dolog nem szorul kommentárra; legfeljebb megjegyzem, hogy változtak az idők, a nézetek; Bécsnek geológiai tanszékei, elsőrangú geológiai intézetei vannak, s hogy a népek nem a geológiai tanoktól, nem a benne rejlő igazságoktól «bolondulnak».

«Oh, de már az mégis csak szörnyűség, az embert fejlődési eredménynek hirdetni, tehát pld. a majomtól származtatni s azt állítani, hogy nem kivételes lény s épen úgy alá van rendelve a természetnek, mint az állat!»

Szinte hallom a felém hangzó dörgő szöveget s ez arra készítet, hogy a szenvedélynek kedéllyel feleljek.

A fejlődéstan embereinek is megvannak a maguk adomái, jók - rosszak, köztök egy kitűnő, jellemző. Arról szól, hogy egy angol főúr sehogysem bírt megbékülni avval, hogy ő, oly előkelő ember, szintén a majomtól származnék. Mint ez már angol természet, nem folyamosított sem hithez, sem okoskodáshoz, hanem a kutatáshoz, inductióhoz. Megtanulta a boncztant, s bonczolt embereket és anthropoid majmokat, *lényeges* különbséget sem a szövetekben, sem a szervek működésében, sem a csontvázban nem bírt fölfedezni. Ekkor rávetette magát az életmód, a hajlamok, szenvedélyek tanulmányozására, azt hívén, hogy itt találja meg a lényeges eltérést. Elment Jávába, Borneoba, Szumatrába s ott tanulmányozta az anthropoid majmokat. Fogatott is néhányat s megfigyelte a fogás módját. Ez abból állott, hogy egy kötélre egy erős s oly tágas szájú korsó köttetett, melybe a majom üres kézzel belé nyúlhatott; de ha markolt valamit, a kezét nem vonhatta ki.

A benszülöttek e korsóba diót tettek. A majom benyúlt, diót markolt s ki nem húzhatta kezét; sőt több! inkább elfogatta magát, hogysem az egyszer megmarkolt prédát kieresztette volna. Lordunk, mondja az adoma, ebben oly határozottan emberi tulajdonságot látott, hogy felhagyott a kutatással s belenyugodott a fejlődés tanába.

Azt fogják némelyek mondani: triviális! Meglehet; de ez reávezet egy bizonyos eszmenetre...

Ugy a mint a szervezetek láncolata fokozatosságot mutat a tökéletesség felé, a szellemi sajátságok, tulajdonok szintén ehhez képest fokozódnak - fejlődést, átmenetet tüntetnek föl addig a magaslatig, a melyen ma az ember áll.

Ezt az önzés, a hiuság elokoskodhatja - de megczáfolni nem fogja soha.

Különben hagyjuk a dolgot; ideje, hogy előadásomat bevégezzem s teszem ezt következőképen.

Olvasok én egyházi szónoklatokat is, mert szeretek az emberi szellem áramlataival tisztában lenni. Igaz, hogy... nem úgy, mint szegény Buckle, ki addig olvasta a régibb skót egyházi szónoklatokat, míg megártott neki annyira, hogy elmebeteg Palaestinába - meghalni.

Tehát én olvastam Rev. Collier, a chicágói unitárius lelkipásztor azon szónoklatát, a melyet az unitáriusok egyik zsinata alkalmával Londonban tartott. Minthogy Darwin hazájában is a fejlődés tana némely lelket nyugtalanított, Rev. Collier e dologról is megemlékezett, körülbelül ekképen.

»Én az új tanban nyugtalanságra való okot nem találok s azt hiszem, hogy a műveltség elterjedésével az emberiség e tant épen úgy be fogja venni, mint már bevette Galileo Galilei tanát a föld forgásáról... Vagy vajjon nem magasztosabb-e tudni azt, hogy nemünk folyton *tökéletesebbre fejlődik*, tehát folyton nemesedik - nem magasztosabb ez annál a hitnél, mely

folytonosan az emberi nem hanyatlását, romlását hirdeti? Én részemről büszke vagyok arra, hogy egy közmatróztól, ki Trafalgárnál küzdött, származva, magasabbra fejlődtem; sokkal büszkébb vagyok erre, mintha pld. egy feslett erkölcsű, részeges marquistól származtam volna.«

És elvégre is maradjunk annál, a mi már sehogysem nyugtalaníthat.

Mondjuk, hogy az élet egyik főmozzanata a mozgás; az állat szervezete alapján hatást gyakorol s e hatás nélkülözhetetlen törvényes része a természetnek, így tényezője annak az összhangnak, a melyet mindenütt szemlélünk;...

Az ember szervezete az önalkotta társadalomban tisztán, erőműteni viszonyaitól függetlenül is hathat, s ha szeretettel, valóban erkölcsösen teszi, hozzájárul ahhoz az összhanghoz, mely főfeltétele a békességes fejlődésnek - mind magasabbra!⁴³

Ez utóbbi előadás valóban jó példája annak, hogyan kell a korabeli tudomány eredményeit, sőt az egyház bizonyos nézeteit is felhasználni népszerűsítő előadásban.

Herman Ottó a politikai harcokban

1875-ben a Tisza Kálmán vezette balközép egyesült a Deákpárttal és »Szabadelvű Párt« néven kormányra jutott. A miniszterelnök Tisza Kálmán lett.

A Tisza Kálmán-féle első országgyűlés 73 százaléka a nagy- és középbirtokosok soraiból került ki. A többi képviselő nagyrészt az uradalmak, bankok érdekeit képviselő ügyvéd volt. A főrendiházban főpapok, arisztokraták, a legnagyobb birtokosok és néhány iparbáró, a nagy-burzoáziát képviselő úr ült. A dualizmus ötven esztendeje alatt 15 miniszterelnök váltotta egymást a kormány élén. Közülük csak kettő származott a burzoáziából, 13 nagybirtokos volt.

A balközép, a loyális ellenzék szerepét a hetvenes évek végétől Apponyi Albert Nemzeti pártja vette át. A »szélbal«-on a kispolgári-polgári ellenzék frakcióharca dúlt. Ezek a képviselők 1848 jelszavával léptek fel és 48 emléke, Kossuth tekintélye az évek során (a szélbal pártjai is a kiegyezéskor alakultak meg) jelentősen emelte befolyásukat és mandátumaik számát.

Madarász József, Irányi Dániel, Eötvös Károly, Ugron Gábor, Helfy Ignác voltak a szélbal vezetői. Madarász a »48-as párt«-ot, Irányi, Eötvös a »Függetlenségi párt«-ot vezette. E pártok vezetői leveleztek Kossuth-tal, aki élénk figyelemmel kísérte a magyarországi politikai eseményeket.

Kossuth rokonszenvezett a szélbal munkájával, de nem értett azzal teljesen egyet. Mindvégig kitartott amellett, hogy az ország függetlensége elképzelhetetlen a dualizmus keretében. A perszónáluniót elvetette és kitartott a 49-es álláspont: a trónfosztás mellett. Azonban - az adott helyzetet figyelembe véve - azt tanácsolta, hogy a perszónálunió kérdését ne vessék fel a szélbal pártjai és »ne azt nézzék, a mi önöket elválasztja egymástól, hanem azt, a miben egyetértenek«.

⁴³ *Herman Ottó*: Az állatélet mint munka, kifejtve főképpen a madárvilág munkás rajaiból. Természet-tudományi Közlöny, 1879. évf. 100. old.

1884-ben a két legerősebb szélsőbaloldali párt egyesült és a »Függetlenségi és 48-as párt« nevet vette fel.

Herman Ottót - az akkor már országos híré és radikális érzelmeiről ismert tudóst - is felléptetik elvbarátai az 1878-as választásokon. Nem szívesen vett részt a politikai tülekedésben, bizonyos kételkedéssel vegyes gúnnnyal tekint a politikai életre. Nem felejtette el azt a nagy csalódást, ami Kolozsvárott érte.

»A képviselőválasztás is indul - írja Lóczy Lajosnak 1878 nyarán. Engemet vagy öt kerület «óhajt megnyerni»; csinállok én ehhez roppant komoly arcot. De magamban nevetek gúnyosan is, búsán is, mert hát ha már rajtam a sor honatyáskodni, nincsenek jobbak, biz'isten rosszul állunk.«⁴⁴

Ellenzéki mandátumot szerezni azonban nem volt egyszerű dolog. Az 1874-es választási törvény (mely a Deák-párt és Tisza Kálmán balközépének együttműködéséből a szélbal ellen született) még jobban csökkentette a választók számát. A vagyoni cenzus mellett kizárták a választójogból mindazokat, akiknek adóhátralékuk volt. És ilyenek - éppen a kispolgárság soraiból - egyre szaporodtak. Míg 1870-ben még 890.000 választójogosult volt (a lakosság 6,7 százaléka), addig 1880-ra 820.000-re csökkent a választásra jogosultak száma (5,9 százalék). A választókerületek beosztása is a reakciós, kormánypárti mandátumok könnyű megszerzését segítette elő. Ahol ugyanis a nemzeti és 48-as eszme nem volt erős, ott olyan választókerületeket létesítettek, hogy párszáz szavazat jelentett egy mandátumot. Ahol viszont a 48-as szellem elevenen élt - így elsősorban az Alföldön - ott 7-8000 szavazat volt szükséges egy mandátumhoz. A nemzetiségi területeken is kis választókörzetek voltak, mert itt csaknem kizárólag a kormánytól függő hivatalnokoknak és a hatalommal szervesen összefonódott kulákoknak volt szavazati joga. A 100 választóval bíró Abrudbánya például ugyanúgy egy képviselőt küldött a parlamentbe, mint az ezren felüli szavazóval rendelkező Cegléd, Nagykőrös vagy Csongrád.

A választásokon bőven folyt a vesztegetés, etetés-ítatás, és ezért a választások sok pénzbe kerültek a jelölteknek, illetve pártjaiknak.

A pénzt a kormánypárttal összefonódott bankok adták. Mint Apponyi Albert emlékirataiban írja:

»A szabadelvű párt gazdasági politikája a nagytőkének kedvezett, mely ezért hálásnak bizonyult. Az uralkodó párt hívei bőven részesültek jövedelmező színekurákban bankoknál és egyéb vállalatoknál. A vidéki pénzintézetek a kormánytól és nagybankoktól való függésük folytán az ezeknek tetsző politikai rendszert támogatták. Alig lehet az országban független embert találni; az egyik függött, mert szegény volt, állásra, támogatásra szorult, a másik, mert gazdag volt és nagy érdekei forogtak kockán.«⁴⁵

Herman Ottó szegény volt, de »támogatást« sohasem fogadott el. Szegénységét büszkén viselte. »Szegénységem jó barátom és legjobb fegyverem is« - említette gyakran. Ki is bukott az első választásokon.

A következő évben azonban megürült az egyik szegedi mandátum. Kossuth tanácsára Herman Ottót léptetik fel a szegedi pótválasztáson. Kossuth levélben üzent szegedi híveihez is és melegen támogatta Herman Ottót. A szegediek erre küldöttséget menesztettek a Nemzeti

⁴⁴ Herman Ottó: Levél Lóczy Lajoshoz, 1878. június 28. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár.

⁴⁵ Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. Szikra, Budapest, 1954. 321. old.

Múzeumba: ott kérték fel Herman Ottót, hogy vállalja el a jelöltséget, legyen a képviselőjük. Herman elvállalta a megtiszteltetést. És ezután felkereste barátját, Szily Kálmánt, a Természettudományi Társulat főtitkárát:

»- Barátom, a szegediek képviselőnek jelöltek, de nincs egy megveszekedett fityingem se. Hogy menjek le kortesútra?

- No ezen még valahogy tudunk segíteni, ha nem is sokkal.«⁴⁶ Kerek 35 forintot adott kölcsön Szily, és a választás után - amelyen Herman Ottó győzött - még 17 forint maradt is belőle. Ez volt a dualizmus évtizedeinek egyik legolcsóbb, legtisztább mandátuma.

A 77-es, 78-as évek legjelentősebb külpolitikai kérdése a bolgár-török háború és az ezt követő bosznia-hercegovinai okkupáció volt.

A magyar haladó közvélemény - és Herman Ottó is, aki e közvélemény egyik hangadója volt - mindkét esemény ellen foglalt állást. Amennyire igazuk volt az utóbbi esetben, annyira tévedtek az előbbinél.

Herman Ottó így ír:

»Plevna eleste után az oroszok leverték a törököket és San Stefanoban, Constantinopolis tözsomszédóságában dictáltak azt a békét, mely az európai Törökországot eltörli s hazánk körül a fojtogató szláv övet befejezi! Európának ez a béke nem tetszik. De az Orosz ezt nem igen kérdi, Anglia napról napra harciasabb, a mi boldogtalan kormányunk még mindig haboz: vajjon az Orosszal osztozkodjék e vagy Angliával szövetkezve védje meg a civilizáció ügyét... Deczemberben 16-án nagy népgyűlés volt (ezen a népgyűlésen Herman Ottó is fellépett. - Sz. S.), a nép Budára tört, beverte Tisza ablakait s berontott a palotába. Ha nem sikerül nekem a berohanók elé kerülni, akkor az történik Tiszával, a mi ama bizonyos prágai küldöttekkel; csak hogy ő nem puha szemétdombra, hanem kövezetre zuhant volna. Most perek követik egymást, a népgyűlések *rendeleti* úton betiltattak s megvan az első reactionárius lépés.«⁴⁷

A szélbal a cári hatalomban csak az 1848-as szabadságharc leverőjét, a reakciós Szentszövetség tagját, »Európa zsandárát« látta. Amikor a cári hadsereg a bolgár szabadságharcosok oldalán beavatkozott a bolgár-török harcba, ebben is csak az oroszok hódító törekvéseit látták. Nem vették észre tehát, hogy rossz oldalra álltak, amikor a velejéig rothadt, elnyomó török uralom, mellett, a bolgár nép felszabadító harca ellen foglaltak állást. A helytelen politikai orientációhoz természetesen az ellenzékiesség is hozzájárult. Andrássy már megegyezett a cárral a Balkán felosztásában. Az áldozat »Európa beteg embere«, a Török birodalom volt. Tisza ezt a politikát hajtotta végre - ami különben meg is felelt a magyar nagytőke érdekeinek.

A berlini kongresszus a monarchiának ítéli Bosznia-Hercegovinát, mint mandátumos területet. És 1878 nyarán megindulnak a megszálló csapatok.

»Készülnek itt most Bosznia-Hercegovina elfoglalására - írja - s e végre mozgósítanak... A pesti fiúkat mind elvitték Vinkovce, Vukovár, Zára felé s ez sok rossz vért csinál, mert gúny is, hogy éppen magyar ezredekkel akarják végrehajtani azt, a mi ellen az egész ország egyhangúlag tiltakozott.«⁴⁸

⁴⁶ *Lambrecht Kálmán*: Herman Ottó. Biró Miklós kiadása, Budapest, 1920. 51. old.

⁴⁷ *Herman Ottó*: Levél Lóczy Lajoshoz, 1878. április 1. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár.

⁴⁸ *Herman Ottó*: Levél Lóczy Lajoshoz, 1878. június 28. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár.

Herman Ottó később sem ismeri el a magyar külpolitika e véres lépésének jogosultságát. Mint képviselő is felemeli szavát, ellene:

«...hagyományos osztrák politika a népeknek egymás ellen való uszítása... a legiszonyúbb, legborzasztóbb uszítás ott, Boszniában és Hercegovinában folyik... mi érezzük a felelősséget... a megriasztott nemzet... kérdést fog intézni, hogy ültek e a parlamentben kötelességtudó képviselők, a kik oda mondták volna a kormánynak szemébe a vétót!...

Európa a mandátumot megadta, nekünk azt végre kellett hajtani. No, tisztelt ház, vajjon a congressus az európai nemzetek congressusa volt e? Ezt én határozottan kétségbe vonom, mert a congressus az európai udvarok congressusa volt... még a nemzetek congressusa sem adhat missiót és mandátumot egy másik államnak vagy nemzetnek arra, hogy a szomszédjára rátörjön és azt gyilkolja le...»⁴⁹

Az elnyomó, hódító háborút szíve egész hevével ítéli el. Előre látja, hogy a fegyverkezés háborúhoz vezet és valahányszor a parlamentben a hadsereg költségvetéséről vagy újabb magyar csapattestek létrehozásáról van szó: tiltakozik. Ezekről az évektől az Osztrák-Magyar monarchia útja töretlen vonalban vezet az első világháborúhoz. Andrássy 1879-ben megkötötte a szövetséget Németországgal és mindkét ország hamarosan lázas fegyverkezésbe kezd.

A fegyverkezés pedig hatalmas terheket ró a népre. A 70-es évek végétől egyre fokozódó mértékben fejlődik ki a mezőgazdasági válság. Százezernyi kisbirtok kerül dombra ezekben az évtizedekben és a hitbizományok területe ötszörösre hízik. A gazdagabb parasztok olcsó pénzért vásárolták meg a tönkrement törpebirtokosok földjét: ez az az időszak, amikor a magyar kulákság kialakul és megerősödik. A földjéről elűzött paraszt pedig vándorbotot vesz a markába és Amerikába indul új hazát keresni. Herman Ottó később, a hamburgi kikötőben találkozik a kivándorlók szomorú csapataival és keserű szemrehányást tesz a magyar uralkodó osztályoknak és a kormánynak, hogy így hagyják tönkremenni népünket.

Nem csak a kivándorlás: a betegségek, a magas gyermekhalandóság is pusztítja az országot. Herman Ottó a parlamentben idézi a statisztika szomorú adatait. Hazánkban abban az időben nagyobb volt a gyermekhalandóság, mint Spanyolországban, amely a nyugati országok között az utolsó helyen állott. A csecsemőknek alig fele cseperedett fel az ország bizonyos részein. És ha járvány dúlt (amilyen az 1886-os kolerajárvány és az ezt követő diftérijárvány volt), egész falvak néptelenedtek el. A Székelyföldön, az Alföldön voltak falvak, ahol minden gyermek meghalt!

Fegyverkezés helyett fejlesszék az ipart! Ágyúk és bombák helyett adjanak kenyeret a népnek! Ezt követeli Herman Ottó a parlamentben. Igyekszik nevetségessé tenni a nagyzó magyar igényeket, amely gyenge iparra és válságban színlődő mezőgazdaságra »támaszkodik«.

»A magyar iparnak ajánlják: „Keletre!”, mások - „tengerre!”, ismét mások, „Nyugatra, magyar!”. Bocsánatot kérek, beteg embert nagy útra küldeni nem tanácsos, már pedig a mi iparunk, kereskedelmünk - beteg.«⁵⁰

A kormánypárt sajtója a »nemzeti összefogás« demagóg szövegével igyekszik elterelni a figyelmet a belső bajokról. Az ellenzék »lázításával« szemben a békés összefogást prédikálja.

⁴⁹ Herman Ottó: Országgyűlési beszéd. 1882. május 24. Országgyűlési Napló. 1881-84. VI. köt. 83. old.

⁵⁰ Herman Ottó: Országgyűlési beszéd. 1882. március 6. Országgyűlési Napló. 1881-84. IV. köt. 63. old.

»...ha a nép éhezik, adjunk a kezébe kenyeret és ne követ« - írja a Hon című lap, majd azt állítja, hogy a kormány mindenkinek ad kenyeret. »Magyarországon senki sem halt éhen« - hazudja. És felszólítja az ellenzéket: hagyja abba a kormány ellen vívott harcot, fogjon össze a kormánnyal, a nagybirtokosokkal. Persze, arra gondosan ügyelnek, hogy a látszatát is elkerüljék annak, mintha a radikális polgárságot a hatalom sáncaiba is be akarnák ereszteni. Mint írják: »...osztozzunk meg a munkán, ne válogassunk benne, milyen székre ülünk; nem a bársony-fauteuil és nem a kemény faszék határoz, hanem az asztal, hogy üdvös munkát végezzünk rajta...«⁵¹

A szélső baloldali ellenzék azonban együttműködés helyett továbbra is a kormány bírálatainak. a »nemzet lelkiismereté«-nek szerepét vállalta.

A fejlődő kapitalizmussal vasútépítés, folyószabályozás, városrendezés, építkezés jár együtt. Mindezek a kérdések gyakran voltak a parlamenti harcok tárgyai. Az ellenzéknek hálás teret jelentett a korrupt, protekció-rendszerrel élő, nepotista kormány intézkedéseinek, beruházásainak boncolgatása.

Amikor például a nagy szegedi árvíz után új gátakat építettek és a gátak hamarosan süllyedni, omladozni kezdtek, Herman Ottó is gúnyosan jegyezte meg, hogy ennek mindenki örülhet csak, hiszen a vállalkozó kétszer keres rajta, a szegedieknek új gátjuk lesz ismét és a sok munkanélküli meg kenyérhez jut. De ő nem maradt a pusztá ellenzékiek területén. Konstruktív javaslatokat tesz a legtöbb kérdésben, amivel csak foglalkozik.

Így éppen a folyószabályozás és az árvizek kérdésénél (akkor került napirendre a Tisza szabályozása) kifejti, hogy addig nem lehet kielégítő megoldást találni, amíg a közérdeket nem emelik az egyéni érdek fölé. A Tisza-szabályozás módszere ugyanis az volt (mint általában a belvizek szabályozásánál), hogy a folyó egy-egy szakaszát egy-egy »ármentesítő társaság«-nak adták oda. Ezek a társaságok valójában tőkés vállalkozások voltak, melyek úgy tettek nagy haszonra szert, hogy a belvizek lecsapolása, árterületek (a kanyargós Tiszánál ez jelentős terület volt) átvágása és vízmentesítése útján jelentős földeket tettek a megművelés számára szabaddá. Ezeket a földeket azután egy tagban vagy parcellázva eladták. Igen ám! De mi lett mindennek a következménye? Minden ármentesítő vállalat igyekezett minél nagyobb területet kiszárítani, amit úgy értek el, hogy a folyót keskeny mederbe szorították, az árterület-ről pedig csatornákkal vezették le a vizet. Az összeszorított folyó azonban - melyet megfosztottak árterétől - nem tudta az árvizet levezetni és a szabályozás helye felett hatalmas kiöntések támadtak magas vízállásnál. Így a mások földjét, a mások termését pusztították időnként azért, hogy maguk jó üzletet csináljanak. (Egy másik - késői - következménye, melyet ma nyögünk, az volt, hogy a kiszárított talaj lassanként elszikesedett.)

Herman Ottó véleménye az volt, hogy kielégítő megoldást csak az *egész* Tisza szabályozásával lehet elérni és ezért ellene szavazott az ármentesítő társaságoknak adandó koncesszióknak, mivel ezek a társaságok nem a nemzet, hanem a tőkések érdekét szolgálták. Rámutatott arra, hogy az ésszerű szabályozás megvédi a termőtalajt. »Nem a városokat kell körgátakkal védeni, mert ha elpusztul a város körül a termőtalaj, úgy a körbezárt városok a nyomor citadelláivá válnak!« - mondotta 1881. május 22-i parlamenti beszédében.

Nyomor és kultúratlanság - e kettőt tartotta Herman Ottó a magyar nép két legnagyobb ellenségének. Azért támadja a leghevesebben a kormányt, mert e két ellenség leküzdésével törődik a legkevesebbet.

⁵¹ Jókai Mór: Levél Herman Ottóhoz. Vezércikk. A Hon, Budapest, 1880. január 18.

»Én magyar, igazi magyar nemzeti culturát akarok, mely a nemzetet oda fogja emelni, hogy Európában a cultur-nemzetek közt elfoglalja azt az állást, mely őt megilleti. Ilyen culturát nem az önök kapkodó protectionárius, a külsőségekkel kápráztató rendszerétől, hanem az önálló, független Magyarországtól várok.«⁵²

Hányszor, de hányszor fejezte be parlamenti beszédeit az önálló, független Magyarország követelésével! Hányszor, de hányszor mondta ki: csak akkor lehet fejlett iparunk, virágzó mezőgazdaságunk, erős, a népért harcoló honvédseregünk, kultúrált, boldog népünk, ha megteremtjük az önálló, független Magyarországot. Az ifjúkori »az osztráknak nem fogok szolgálni« tér itt újból és újból vissza.

Gyűlölte az elnyomó, osztrák császári hatalmat és megvetette magyar kiszolgálóit. 1886 januárjában a költségvetési vita alkalmát használja fel arra, hogy a közélet züllöttségére rámutasson. A fő tünetek: a korrupció; a becsületérzés csökkenése; a gerinctelen szolgaszellem kialakulása; az önálló gondolat - beleértve a tudományos gondolatot is - megvetése (»a szakember ma Magyarországon egy futó bolond, mert van véleménye, sőt addig megy, hogy véleményét érvényesíteni akarja«); a mindenre vállalkozó emberek (»Mann für alles«) zsíros állásokba juttatása; a nepotizmus; a választási visszaélések és korrupció. Mindez azért fejlődhetett ki, mert az ország elvesztette függetlenségét. Változást csak az önállóság és függetlenség visszanyerése hozhat. De hogyan? És hallatlanul bátran és őszintén nyilatkozik meg a nagybirtokosok parlamentjében, amikor kimondja:

»Én a forradalom jogosultságát mindenképen elfogadom, azt hirdetem, mert az emberiség elnyomott részének soha sincs másképp módja, hogy a ránehezülő igazságtalan elnyomástól felszabaduljon.«⁵³

Nem hiába emlékeztek meg úgy a politikus Herman Ottóról: párthíveinek mindig kényelmetlen, ellenfeleinek kegyetlen volt az ő politikája. Az ilyen »detronizáló 49-es« nyilatkozatok messze túlmentek az akkori idők politikai etikettjén. Igen, a negyvenkilencesség nem volt politikailag »szalónképes«. A negyvenkilencesség volt az a vád, ami vörös posztó volt a császári kabinet - és a magyar kormány előtt.

Fel is használták azt nemcsak Herman Ottó ellen, hanem a szélsőbaloldali ellenzék szétbomlasztására is. Ugron Gábor volt az elsősorban, aki az ellenzékéről is a kormány felé pislogott. Ő volt az, aki 1890-ben a »forrófejű 49-esek« kihajózását követelte a »Függetlenségi és 48-as párt«-ból. A párt szellemét jellemzi, hogy körömszakadtáig védekeztek e vád ellen. Eötvös Károly Herman Ottóról is kijelentette, hogy ő nem úgy gondolta...

Kossuth Lajos egy - a nyolcvanas évek végén írt levelében - foglalkozik a szélbalon belüli »viszály«-lyal.

»...mind szabadkoznak - írja - nincs senki, a ki azt mondta volna: „igen is, engem 48 nem elégít ki, én 49-et akarok!“«⁵⁴

Ugron Gábor pedig ezt mondta Hermannak: »a mérsékelt ellenzék be fog olvadni a kormánypártba, kell helyébe egy fölfelé posszibilis ellenzéki párt, melyet én fogok alakítani; de posszibilis csak az a párt, a mely mellett még egy *vad párt* is működik, a melyre a posszibilitást kereső párt reámutathat; örvendek, hogy azt te fogod megalapítani.«

⁵² Herman Ottó: Országgyűlési beszéd. 1882. december 16. Országgyűlési Napló. 1881-84. VIII. köt. 252. old.

⁵³ Herman Ottó: Országgyűlési beszéd. 1886. január 16. Országgyűlési Napló. 1884-87. VII. köt. 385. old.

⁵⁴ Kossuth Lajos, a Függetlenségi Párt viszályáról. Egyetértés. Budapest, 1890. október 1.

Herman Ottó azonban nem pályázik egy ilyen »vad párt« vezetőjének bohóc-szerepére.

Önkéntelenül adódik az a kérdés: volt-e kapcsolata a klasszikus polgári forradalom elveit valló Herman Ottónak a kor munkás- és parasztmozgalmaival?

Bár az Ausztriától való gyarmati függés az ipar fejlődését a kiegyezés utáni évtizedekben is korlátozta, a magyar munkásság számbeli növekedése, osztályöntudatának fejlődése és szervezkedése már a kiegyezés előtti évtizedben megindult, a kiegyezés után pedig tovább folytatódott. Az 1871-es Párizsi Kommün nagy lendületet ad a mozgalomnak és ezzel kapcsolatban a kormány is fokozza erőfeszítéseit a munkásmozgalom elfojtására, illetőleg megbontására.

Már a kezdet kezdetén beépített ügynökök és rendőrspiclik seregével árasztották el a munkásosztály fiatal szervezeteit, ezek az emberek nem egy szervezet vezetését is kezükbe kaparították. Gyengítette a mozgalmat az is, hogy a mozgalomban résztvevők túlnyomó része a kisiparban dolgozott (a nagyipar rendkívül fejletlen lévén). Még a századforduló idején is, amikor a gyári munkásság száma már a negyedmilliót közelítette meg, a vasas szakszervezetnek 1500, az építőmunkások szakszervezetének 4-500, az asztalosokénak alig 300 tagja volt.

A mozgalom vezetése túlnyomórészt kispolgári elemek kezében volt.

Ezek a tényezők - a fejlődés ellenére - megakadályozták a munkásosztály helyes politikájának kialakítását és így a munkásosztály politikai vezetőszeropének kivívását. A hetvenes évek elején lejátszódó sztrájkokban és tüntetésekből mindazonáltal a munkásosztály megmutatta erejét.

A munkásosztály erejének és szervezettségének megnyilvánulásai arra készítették a szélbal vezető politikusait, hogy felvegyék a kapcsolatot a munkásság vezetőivel. A szélbal vezetői közül többen Kossuthtal emigráltak és csak a kiegyezés után tértek vissza Magyarországra. Közülük néhányan Londonban kapcsolatba kerültek Marx Károllyal is. Bizonyos nemzetközi politikai tapasztalatokkal és látókörrrel is rendelkeztek és felismerték a munkásosztály, mint lehetséges szövetséges jelentőségét saját, ellenzéki politikájuk megvalósítására. Ezért - amint azt Szabó Ervin erről az időszakról írva megjegyzi: - »A függetlenségi párt számos vezető-embere, különösen Herman Ottó, szívesen kereste a magyar szocialisták társaságát és szövetségét.«⁵⁵ A kialakítandó szövetség ideológiai alapja pusztán a közös ellenség, az elnyomó Habsburg-hatalmat képviselő kormány elleni harc volt.

Ennek a szövetséges keresésnek megnyilvánulása volt az, amikor a szélbali képviselők a parlamentben felszóltak a munkásosztály jogainak védelmében és »európai színvonalú« beszédekben védtek a munkásság érdekeit. Nem egyszer felszóltak a munkásság egyesülési és gyülekezési jogának megsértése miatt és tiltakoztak azok ellen a hatósági túlkapások ellen, melyek 1871-72-ben a munkásságot érték. Herman Ottó - mint már láttuk - ebben az időben még Kolozsvárott, a sajtóban támogatta ezt a politikai vonalat.

A munkásosztály szervezetei viszont a választójog kiszélesítéséért vívott harcban támogatták a baloldalt. A baloldal természetesen a választójog kiszélesítésében nem kívánt odáig menni, mint a munkásosztály, de követeléseit alátámasztására felhasználta a munkásságot.

Frankel Leó 1876-ban történt hazatérése és a munkásmozgalom vezetésében való részvétele a kapcsolatok megerősítésének és ezzel az ellenzéki politika kiszélesítésének teremtette meg a lehetőségét.

⁵⁵ Szabó Ervin: A magyar munkásmozgalom 1903-ban. XX. Század, Budapest, 1904. évf., 560. old.

Frankel legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy megszervezze a munkásosztály pártját. Még ugyanabban az évben, az általános munkáskongresszuson felszólalt és az általános választójogot követelte. A kongresszus az általános választójog követelése mellett foglalt állást. Megalakult »a nem választók pártja«, sajtójuk a *Munkás Heti Krónika* lett.

Frankel ezzel a tevékenységével magára vonta az uralkodó osztályok gyűlöletét és a kormány elnyomó intézkedéseit. A »nem választók pártja« gyűléseit betiltották, a nagyritkán engedélyezett megnyilvánulásokon ott ült a rendőrség megbízottja, aki a szónokokat bármikor félbeszakíthatta és megakadályozhatta, hogy beszédét elmondja. A határozatokat cenzúrázták: a határozati javaslatot előre be kellett mutatni a rendőrségen.

Ilyen körülmények között Frankel is hamarosan lépéseket tett a szélsőbaloldali politikusokkal való kapcsolat szorosabbra vonására, hogy ezzel a radikális kispolgárság képviselőit megnyerje a munkásosztály szövetségeseivé.

A megbeszéléseket Csillag Zsigmond orvos, Frankel híve és követője szervezte meg a lakásán. Elsősorban Herman Ottóval keresték a kapcsolatot, mert az ellenzéki politikusok közül többen kijelentették, hogy Herman Ottó álláspontjától teszik függővé véleményüket. A megbeszélések létrejöttét elősegítették a Bosznia-Hercegovina-i események, melyeket mind Frankelék, mind a szélsőbaloldali ellenzék a legélesebben elítélt. A bosznia-hercegovinai okkupációról Frankel így nyilatkozott:

»...a háború első és egyetlen indítóokának - ha már háborúznak - az igazságosságnak kell lennie. Hogy a jelenlegi háború igazságtalan, azt világosan mutatja az is, hogy ellenszenvet vált ki a magyar-osztrák lakosságból, a hercegovinaiak és a bosnyákok pedig hevesen ellenállnak. A jelenlegi háború csúfot űz az igazságosságból, és nem egyéb közönséges rablóhadjáratnál.«⁵⁶

Herman Ottó - mint már láttuk - teljesen osztotta ezt a nézetet. A szélbal 1878 szeptemberének utolsó vasárnapjára tiltakozó nagygyűlést hívott egybe. A »nem választók pártja« részt vett a nagygyűlés előkészítésében és Csillag Zsigmond személyében szónokot is állított a gyűlésen. December közepén ismét közös nagygyűlés volt -, mindkét gyűlésen tízezrek vettek részt - amely után hatalmas kormányellenes tüntetés robbant ki. A nép a Tisza-kormány lemondását követelte.

A megbeszélések azonban mégsem vezettek említésreméltó eredményre. Az együttműködés nem bizonyult tartósnak.

A munkásosztály és a polgári baloldal összefogásának meghiúsulása egyrészt a munkásosztály szervezkedésének belső gyengeségeiben leli magyarázatát. Bár Frankel és a »nem választók pártja« kereste az együttműködés lehetőségét, a munkásmozgalom másik része, melyet a rendőrség ügynökei (Külföldi, Cserny stb.) vezettek, azt hirdette, hogy a polgársággal semmiesetre sem szabad összefogni, mert a munkásosztályon kívüli valamennyi osztály egyetlen reakciós tömeget alkot. Frankel komoly eredményeket ért ugyan el a Külföldi-Cserny frakció elleni harcban és az 1880-ban megalakuló »Általános Munkáspárt«-ban sikerült is egyesíteni - lényegében a »nem választók pártja« programja alapján - a munkásosztály szétforgácsolt erejét, ez azonban nem jelentette azt, hogy a Külföldiek által képviselt antimarxista ideológiát fel tudták volna számolni.

⁵⁶ Aranyossi Magda: Frankel Leó. Szikra, Budapest, 1952. 147. old.

Az összefogás meghiúsulásának másik oka a baloldali ellenzék osztálykorlátjaiban leli magyarázatát, ami elsősorban a szocialista nemzetköziség és az igazi hazafiság összefüggésének meg nem értésében mutatkozott meg. A szélsőbaloldali politikusok - és elsősorban maga Herman Ottó - nem tudott felülemelkedni a polgári nacionalista felfogáson.

Herman Ottó később így emlékezik vissza a Frankelékkal való megbeszélésekre:

»Csillag Zsigmond... bizalmas úton meghívásokat bocsátott ki lakásába, mely a Hajnal-utcában volt; a meghívottak közé én is tartoztam, ki akkor már némileg feltüntettem, a Tisza-éra proskribáltjai között foglaltam helyet és nekem jutott a magyar radikálisok részéről a szószóló szerepe.

Frankel föltétlen nemzetközi volt, ki a társadalomnak semmiféle csoportosítását nem ismerte el; sem család, sem állam, sem nemzet stb. nem voltak szótárában és bizalmas értekezleten rendkívülinek mondható dialektikával védte kommunisztikus álláspontját...

A magyar radikálisok álláspontja ezzel szemben az volt, hogy a magyar nemzeti államot föl nem adják, nemcsak magyar hazafiságból, amely a nemzetközieséknél gúny tárgya, hanem az emberiség érdekéből sem; mert a magyarság mint államalkotó, azon a helyen, ahol az államot megalkotta - és azon túl menve - a közszabadság eszméinek föntartója és védője; az egyetlen, mely a szabadságot másokra is kiterjeszti, másokkal is megosztja s így az emberiség érdekében hivatással bír...

Az összejövetelek így hamar megszűntek...«⁵⁷

Ebből nemcsak az derül ki, hogy Herman Ottó valójában a polgári nacionalista állásponton állt Frankellal szemben, hanem az is, hogy Herman és a baloldali ellenzék többi tagjai meg sem értették a Frankel által elmondott álláspontot, mely helyesen tükrözi a nemzetköziség és hazafiság összefüggését. Frankel ugyanebben az időben a sajtóban is kifejtette a szocialista hazafiságról vallott nézeteit:

»Nekünk, szocialistáknak, gyakran szemünkre vetik, hogy nincs bennünk hazafias érzés, mert mi nem vagyunk oly ostobák, hogy bizonyos személyek és bizonyos körök azon érdekeit, amelyeket ezek és az általuk megvásárolt sajtó nemzeti és közérdekekként szeretnének feltüntetni - nemzeti és közérdekeknek tartanánk, hanem látjuk ezeket a maguk valóságában. Látjuk, hogy ezek a körök uralomvágyának és osztályérdekeinek eredményei - rávilágítunk ezekre és harcolunk ellenük. Mi a hazafiasságot másként fogjuk fel...

Az igazi hazafiasság egyedül és kizárólag az, ha a sérelmek, az ellenségeskedések, rágalmak és gyanúsítások ellenére, - sőt, dacolva minden veszéllyel, mindenünket kockáztatjuk azért, hogy hazánknak a lehető legnagyobb szabadságot, szellemi és anyagi jólétet biztosíthassuk, hogy hazánkat a kultúra olyan fokára segíthessük, ahonnan minden vonatkozásban tündöklő példaként világítja be a többi ország útját...

Mi, szocialisták, mi vagyunk az igazi hazafiak, mert csak egyedül mi akarjuk megteremteni hazánkban a közszabadságot, műveltséget, szellemi, erkölcsi és anyagi jólétet. Ez jelenti a szocialista elvek megvalósulását.«⁵⁸

Ezek után szinte érthetetlen Herman Ottó magatartása Frankellal szemben. De nem érthetetlen, ha figyelembe vesszük a kormányügynök szocialisták és lassalleánusok álláspontját a haza, a család, az állam kérdéseiben. Herman Ottó valójában az ő és nem Frankel nézeteivel

⁵⁷ Herman Ottó: Az általános titkos választás. Budapesti Hírlap. 1905. szeptember 3.

⁵⁸ Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Szikra, Budapest, 1954. 348-49. old.

hadakozott. Frankel és Csillag a néhány találkozáson - ahol egyébként egy sor konkrét, szervezési kérdést (a gyűlések előkészítése stb.) is meg kellett beszélni - nem tudták a szocialista munkásmozgalmon belül meglévő ideológiai zűrzavart - a baloldali polgárság fejében tisztázni. Így a családról, a hazáról, az államról vallott álbaldali opportunisták nézetek - melyeket Frankelék ellenzéke terjesztett a kormány teljes támogatásával - mint a szociáldemokraták álláspontja maradt meg Herman Ottó agyában.

A hazafiasság kérdésében a szociáldemokrata párt később is ugyanezeket a nézeteket képviselte. Buchinger például az 1904-ben megtartott szociáldemokrata kongresszuson így nyilatkozott meg:

»...óriási küzdelmet kellett nekünk éveken keresztül folytatni azért, hogy ezt a Kossuth-kultuszt, mely Magyarországon olyan gyökeres volt, valahogyan a nép lelkéből, amennyire lehet, kiirtsuk. Mi, szociáldemokraták... méltatni tudjuk a Kossuth-kultusz ellen folytatott küzdelmet.«⁵⁹

El lehet képzelni, hogy ez a felfogás milyen érzéseket keltett Herman Ottóban, aki személy szerint is rajongó híve volt Kossuth Lajosnak - nem is beszélve arról, hogy pártja, a Függetlenségi Párt, a Kossuth-kultusz ápolásának köszönhetné népszerűségét. Bátran mondhatjuk: Kossuth nimbusza volt a szélbali ellenzék politikai alaptökeje.

Frankel egyébként mindössze alig hat esztendeig tevékenykedhetett a magyar politikai életben, hiszen 1881-ben letartóztatták, börtönbüntetésre ítélték, melynek kitöltése után, 1883-ban el is hagyta az országot. Így hatása Herman Ottóra nem lehetett maradandó és Herman Ottó a szociáldemokrácia állásfoglalásában mindig is a frakciózó, opportunisták, titokban a kormánnyal paktáló árulók állásfoglalását látta.

Ezzel pedig élesen szemben állt. Ez ellen a liberális burzsoázia álláspontját képviselve harcolt, ezeket a nézeteket elvetette - és vele együtt elvetette a szocializmust, mint ideológiát és a munkásosztály mozgalmát, mint politikai tényezőt is.

Herman Ottó nem tudott kiszakadni osztályából. Nem tudott kapcsolatot találni a munkásosztály becsületes elemeihez, a mozgalom derék és tisztességes vezetőihez - akiket valóban, meg kellett volna keresnie, hiszen kisebbségben voltak.

Állásfoglalását a nyolcvanas években már a kiábrándultság jellemzi. Hozzájárulhatott ehhez - a fentiekén kívül - a Párizsi Kommün bukása is, amit minden bizonnyal úgy értékelt, hogy a munkásosztály nem képes a hatalmat megtartani, a munkásosztály nem képes a nemzet vezetőjévé válni. Ezért a nyolcvanas évektől a szocialista forradalom számára már csak mint fenyegető lehetőség létezik, ami azonban nem hozhatja meg a hön áhított demokratikus szabadságjogokat, hanem csak anarchiára vezethet. Látja a proletariátus forradalmiságát, érzi, hogy a proletariátus az, amely új forradalomba viheti a népet - de már fél ettől a forradalomtól, mert nem képes átlátni annak tartalmát. Reformokat követel a kormánytól, hogy elejét vegye a proletariátus forradalmának.

»A népek boldogulást keresnek, munkájuk után családi életet... a modern állam, annak katonai apparátusa: ez az, ami neveli az elégtelenséget és az elégtelenségből kikel a szocializmus...«⁶⁰

- mondja egyik parlamenti beszédében. Egy másik beszédében pedig így szól:

⁵⁹ *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. Szikra, Budapest, 1954. 429. old.

⁶⁰ *Herman Ottó*: Országgyűlési beszéd, 1893. december 18. Országgyűlési Napló, 1892-96, XV. köt. 264. old.

»A legtöbb nemzet felocsudik épen akkor, amikor leggyengébbnek véli azt a nyomorító s azután a hatalmat lerázza a nyakáról. A kik megindulnak az ilyen vállalatokban, azokat önök proletárnak szokták nevezni, sőt mondhatom, hogy a történet könyve is így nevezi őket...«⁶¹

És ha majd bekövetkezik a szocialista forradalom, akkor a kormány magára vessen - folytatja - mert annak oka az, hogy a kormány rossz politikájával a nyomorba, kivándorlásba - forradalomba kergette a népet.

Ugyanilyen elutasító magatartást tanúsít a kilencvenes években fellendülő agrárszocialista mozgalmakkal szemben is. Ezekben a mozgalmakban is csak az »internacionalizmus veszélyét« látja és úgy véli, hogy a magát szocialistának valló parasztság eltántorodik a nemzeti eszmétől, hazafiatlanná válik. És ezért nincs egy szava sem a parlamentben, amikor a kormányt meginterpellálják az 1894-es hódmezővásárhelyi vérengzés miatt, a parasztság forradalmi megmozdulásainak kegyetlen, terrorista vérbefojtása miatt. Mint maga a polgárság ebben a korszakban - ő is visszaretten a népi forradalomtól és a forradalomtól való félelmében ő is eltántorodik a klasszikus polgári forradalom radikális földkérdés-megoldásától és kispolgári félmegoldást javasol. Egy 1896-ban mondott programbeszédében így nyilatkozik az agrárszocializmus megoldásáról:

»Miért lüktet a szocializmus Hódmezővásárhelyen és miért nem bír erőt venni a szomszéd Szegeden, dacára annak, hogy ez utóbbi várost a Tisza csak az imént lerombolta?

Az erre tartozó helyes feleletben megvan a baj oka és az irány is, amely azt orvosolhatja.

Íme a felelet: Hódmezővásárhely óriási határa, eltekintve a nagybirtoktól, különben is aránylag kevés ember birtokában van, a roppantul fölszaporodott nép nem bír földhöz jutni, a nagybirtokon dívó gazdasági rendszer, eltekintve zsarolástól és robottól, nem nyújt a munkásnépnek elegendő kenyeret, a nyomor pedig minden korban termőágya volt az erőszakos forradalomnak, az úgynevezett parasztszocializmusnak is.

És miért nincs Szegeden szocializmus? Azért, mert a város, melynek földbirtoka 40.000 holdat tesz ki, ragaszkodott ahhoz, hogy e birtokot két-tíz holdnyi parcellákban saját polgárságának bérbe adja, követve az elvet: jusson mindenkinek. És a szegedi kispolgár azt a pár holdat kertészetiileg művelve, tehát intenzíve gazdálkodva, fenntartja családját s megmarad hazafias érzelmű magyar embernek... A két város között fennálló ellentét fényes világot vet a kötött nagy birtoktestekben rejlő bajra, sőt veszedelemre és arra: mit tesz az, a földhöz ragaszkodó magyar ember lába alá földet adni, ahol intenzív gazdálkodásra, tehát arra adhatja magát, a mire a nemzet egész mezőgazdaságának is törekednie kell.

A megoldás... ez:

1. A hitbizományi jog - ha ugyan az - eltörlése, hogy az e nemű birtok szabaddá legyen;
2. A nagy birtoktestek parcellázása és bérbeadása...;
3. Jól megfontolt, okos telepítés, mely az ország természeti sajátságaihoz képest a népmozgalmat az állam javára szabályozza.«⁶²

⁶¹ Herman Ottó: Országgyűlési beszéd, 1882. május 24. Országgyűlési Napló, 1881-84, VI. köt. 85. old.

⁶² Herman Ottó: Beszámoló beszéd Miskolc déli választókerületében, 1896. aug. 30. Szabadság, Miskolc, 1896. szeptember 2.

Maga is megmondja: ez a megoldás - a kisbérletrendszer - nem oldhatja meg véglegesen a problémát, hiszen nem juttatja földhöz a magyar parasztságot. De a körülményeket mérlegelve - nem tud jobb megoldást találni.

A századforduló utáni forradalmi fellendülés éveiben még egyszer érdeklődéssel fordul a munkásmozgalom felé. Ezekben az években a kormány, hogy az egyesült ellenzék erejét, tömegbefolyását csökkentse, látszólag a szociáldemokrata párthoz közeledett. Szabadabb lehetőségeket biztosított a szervezkedésre. Ez elsősorban a földmunkásmozgalomban éreztette hatását. A kormány a választójog kiszélesítésére is ígéretet tett. Mindez megriasztotta a birtokosok és burzsoák ellenzékbe tömörülő rétegeit és azt eredményezte, hogy engedékenyebbek lettek a bécsi kabinet irányában.

1906-ban ennek a politikának érték be a gyümölcsei. A megjuhászodott »ellenzék« kormányra került, a szociáldemokrata pártvezetőség pedig eltehetette magának - az ígéreteket.

Erről a politikai kutyakomédiáról Herman Ottó *A kaleidoszkópium* című cikkében megírta a magáét. A szociáldemokrácia szerepéről pedig még 1905-ben - a politikai válság tetőpontján - mondta meg a véleményét. *Az általános választójog* című cikkében kifejti, hogy ő a hetvenes évek elején még bízott a szocialista mozgalomban. Ezért sokan szemére is lobbantották, hogy szocialista. Amikor azonban azt látta, hogy a szociáldemokrácia paktál a reakcióval (már 1889-ben felszólalt a képviselőházban és leleplezte a kormánnyal összeköttetésben álló Ihrlinger Antalt) - belátta, hogy ez a párt is csak egy eszköz a kormány kezében. A cikkben leleplezi a Fehérváry-kormány taktikáját, amely teljesen a szokásos kormány-taktika, azzal a különbséggel, hogy most nem a nemzetiségeket biztatja és lazítja az ellenzékkel szemben, hanem a szociáldemokratákat fordítja velük szembe. Előre megmondja, hogy - csak úgy, mint 48 után a nemzetiségekkel - a király ugyanúgy fog elbánni a szociáldemokratákkal, miután megtették az egységbontó szolgálatot. A szociáldemokrata párt vezetőiről pedig kifejti: vagy politikailag teljesen éretlenek (ha nem látják, hogy mire megy a játék), vagy gazemberek (ha tudják, hogy miről van szó és mégis együttműködnek a kormánnyal).

A néptömegek forradalmi megmozdulásait azonban másképpen értékeli, mint a pártvezetők politikai lavírozását. Elmegy egy tömegtüntetésre 1903-ban. A kívülálló szemével nézi az eseményeket, a fegyelmezett, öntudatos tömeg azonban mély benyomást kelt benne:

»A néptömeg, úgy 30.000 főnyi lehetett - írja - bámulatosan fegyelmezve, egész magatartásában komoly, tisztviselőkésű. Eszembe jutott a német császár, ki elismerte, hogy fegyelem dolgában a szocialistákkal szemben gyengének érzi magát, mert azok egy bizonyos temetés alkalmával este 10 órakor határozták el, hogy megadják a végső tisztességet és reggel 9 órakor már 120.000 ember talpon is volt. Én először vettem részt szocialista gyűlésen, nem pusztán kíváncsiságból, mert ez a mozgalom nagyon mély és nagyon komoly; - inkább az vitt oda, ami néhai Palmieri tanárt a Vezuvióra; igaz, hogy ő többnyire csak kis fumarolák sercsezését, a hegy gyenge rezzenéseit érezte, de nagyon is tudta, hogy ezek a szerénységek csak jelzik azt az irtóztató mozgalmat, a mely a föld méhében feszül, kavarg, hogy a mikor majd elkövetkezik az óra, kitörjön és romboljon, mindaddig, míg az egyensúly helyre nem áll.«⁶³

Első - és egyben utolsó - alkalommal vett itt részt egy szociáldemokrata tömegtüntetésen. Azontúl már csak bírálatának mérgezett nyilait röpítgette a szociáldemokrata pártvezérek felé.

⁶³ Herman Ottó: Levél a szocialista mozgalomról. Vasárnapi Újság, Budapest. 1903. évf., 530. old.

Hogyan egyeztethető össze Herman Ottó szocialistaellenes állásfoglalása azokkal a bátor szavakkal, amelyeket nem egyszer hangoztatott a forradalom jogosságáról és bekövetkezéséről? Itt nem csupán arról a nézeteltérésről van szó, ami a hazafiasság kérdésében Herman Ottó és a 48-as hagyományokat tudatosan eláruló szociáldemokratapárti vezetőség között volt. Az ellentét gyökere mélyebben, éspedig Herman Ottó osztályhelyzetében van.

Herman Ottó polgári értelmiségi család sarja, aki a maga erejéből küzdött fel magát a deklasszáció lejtőjéről az elismert tudós pozíciójába. Küzdelmes élete szinte személyében testesíti meg azt a feltörekvő kispolgár típust, akinek a számára a haladásért vívott harc egyben saját - és osztályának - érvényesüléséért vívott harca is volt. Ebben a korban már nem a feltörekvő burzsoázia és a feudális osztályok között van a fő ellentét, hanem a burzsoázia és az elnyomott dolgozó tömegek, elsősorban a munkásosztály között. Ilyen körülmények között a társadalmi előrehaladásért vívott harc élenjáró osztálya már nem lehet a burzsoázia - még a leghaladóbb rétege sem - hanem csakis a munkásosztály. Az uralkodó osztályok elnyomásában ugyancsak részesedő kispolgárság számára két út van: vagy csatlakozik a haladásért harcoló munkásosztályhoz, vagy teljesen alárendeli magát a nagybirtokos és nagytőkés osztályoknak és kiszolgálja azokat.

Herman Ottó a nagy válaszüton nem fordult sem jobbra, sem balra: egy harmadik megoldást keresett, egyenesen akart haladni az 1789-es vagy méginkább - ami hozzá személy szerint is közelebb állt - az 1849-es irányban. Ez a megoldás, mely egész politikai pályafutását jellemzi, valójában donquihoteizmus, politikai szélmalomharc. Ezért Herman Ottót nem tekintette igazi ellenségének a kormányon lévő uralkodó osztály - és nem tekintette igazi barátjának a forradalmi harcra készülő munkásosztály. Politikájával zsákutcába került és élete utolsó szakaszában le is vonta a következtetést. Valósággal megundorodott a politikától és a politikát jelképező parlamenttől.

E korszak egyik legégetőbb kérdése a nemzetiségi kérdés volt. Az osztrák-magyar monarchia soknemzetiségű állam volt. A kapitalizmus fejlődésével a monarchián belül éles harc fejlődött ki a nemzetiségeket vezető burzsoázia (és az őket támogató dolgozó tömegek) és az elnyomó osztrák, illetve magyar uralkodó osztályok között. A monarchián belül emellett nem volt egyenjogúság Ausztria és Magyarország között, mert a vezető szerepet az erősebben iparosodott Ausztria vitte, amely hazánkat félgymarmati állapotban tartotta. Ez a magyar burzsoáziában - és elsősorban a kispolgárságban - az Ausztriától való elszakadás és önálló, független nemzeti állam alakítására való törekvéshez vezetett. Ugyanakkor a magyar földbirtokosok és tőkések könnyörtelenül kizsákmányolták az országon belül élő nemzetiségeket, valósággal »belső gymarmat«-ként kezelték őket. A helyzetet bonyolította az, hogy a balkán háborúk során nemzeti államok alakultak meg (felszabadulva a török iga alól) és ezek a nemzeti államok erős vonzóerőt gyakoroltak a monarchiában rekedt testvéreikre. Ennek következtében is erősödtek a monarchián belüli nemzeti mozgalmak, amelyek mind belülről gyengítették a monarchiát és végül is - az első világháború után - a monarchia széthullásához vezettek.

A nemzetiségi kérdés volt Ausztria és Magyarország legérzékenyebb pontja a dualizmus ötven esztendő fennállása alatt.

Milyen álláspontok alakultak ki a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban?

Az uralkodó osztályok álláspontja ez volt: semmi engedményt a nemzetiségeknek, az elnyomás fokozásával kell a »rendet« fenntartani.

A kispolgári rétegek véleménye - amelyet a szociáldemokrata pártok is kifejeztek a monarchiában - az volt, hogy a nemzetiségeknek a kulturális autonómia bizonyos elemeit meg kell adni. Legyenek nemzetiségi iskolák, legyen a nemzetiségeknek sajtójuk és ott, ahol a

nemzetiségi lakosság a többséget alkotja, legyen elfogadott a nemzetiség nyelve a köz-igazgatásban is.

A magyar szociáldemokrácia álláspontja is lényegében ez volt - elvben - a gyakorlatban azonban még rosszabb, mert a nemzeti kérdést alaposan lebecsülték. Bokányi Dezső például 1905-ben így beszélt:

»A gazdasági önállóság, az önálló vámterület nem jelent egyebet, mint azt, hogy eddig az osztrák és a magyar burzsoázia együtt nyúzta a bőrünket és ezentúl csak a magyar nyúzna bennünket... A hadsereg nemzeti jellege... ehhez nekünk semmi közünk...«⁶⁴

És ba lebecsülték a magyar nemzeti önállósodás törekvéseit: még fokozottabban lebecsülték a magyarországi nemzetiségek nemzeti törekvéseit.

Egy harmadik álláspont a nemzetiségi kérdés megoldására Kossuth Lajos ismert Dunai-konföderáció terve volt.

Az egyetlen helyes megoldást az első világháború előtti években Lenin és Sztálin dolgozta ki. A bolsevikok teljes önrendelkezési jogot követeltek az elnyomott nemzetiségeknek, beleértve a monarchiából való kiválás jogát és önálló államalakítás, vagy más államhoz való csatlakozás jogát is.

Herman Ottó, akinek történelemszemlélete részben idealista, burzsoá nacionalista elgondolásokon, részben *szociáldarwinista*⁶⁵ nézeteken alapult, nem tudott helyesen tájékozódni a nemzetiségi kérdés bonyolult útvesztőjében.

Mint politikus számos esetben nyilatkozott meg a legkülönbözőbb nemzetiségi kérdésekben. Ezek a megnyilatkozások azonban rendkívül ellentmondásosak. Egy vezérlő gondolat azonban keresztül húzódik valamennyi megnyilatkozásán: és ez az önálló, független Magyarország követelése volt. Részletesebben kifejtve: az volt az elgondolása, hogy meg kell alkotni az önálló »történelmi« Magyarországot - tehát a Kárpátoktól az Adriáig - amely legyen teljesen független minden külső államtól. Államformája legyen a köztársaság (és itt az első francia köztársaság lebegett szeme előtt példaképpen) és ez a köztársaság a magyarság vezetése alatt egyesítse az ország valamennyi nemzetiségét.

A nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjában az első ellentmondás tehát ott van, hogy míg a magyaroknak önállóságot és függetlenséget követelt, megtagadta azt a történelmi Magyarország területén élő nemzetiségektől.

Meg kell jegyezni azt is, hogy a Magyarországon kívül élő népek számára ugyancsak elismerte az önrendelkezés jogát. Megengedte tehát, hogy a monarchia, illetve más elnyomás alatt élő népek nemzeti felszabadításukért harcoljanak, sőt, az ilyen harcot jogosnak ismerte el. Erre vonatkozóan így beszélt:

»...elismerem minden államnak és nemzetnek önrendelkezési jogát... Mert miként én azt Magyarország számára követelem és soha fel nem adom, elismerem minden nemzet jogát, hogy szentül megkövetelje magának is...«

⁶⁴ *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Szikra, Budapest. 1954. 428-29. old.

⁶⁵ A szociáldarvinizmus, a társadalom fejlődésével és a társadalmi jelenségekkel foglalkozó tudománytalan felfogás: a biológia törvényszerűségeit és elsősorban a darwini biológiai elméletei mechanikusan a társadalomra alkalmazva.

»...csak kétféle harcot fogadok el; az egyik a tiszta önvédelmi harc, a másik az, mikor a kor magasztos eszméiért kell fegyvert ragadni, hogy rázzuk le a zsarnokság bilincseit.«⁶⁶

Azonban mindannyiszor a legélesebben tiltakozott, amikor a magyarországi nemzeti mozgalom megélénkült és odáig ment, hogy hazaárulással vádolta a nemzeti mozgalom vezetőit. Féltette a magyarországi hegemoniáját. A legélesebben az úgynevezett »Schulverein«-ügyben szállt síkra.

A Schulvereint a bismarcki Németországban alapították reakciós politikusok és tudósok az anyaországon kívül élő német »kulturális« összefogására, német szellemben való nevelésére. Ez a formailag társadalmi egyesülés csakhamar a »nagy-német« ideológia terjesztőjévé és a féktelen német sovinszta izgatás gócpontjává vált. Herman Ottó kereken megmondta a parlamentben, hogy a Schulverein nem más, mint támaszpontrendszer Bismarck támadó politikájához. Nem tudta azonban megkülönböztetni a Schulverein sovinszta, agresszív ideológiát terjesztő működésétől a többi, Magyarországon élő nemzeti helyes nemzeti törekvéseit és egy kalap alá vette az egészet. Így abba a hibába esett, hogy valamennyi, az országban belüli nemzeti mozgalmat elítélte.

Meddig ment el Herman Ottó a nemzeti mozgalmak teendő engedményekben? Bizonyos kulturális autonómia bevezetését megengedhetőnek tartotta. De hogyan? És itt mutatkozik meg nála a második ellentmondás. Az ellentmondás lényege az, hogy elvben elismeri, hogy a nemzeti mozgalmak - csakúgy, mint a balkáni népeknek is - joguk van a nemzeti kultúrára. A gyakorlatban azonban - úgy látja - ennek még nincs itt az ideje, nincs meg a lehetősége. Véleménye szerint ezek a népek rendkívül elmaradtak. Körükben még nincsenek olyanok, akik a nemzeti kultúra ügyét felkarolhatnák. Kimondja ugyan, hogy ezeknek a népeknek a fejlődését »rá kell bízni saját fejlett elemeikre«, de tagadja, hogy ilyen elemek volnának. Gyakran a kifejezetten nacionalista lenézés vegyül hangjába, amikor ezekről az »elmaradt« népekről beszél. Az osztrák-magyar monarchia apparátusa pedig nem alkalmas arra, hogy civilizációt adjon ezeknek a népeknek.

Mi tehát a megoldás? Nem talál megoldást - illetve, a megoldás lényegében a meglévő helyzet további fenntartása. Így Herman Ottó a nemzeti kérdésben az uralkodó osztály álláspontjára csúszik át.

Az 1892-96-os parlamenti ülés idején már szemmel láthatóan megcsömörlött. Ritkábban hallatja hangját és inkább csak szakkérdésekben. A költségvetés tárgyalásánál a szőlészetről, borászatról, a filoxéra elleni védekezésről, a halászat fejlesztéséről stb. beszél.

Csak két politikai jelentőségű kérdés van, amelynek tárgyalásakor szót emel. Az egyik a vallás szabad gyakorlásának kérdése. Itt valamennyi vallás szabadsága mellett, a felekezeten kívüli elfogadása, bevezetése mellett szól.

A másik a sajtó kérdése.

A sajtóval a kiegyezés évétől élete végéig szoros kapcsolata volt. Sajtómunkásságát két részre oszthatjuk: tudományos és tudománynépszerűsítő munkára; és publicisztikai, politikai munkára. Az első vonatkozásban munkássága töretlen és folyamatos volt. Cikkei a szaklapokban, a *Természettudományi Közönyben* jelentek meg túlnyomórészt, alkalmilag egyéb heti, esetleg napilapot is felhasznált népszerű tudományos közlemények, vagy valamely tudományos kérdés megvilágítását szolgáló nyilatkozatok megjelentetésére. (*Vasárnapi Újság, Budapesti Hírlap, Budapesti Napló* stb.).

⁶⁶ Herman Ottó; Országgyűlési beszéd, 1882. február 24. Országgyűlési Napló, 1881-84, III. köt. 241. old.

Politikai újságírói munkásságának lényegében két szakasza van: az első Kolozsvárott, a második Budapesten, a nyolcvanas években. Bár közben is, a kilencvenes években is és azután is jelennek meg szórványosan politikai cikkei: ezek nagyobb időközökben megjelenő írások voltak, melyekben az ország közvéleményét érdeklő valamilyen kérdésben mondta el véleményét. Mert Herman Ottó véleményének súlya volt, azt számontartották akkor is, amikor politikával már nem foglalkozott »hivatásszerűen«, mint képviselő.

Miután otthagyta a »*Magyar Polgár*«-t és Kolozsvárt, egy balközép-párti lapba, az *Ellenőr*be ír cikkeket. Az *Ellenőrt* Csernátorny Lajos szerkesztette, aki Kossuth Lajos mellett tanulta meg az újságírást. Hamarosan a balközép vezető publicistája lett. Kíméletlen és személyeskedő támadásai - amit a Deák-párti politikusok ellen intézett - Herman Ottót is megtévesztették: azt hitte, Csernátorny valóban Kossuth Lajos következetes híve. Az *Ellenőr* főszerkesztője azonban ugyanolyan elvtelen karrierista volt, mint a balközép vezetői. 75-ben ő is köpenyvet fordított és lapját kormánypártivá tette.

Ezután - képviselővé való választásáig - az *Egyetértés*be írt. E lapban jelentek meg az orosz-török háborúval kapcsolatos cikkei, valamint azok a cikkek, melyekben a bosznia-hercegovinai okkupáció ellen írt. Az *Egyetértést* Csávolszky Lajos szerkesztette, aki 75-ig ugyan szintén Tisza Kálmán gárdájához tartozott, de 75 után nem követte a »generális«-t (amint Tiszát hívei nevezték), hanem a Függetlenségi Párthoz csatlakozott. Csávolszky ügyesebb volt Csernátornynál, nem mutatta ki a foga fehérét, hanem meglovagolta a magyar közélet ellenzéki hangulatát, Kossuth Lajos iránti tiszteletét, és így lapját rendkívül népszerűvé tette. Hatalmas vagyona tett szert - egy időben Budapest leggazdagabb ingatlanulajdonosaként emlegették -, de a kilencvenes évek végén belebukott vállalkozásaiba és lapjától is megvált. E lapba dolgozott Kossuth Lajos fia, Ferenc is, aki apjának lángoló nimbuszát arra használta, hogy a maga kis politikai pecsenyéjét süsse meg mellette. A századforduló után a lap szerkesztője is lett egy ideig és ezt az orgánomot is arra használta fel, hogy hasábjain a kossuthi eszméket revideálja, meghamisítsa.

Képviselőségének első éveiben a *Függetlenség*be írta cikkeit Herman Ottó. Ez a lap - melyet Verhovay Gyula szerkesztett - már megindulása óta (1874) a szélbal orgánuma volt. Látszólag ez volt tehát a legkövetkezetesebb ellenzéki lap. Ez vezette Herman Ottót, amikor a lap munkatársává lett. A lap ellenzéki működésének hálás területe volt a kormány korrupciós tevékenységének leleplezése. A lap 1880-as évfolyamát »szenzációs« leleplező cikksorozattal kezdi *Frakkos banda* címen. A cikkeket Verhovay, Herman, Hoitsy és mások írják. A cikksorozat tengelyében annak a nagyszabású panamának a leleplezése állt, amely azokban a napokban robbant ki. A Földhitelintézet akkori elnöke, a Nemzeti Kaszinó (az ún. mágán-kaszinó) tagja óriási összeget sikkasztott, és ezzel a kisbirtokosokat károsította meg. A Földhitelintézet pedig - mint a többi hasonló pénzügyintézet - szorosan össze volt fonódva a Szabadelvű Párttal, pénzelte a párt képviselőit, és így a botránynak politikai színezete is volt.

Hogy a lapot elhallgattassák, a mágán-kaszinó egyik tagja párbajra hívta ki Verhovayt és súlyosan megsebesítette. Ez azonban csak olaj volt a tűzre. Utcai tüntetések követték egymást, a kaszinó ablakait beverték, az egyik tüntetés során a kivezényelt katonaság a tömegbe lőtt: egy halálos áldozata is volt a tüntetésnek. Erre az ellenzék már visszakozt fűjt, de az esetet alaposan kihasználták, mint a kormány támadását a sajtószabadság ellen.

Verhovay betegsége idején Herman Ottó veszi át a lap szerkesztését, felgyógyulása után azonban hamarosan összekülönböznek és Herman megvált a laptól.

A nézeteltérés oka Verhovay antiszemitizmusa volt. Ebben az időben - a kormány hallgatólagos jóváhagyásával és a klérus nyílt támogatásával - az ellenzéken belül antiszemita áramlat kezd erősödni. Az antiszemitizmus nemcsak arra volt jó, hogy megbontsa az ellenzékét, hanem arra is, hogy az egyre súlyosbodó gazdasági helyzetben a dolgozók figyelmét az osztályharcról elterelje, és ezzel a kormány és az uralkodó osztályok helyzetét erősítse. Verhovay a lapot az antiszemita izgatás szolgálatába állította: ebben a lapban kezdődött el a tiszzaeszlári vérvád-mese. 1882 tavaszán tudósítást közölt egy Tiszaeszláron történt állítólagos gyilkossági esetről és a sorok között, burkoltan, a tiszzaeszlári zsidókat tette felelőssé a gyilkosságért. A klérus pénzelte antiszemiták hamarosan »nagy ügy«-et csináltak az esetből, hamis bizonyítékokat konstruáltak és megindították a pert a tiszzaeszlári zsidó hitközség néhány tagja ellen. A perben - mely 1883-ban zajlott le és az egész európai közvéleményt felkavarta - az ellenzék egyik kimagasló vezetője: Eötvös Károly vállalta a vádlottak védelmét. Herman Ottó Eötvös oldalán foglalt állást. Eötvös tönkrezúzta a hamis bizonyítékokat és a vádlottakat felmentették, de a kormány és a klérus mégis elérte a célját: az ellenzék erői megoszlottak a harcban és a magyar közvéleményt sikerült megmérgezni a felekezeti villongások mérgével.

Herman Ottó újságírói munkásságának második szakasza után politikai és publicisztikai cikkei szórványosan jelennek meg ismét az *Egyetértésben*, a *Budapesti Hírlapban*, a *Pesti Naplóban* és más lapokban. Ezekben az években alaposan megismerkedett az akkori sajtó szenzációhajhász, felelőtlen módszereivel, korruptségával - és azokkal a titkos csatornákkal is, amelyek az úgynevezett ellenzéki újságírók jelentős részét is a kormánnyal kötötték össze.

1893 decemberében meg is mondta véleményét a parlamentben nyíltan és őszintén, kertelés nélkül és élesen.

Az úgynevezett »sajtó rendelkezési alap« költségvetéséről volt szó. Ez az »alap« bizonyos pénzösszeget jelentett, mellyel a kormány szabadon rendelkezett, melyet »diszkrétén« használhatott fel a sajtó »támogatására«. Magyarán szólva: a sajtó megvesztegetésére szánt összegről volt szó.

»Már rámutattam - mondotta felszólalásában Herman Ottó - hogy a sajtó ma hatalom, mely nem mint a bíró rábízott és körülírt funkció alapján a férfi felelőssége alatt, hanem a névtelenség védelme alatt ítél az emberek felett, s amelynél ezer eset közül egyszer lehetséges, hogy a rágalom megtalálja megtorlását... S minthogy ez így áll, akarom látni e rettenetes funkció rugóját, jogosultságát és alapját is! Keresem annál inkább, mert én a sajtónak régebben munkása voltam, határozott irányt követtem, vágtam és visszavágtak rám is. Én tehát a régi sajtó viszonyait, gondolom, alaposan ismerem...

...Mindennapi dolog, hogy a sajtó munkásai és emberei, a kik ma a kormánypárti orgánukban a botnak vastag végével ütöttek, holnap már odakerülnek az ellenzéki vastag véghez, hogy visszavágjanak a vékony végével. Elkövetkezett az, a mit Kecskeméthy Aurél valamikor, mint ezeknek a dolgoknak alapos ismerője és a cinizmusig menő hirdetője így fejezett ki: „Nekem a toll éppen az, a mi a suszternek az ő dikicse, vagy egyéb szerszáma. A suszter, ha megrendelnek nála egy csizmát magas sarokkal, olyat csinál. Nem kérdi, hogy ki rendeli, hanem elvárja az árát. Az én tollam szerszám, én írok olyan cikket, a minőre szükség van, a melyet nálam megrendelnek, ha megadják az árát, jól van, szabad a vásár.”⁶⁷

⁶⁷ Herman Ottó: Országgyűlési beszéd, 1893. december 6. Országgyűlési Napló, 1892-96, XV. köt. 144. old.

Kossuth Lajosnál

Mint már említettük, az antiszemita hecckampány és azt követően az egyházpolitikai törvényjavaslatok körüli harc (a polgári házasság bevezetése, a katolikus egyház szerepének szabályozása a közoktatásban stb.) bomlást idézett elő a Függetlenségi Pártban. A bomlási folyamat odavezetett, hogy 1893 tavaszán azok, akik következetesen a klerikális reakció ellen foglaltak állást (Eötvös, Madarász, Thaly stb.) kiváltak a pártból és új pártot, az »Országos Függetlenségi Párt«-ot alapítottak. Az új párt szeptemberben Herman Ottót választotta elnökévé. Az adott helyzetben Herman szükségesnek látta, hogy a párt követendő politikai irányvonalára vonatkozóan magától Kossuth Lajostól kérjen iránymutatást.

Októberben feleségével (1855-ben vette feleségül Borosnyay Camillát, aki Borosnyay László negyvennyolcas honvédőrnagy leánya volt) az agg Kossuthhoz Turinba utazik.

Ez már második útja volt a »kormányzó«-hoz. Első ízben 1877-ben kereste fel Kossuthot és az első személyes találkozás meleg baráti viszonyt alakított ki Kossuth és Herman Ottó között. Kossuth nagyrabecsülte Herman Ottót, mint tudóst is és mint őszinte, harcos, meg nem alkuvó embert is. Helfy Ignácnak ezt mondta egy alkalommal: »Ha találkozik Herman Ottóval, mondja meg neki, én nem csak tisztelője, de bámulója vagyok.«

A második turini látogatásról Herman Ottóné naplója tudósít bennünket.

»Mióta megérkeztünk - írja - eddig soha nem ismert izgatottság uralkodott rajtam. Életem egyik leghőbb vágya a teljesülés küszöbén állott - látni fogom azt, akire gyermekkorom óta megszoktam imádkozva gondolni: Magyarország megváltóját, Kossuth Lajost!«

Meghatóan írja le az első találkozást. Kossuth Lajos a kilencven év és a munka terhetől meggörnyedve ült dolgozóasztalánál. Baljában nagyító üveget tartott (látása életének utolsó éveiben már erősen megromlott), jobb keze pedig sűrű, apró betűket rakott egyvégben. Amikor a látogatókat bejelentették, Kossuth felállt, átölelte a belépő Herman Ottót és megcsókolta. Herman Ottó felesége pedig a meghatottságtól zokogva borult a nagy magyar kezére.

- Köszönöm, hogy eljött, köszönöm, hogy elhozta feleségét is - mondta végül Kossuth.

Leültek és beszélgetni kezdtek.

Herman Ottóné így írja le az agg Kossuthot:

»Arcza, szeme eleven, mozgékony; hű tükre a váltakozó érzelmeknek, gondolatoknak, melyek beszéd közben ébrednek lelkében.

Arcszíne, ajka üde, leányosan rózsás, a kilenczven évvel járó petyhüdségnek nyoma sincs rajta - de válla görnyedt, alakja megtört... roskatag lépteit bottal támogatja.«

Herman Ottó vázolja a párton belüli frakcióharcokat. A kilépettek egy része már visszalépett az »anyapárt«-ba. Néhányan vannak már csak a párton kívül. És tanácsért fordulnak Kossuthhoz, hogy mitévők legyenek?

»Küldetésben jöttem - mondja Herman - azok részéről, akik nem léptek be újra az anyapártba.«

»Azért kár volt idefáradni! - mondja haragosan Kossuth. Hallani sem akarok erről!« - Majd Herman feleségéhez fordulva így folytatja: »Ne vegye hízelgésnek, amit most mondok: az ön férje Magyarország dicsősége; én szeretem őt. De ha ő belement - bocsánat a kifejezésért, nem használhatok mást - belement egy disznóságba, én az ő kedvéért nem megyek utána!«

Kossuth ezzel arra célzott, hogy a Függetlenségi Párt fokozatosan teret adott soraiban a megalkuvásnak és a klerikalizmusnak. Erről a pártról már hallani sem akart a következetesen forradalmár Kossuth. Amikor Herman Ottó ismerteti a párton kívül maradt képviselők programját, amely ugyan ellenzéki volt a Függetlenségi Párt hivatalos programjánál, de szintén az alkotmány, a dualizmus alapján állt, Kossuth így fejt ki erről a véleményét:

»Ami ebben benne van, azt Magyarországon minden józan gondolkodású ember aláírja - én is aláírom - egy pontot kivéve. Ez pedig: *Állunk az alkotmány alapján*. Én nem állok az alkotmány alapján. *Nekem ez az alkotmány nem kellett és nem kell soha...* E tétellel: *állunk az alkotmány alapján*, a 49-ről, az ellenállás, a *forradalom jogáról* hallgatagon, de önként mondanak le. Arról pedig, *mint végső orvoslatról a nemzetnek lemondania nem szabad!*

- Maradhatok e ilyen körülmények között tovább képviselő? - kérdi Herman.

- Igen! Maradjon továbbra is képviselő. Ne csatlakozzon a párthoz, maradjon meg igazi függetlenséginek. Kell lennie a parlamentben egy olyan embernek, amilyenek én önt ismerem. Legyen ott valaki, aki a nemzet boldogulását nem a föltétlen loyaltás folytonos hangoztatására fekteti; valaki, aki, ha eljönne az *igazi* szükség pillanata, ki meri mondani a loyaltás ellenében *a nemzet végső jogát a forradalomra!*⁶⁸

E látogatás alkalmával Herman Ottó tudományos munkásságáról is szó esik. Kossuth felteszi a kérdést: »nem lenne-e nagyobb, maradandóbb szolgálatot hazájának, ha működését kizárólag a tudománynak szentelné, ahol eddig oly meglepő eredményeket tudott fölmutatni?«

Herman Ottó felesége válaszol erre: »Ezt, Kormányzó úr, neki igen sok okos ember és majdnem minden jóakarója mondta már; csak arra nézve nem tudtak tanácsot adni, hogy aztán miből éljen meg, mint inkarnátus függetlenségi? Mert a tudomány manapság Magyarországon még nem adja meg a mindennapi kenyeret.« Hermanék annakidején ugyanis a képviselői fizetésből éltek.

Turinból való visszatérése után azonban, amikor az Ugron Gábor vezette klerikális csoport otthagyja a Függetlenségi Pártot, ismét visszatér a párthoz. Az adott helyzet, az ellenzék erőinek tömörítésére irányuló törekvés késztette erre.

1894. március 20-án Kossuth Lajos meghalt.

A kormányon levő reakció - mely életében úgy félt Kossuthot, mint a tüztől és mely megfosztotta a haza legnagyobb emberét állampolgárságától - most díszes temetést rendez és igyekszik Kossuth forradalmiságát meghamisítva, emlékét a maga javára kamatoztatni. A temetésen, mely a nemzeti gyász hatalmas erejű megnyilatkozása volt, a kormánypárt hivatalos szónokkal képviseltette magát, a kormány tagjai azonban nem jelentek meg a temetésen. A miniszterelnök »sürgős ügyben« vidékre távozott. A főrendiház is tüntetően távolmaradt a temetésről. A kormánypárti gyászbeszédben úgy tüntették fel, mintha Kossuth teljesen egyetértene a kormánnyal és mintha a kormány teljesen Kossuth szellemében vezetné az országot.

»Ha látná e szép új világot, lelkének a földi megdicsőülést kellene éreznie - mondta Jókai, a kormánypárt szónoka. - Kossuth eszméi megvalósultak... Magyarország és Erdély egy országgá egyesült - ahogy Kossuth kötötte össze; a főváros felemelkedett - ahogy Kossuth tervezte, a szabadelvű szellem mindenütt diadalmaskodott - mely szellemnek Kossuth volt a zászlóvivője.

⁶⁸ Herman Ottóné naplója. Magyar Tudományos Akadémia kéziratár.

Ne háborogj! - inti a nyomorgó népet - Kossuth Lajos alszik! A te bűvös szemfödeled betakar minden belviszályt. Koporsódnál kiengesztelődnek az ellenfelek!«⁶⁹

Az utolsó szónok a sírnál: Herman Ottó. Szavai - az egykorú sajtó szerint - a legerősebbek és legszívbőljövőbbek voltak.

»...sírodból - mondotta - mely egybeforrasztja a nemzetet a hálában és a fájdalomban, még sem kelhet ki a kiengesztelődés pálmája...

Látnoki ihleted megmutatta neked a jövőt, méhében a vajúdó kitöréseket, melyek jönni fognak, mert jönniök kell. És ezért áll szavaid igazsága: Te monád, ha majd eltemetnek, akkor feltámadok síromból és akkor a Kossuth név nagyobb lesz, mint volt valaha.

Igaz. Ez úgy lesz, mert másképp nem lehet.

Temessenek a Cheopsz romjai alá; döntsék sírodra Ázsia egetostromló hegységeit, mind hiába: Te fel fogsz támadni!

És megmozdul minden hant, föltámadnak a népszabadság legendái, dicső vezérei - föltámad mind és minden...«⁷⁰

Herman Ottó nem érthette meg ezeket az időket - de szavai beteljesedtek.

A magyar halászat és halászélet

Még a Nemzeti Múzeumban való működése idején kezdte meg Herman Ottó Petényi János Salamon tudományos hagyatékának feldolgozását. Petényi Magyarország gerinces állatairól írandó könyvét tekintette élete művének. Azonban mostoha sorsa megakadályozta a nagy mű elkészítésében. Az anyaggyűjtést sem tudta befejezni, és az összegyűjtött jegyzet-tömeg jelentős része halála után el is kallódott. Egy része azonban a Nemzeti Múzeumba került.

Így került Herman kezébe a jegyzetek azon része, amelyben Petényi 67 magyar halfajtáról ír. Petényi feljegyezte e halfajták népies elnevezéseit is. Ez felkelti érdeklődését a néprajz iránt is.

Herman Ottó a hetvenes évek közepétől foglalkozik a magyar iparfejlesztéssel is, mint nemzetünk felemelésének egyik fontos eszközével. Erről Kossuthal is levelezett. Ezenközben terelődött figyelme az akkoriban nagyon is senyvedező halászatra. Felismerte, hogy a halászat nemzetgazdasági szempontból igen jelentős lehet az ország számára. Ez a felismerés, valamint Petényi tudományos hagyatéka és a néprajz iránt felébredt szenvedélyes érdeklődése terelte figyelmét a halakra és a halászatra.

Az országgyűlés szüneteiben gyűjtőutakra indul és néhány év alatt jelentős anyagot szed össze. Ebből az anyagból állítja össze az 1885-ös országos kiállítás halászati anyagát, amely a kiállítási anyaghoz írt brosráival egyetemben (*Ősi nyomok a magyar népies halászatban*) nemzetközi feltűnést kelt.

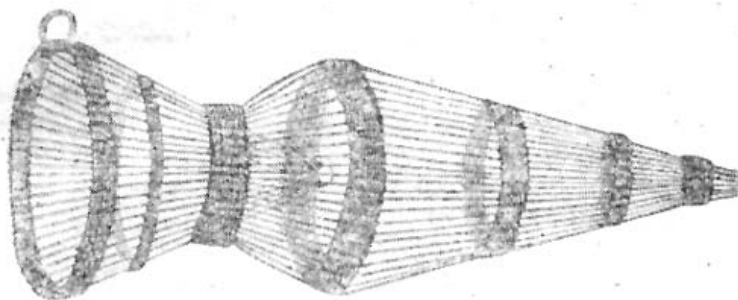
Mindenki arra buzdítja Hermant: írnia meg a magyar halászat történetét könyvben is. Így született meg *A magyar halászat könyve*, mely 1887-ben jelent meg.

⁶⁹ Kossuth Lajos temetése. Budapesti Hírlap. 1894. ápr. 2.

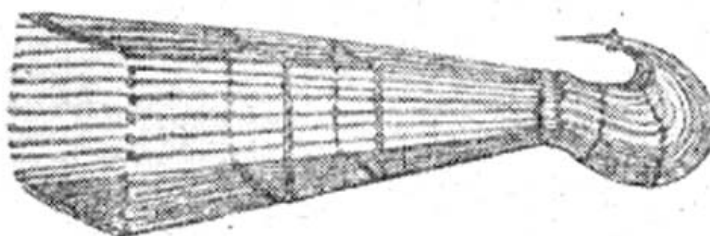
⁷⁰ Kossuth Lajos temetése. Budapesti Hírlap. 1894. ápr. 2.

Ezzel a könyvvel ismét nagyot alkotott. Két kötetben, 860 oldalon, több száz képpel és ábrával (melyeknek jó részét saját maga rajzolta) illusztrálva írja le a magyar halászat teljes körképét.

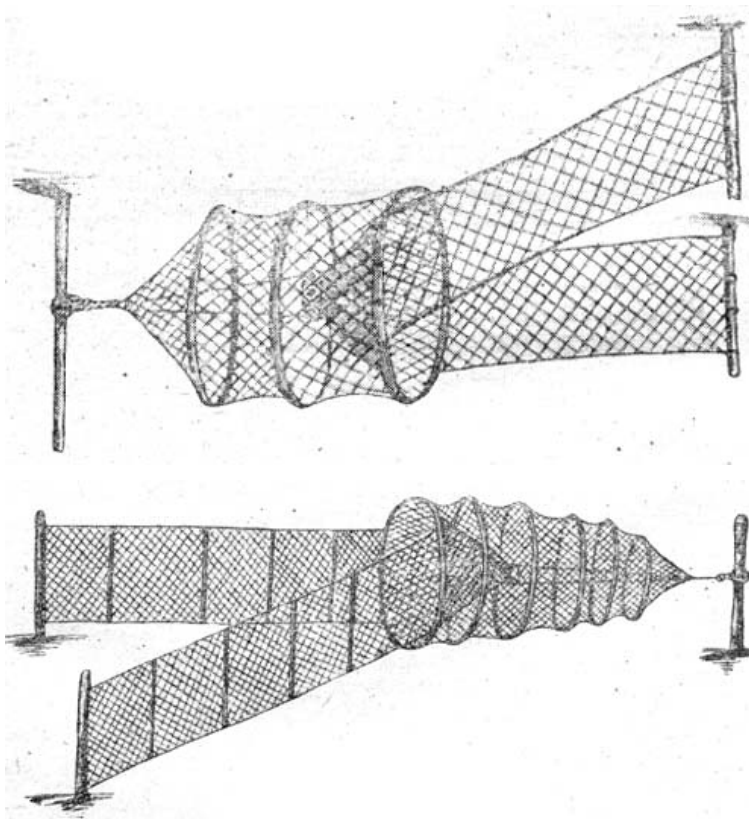
Varsatípusok.

Fűlesvarsa

Bocskorvarsa

Szárnyas varsák

Az első kötetben a történeti résszel és a korabeli halászati módszerek leírásával foglalkozik. A történeti részben - ősrégészeti és néprajzi anyag felhasználásával - végigkíséri a magyar halászat történetét a honfoglalás korától.

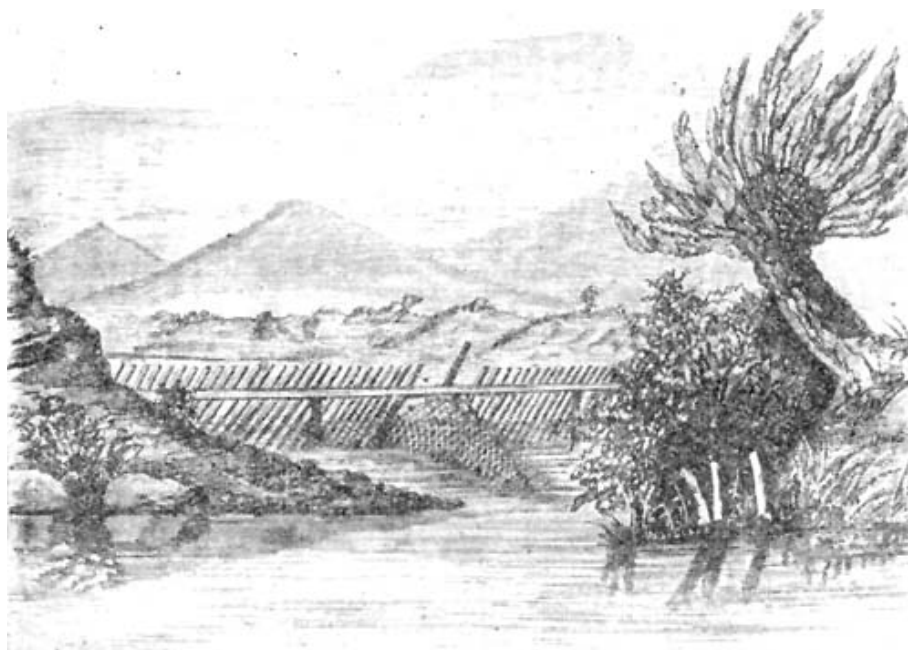
A második kötetben, a *Természethistóriában* pedig a magyar hal-fauna leírását és a nyelvészeti gyűjtés gazdag eredményét adja.

A mű bevezetőjében itt is - akár a pók-faunánál - egy-két elvi jelentőségű kérdéssel foglalkozik.

»Egy szegény magyar rajongva szerette a természetet s érezte, hogy nemzetének szüksége van a természet ismeretére, mely nélkül igazi szellemi fejlődés lehetetlen; de érezte azt is, hogy a tudománynak, annak a nagy egyetemnek, mely senkié és mégis mindnyájunké, mely nem köti magát egy emberhez, egy nemzedékhez, a föld valamely pontjához, hanem eltetöje, megnevelője az egész emberiségnek, hogy e nagy egyetemnek szüksége van arra is, a mit a magyar föld termel, rejteget.

...*Petényi Salamon* volt az a szegény magyar kutató, ki akkoron helyes nyomon indult; de elbukott.«⁷¹

E mondatokkal ismét a magyar természettudomány művelésének jelentőségére utal és arra, hogy az egyetemes tudományban el kell foglalnunk a minket megillető helyet. Ez nem csak a magyar nép, hanem a tudomány érdeke is.

Magyar halfogó cége

A másik gondolat, amit a bevezetőben kifejt, ismét nyelvészeti vonatkozású. A halászat és a hal-fauna területén sincs még megfelelő tudományos műnyelv. Bugát Pál nyelvújító iskolája ezen a téren helytelen úton haladt, amikor a népi kifejezéseket nem használta fel a műkifejezések megalkotásánál és népi kifejezések helyett kiagyalt, rosszhangzású szavakat teremtett. Pedig az élet - éppen a halászat területén - századokkal előzte meg a tudományt és hatalmas nyelvanyagot teremtett. Ezzel feltétlenül számolnia kell a tudománynak - ha nem akar az élettől teljesen elszakadni.

⁷¹ *Herman Ottó*: A magyar halászat könyve. KMTT. Budapest, 1887. 1. old.

Gondolatának helyességét két példával világítja meg. A magyar vizek egyik legismertebb halfajtájára, a *Pelecus cultratus* L. tudományos elnevezésű halra Bugáték a »szobbár« elnevezést készítették. Holott ennek a halnak számos - vidékenként más és más - népi elnevezése van: kard-keszeg, kardhal, garda, garda-keszeg, kaszakeszeg, szabóhal, balatoni hering stb. A »szobbár« fülsértő - és felesleges.

A másik példa: a korabeli halászati irodalom a hal úszószárnyait »pará«-nak nevezi. Ez megtévesztő és a biológiai funkciónak nem megfelelő név. Parának ugyanis a halászok azokat az úszó fácskákat nevezik, amelyek a hálót a víz színén tartják. Ehelyett is a népies úszó, uszony, úszószárny stb. kifejezések közül lehet válogatni.

Herman Ottó e műve éppen nyelvészeti szempontból is nagy jelentőségű: megteremtette ezzel a mai természettudományos műnyelvet a halászat és a hal-faunisztika terén. És ezt azért tudta elérni, mert ugyanazzal a módszerrel dolgozott, mint nagy íróink: bőven merített a nép gazdag nyelvéből. Ezt a célt egyébként tudatosan tűzi ki:

»Valódi remekíróink mély hatása abban rejlik - írja - hogy öntudatosan közérthetőségre törekedtek; ápolták az élő népnnyelvvvel való szerves kapcsolatot. *Arany*, *Petőfi* ebből a szerves kapcsolatból merítették azt a bámulatos hatalmat, a melylyel a szépirodalmi nyelv romlását megakadályozták s a helyes irányt megteremtették.«⁷²

Célja itt is, ezzel is az volt, hogy a tudományt kiemelje elzárkózottságából és elterjessze azt az emberek tudásvágyának kielégítésére.

A történeti rész elején kifejti, hogy történelmi szemlélete merőben más, mint a szokásos történelemkönyveké, melyek »középkori nyomokon« járnak. Ezek a történelemkönyvek a hősök és vezérek történetét írják és a honfoglaló magyarságra úgy tekintenek, hogy azok mind egy szálig lovon, kezükben villogó karddal, vállukon párduckacagánnal hódították meg az országot. Ez a történetírás - mint írja -

»Sokat foglalkozott csatáknak leírásával, - királyok, vezérek dicsőségének - gyalázatának fürkészésével. A múlt oly színt öltött a jelen szemében, mintha csak az országlás és az erőszak eseményei töltötték volna ki.

Ez a történetírás nem fürkészte s nem írta meg egyszersmind annak a munkának a történetét is, a mely e nemzetet egy ezredév óta a föld, tehát hazája birtokában megtartotta.

Igaz, hogy a fegyverek éle, az erős kar, a szív bátorsága szerezhet földet, védhet tűzhelyet; de a fenntartás, a fejlesztés, a maradandó alap megteremtése, az a családi tűzhely szellemének s ebből kifolyólag annak a mindennapi, zajtalan, békés, szerző és fentartó munkának a feladata s egyszersmind a dicsősége, melynek még alig van történelme, noha nagyon is megérdemli.«⁷³

Ezután bírálja Buckle angol történetíró munkásságát - akitől ugyan sokat tanult, de akinek felfogása helytelen következtetésekre vezet. Buckle a társadalmat a természeti viszonyoknak rendeli alá. A termelésben látja ugyan a társadalom fejlődésének jellemzőjét, de a termelést, az emberek életkörülményeit teljesen a környezeti viszonyok alá rendeli.

Ebből az következnek - írja Herman Ottó - hogy az ember egyáltalában soha nem lehetne saját sorsának urává. Az igazság ezzel szemben az, hogy a társadalom nincs kiszolgáltatva a természeti viszonyoknak, sőt az ember, a fejlődés során, megtanulta leigázni és szolgálatába

⁷² Herman Ottó: A magyar halászat könyve, KMTT. Budapest, 1887. 11. old.

⁷³ Herman Ottó: A magyar halászat könyve. KMTT. Budapest, 1887. 63. old.

állítani a természet erőit. Ezért a történelmi feldolgozásnál a legfontosabb a milliók által végzett csendes, teremtő munka megismerése és leírása.

Könyvének fő iránya tehát »a magyar halászó nép zajtalan, nehéz munkája«, annak a munkának tanulmányozása, melyből és csakis a munkából a hatalom a maga erejét meríti.

A múlt század közepén használt horgok

Herman Ottó gyűjtőútjain olyan alapos szakismeretre tett szert a szerszámok, halfélék és halászati módszerek terén, hogy bámulatba ejtette a halászokat. A halászember különben zárkózott fajta. De ha azt látja, hogy szakértelemmel közelednek feléje és nem úri kíváncsiszkodás és különcködés, hanem a nép és a halászat szeretete vezeti az érdeklődőt: szívesen szolgál felvilágosítással. Egy ízben a tihanyi halászokat látogatta meg Herman Ottó.

- Adjon isten szerencsés jó estét! hát itt terigetnek?
- Adjon isten az úrnak is! igenis, itt szoktunk.
- Egy-két szót szeretnék váltani a bokor főemberével.
- Nincs közöttünk főember, mind egyformák vagyunk.
- No, de kormányos csak van?
- Az a, ni!
- Hát az nem főember?
- Nem a, mert csak a bokor eleje. Hát aztán mi járatban van az úr?
- Hát én bizony nézegetem a magyar halász dolgát; szeretem nagyon.
- Hát aztán mire jó azt tudni?
- Megírom egy könyvbe, hogy az unokák is megtudhassák, hogyan volt az ősök sorja.
- E' már derék dolog! Aztán minek tisztelhessük az urat?
- Szeged város követe volnék.

- Isten éltesse hát s alázatosan kérjük, micsoda legyen a címe, hogy megadhassuk a mint illik?
- Soh'se törődjenek avval! beérem én a mesterségemmel.
- Hát tekintetes követ úr, ha nem vetné meg szegénységünket, szívesen látjuk egy pohár borra; nem úrnak való; de jó kívánsággal egészségére válik mindenkinek.
- Nem vetem én meg a szegény ember dolgát, magam is az vagyok; szívesen koczintok magukkal. (Erre elvezettek egy jókora csöbörhöz, mely félig volt borral, abból merítették.)
- Köszöntöm ezt a pohár bort a bokor érdemes elejére és minden emberére; adjon isten jó szerencsét, erőt, egészséget s óvja meg a bokor szerszámját a varsintától. (Ez a varsinta a vágó durbics, s a tihanyi halásznál a halszükének az előjele. Az én halászaim erősen összenéztek a varsinta hallatára: nagyon meglepte őket, hogy ezt tudom.)
- Isten éltesse a tekintetes urat is. Be is verjük azt a gonosz halat az evedzővel a földbe, hogy ne rontsa a halászatot! Már honnét is tudja ennek a dolgát?
- Hja, fiaim, sokat tudok én már a Balatonról; bejártam Kenessét, Fokot, Balatonfőt meg Fenéket; de most már lássuk a dolgot.
- Szívesen elmondjuk az egész sort.
- Ne mondják maguk, majd kérdezem s ha nem jól mondom, igazítsanak rám. Hát ugye, ez az öreghaló?
- Az a! - Gyékényesnek is mondjuk.
- E meg az istápja?
- A!
- Az meg rajta a túzsér?
- Az a!
- Ez meg a monyköve?
- Munkűnek mondjuk.
- Az meg a bikagyékény?
- Mi a régi sor szerint torokgyékénynek mondjuk.
- Hát a huzókötelre kötnek-e bötköt?
- (A kulcsos - a kormányos és a bokor eleje egy személyben - könyökével megböki a jegyzőt.) Még a bötköt is tudja! Kötünk hát.
- Hát czéla van-e rajta?
- De még a czélát is tudja! No már tekintetes uram, sok úri emberrel volt már dolgom; de még olyan nem találkozott, a ki a varsintát, a bötköt meg a czélát tudta volna.
- Hát öregem, maga is vörösfüzből faragja a párat? (Erre az öreg erősen megnézett, igazított egyet a kalapján, azután így szólt):
- No már, kérem alássan, hetvenöt esztendőm ért meg; Örzsébetnapján ülöm mög a feleségemmel az aranylakodalmat; mög is öttem már javakinyeremet, de még olyan úri embör nem járt erre, a ki mögmondta vóna, hogy az a para vörösfüzből való - pedig abból való a!

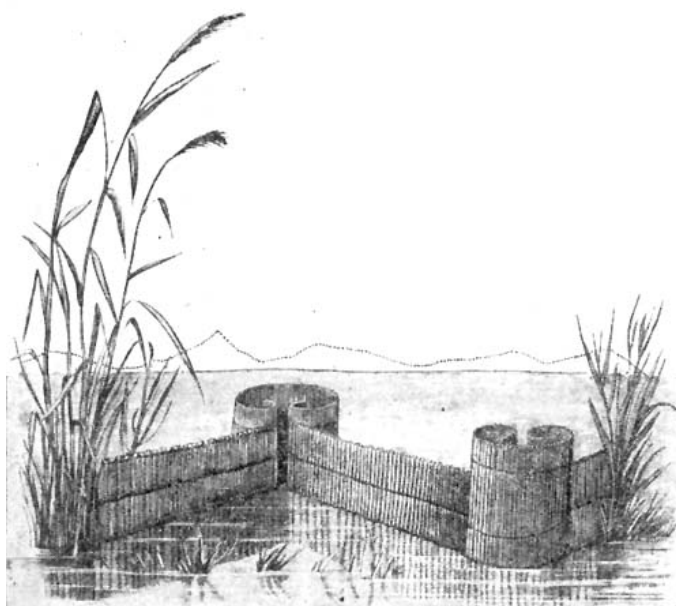
Herman Ottó nem csak tanul a halászoktól: tanítja is őket. Elmondja, hogy másutt milyen módszerrel halásznak és gyomlálgatja a német eredetű »szakkifejezéseket«: szép magyar szavakat ajánl helyettük.

Amikor elbúcsúzott a tihanyi halászoktól, csak eléáll a legtekintélyesebb emberük és ezt mondja Hermannak:

- Már hogy szégyen ne essék rajtunk, alásan kérjük, hogyha valamit rosszul mondtunk volna, a milyen az a löbő meg a söfől, hát ne írja ki az úr, mert átlátjuk, hogy bizony nímet soron került az hozzánk.⁷⁴

A következő évben (akkor tárgyalták a parlamentben a halászati törvényjavaslatot) egy újabb, kisebb terjedelmű kötetet jelentet meg *A halgazdaság rövid foglalatja* címmel. E mű célja az, hogy a haltenyésztőknek olyan gyakorlati tanácsokat adjon, mellyel leromlott haltenyészteinket - elsősorban pontytenyésztésünket - ismét fel lehet virágoztatni.

A leromlás okát több tényezőben látja. Már *A magyar halászat könyvé*-ben is megállapítja, hogy a régi magyar ember gondozta a halat, a mai pedig csak irtja. Az egyik ok tehát a rabló-gazdálkodás. A másik fő okot abban látja, hogy a helytelen folyószabályozással a folyók árterét nagyon megszükitették és ezáltal korlátozták a hadak ívási helyét, valamint a fiatal halnemzedék legjobb növekedési területét. Az ártér ugyanis - amelyen bőven van növényzet és rovarvilág és amely főleg tavasszal, az ívás és a fiatal halnemzedék életének első heteiben áll víz alatt - valóságos hallegelő, halhizlaló. A gátak közé szorított folyó nem ad ilyen lehetőséget.

A vejsze

A haltenyésztés fellendítésének kérdése nem új. Már a hatvanas években a Természettudományi Társulat pályadíjat tűzött ki egy olyan mű megírására, amely megfelelő haltenyésztő eljárásokat dolgozna ki. Azonban sem a pályadíjnyertes Kriesch János, sem a többi pályázó monográfiája nem oldotta meg a kérdést. Ezek a munkák nem az adott környezetből indultak ki és nem tartották szem előtt a gyakorlat lehetőségeit és követelményeit.

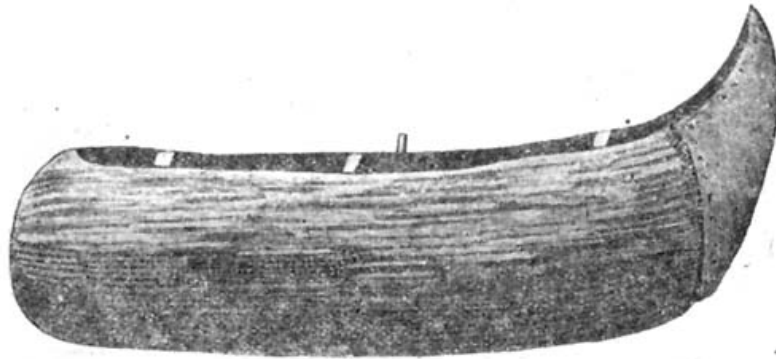
Ezért tartja Herman Ottó szükségesnek, hogy a nemzetközi haltenyésztés tapasztalatai alapján kidolgozza a mi sajátos viszonyainkra alkalmas módszereket.

⁷⁴ Herman Ottó: *A magyar halászat könyve*. KMTT. Budapest, 1887. 418. old.

Ő a környezet adott viszonyaiból indul ki. A kérdés az - mint írja -, hogy milyen állapotban voltak halasvizeink a halbőség korában (vagyis a mohácsi vész előtti időben) és milyen állapotban vannak most? Ki kell deríteni, mi a különbség a vizek között akkor és most és le kell vonni ebből a biológiai tanulságot. A biológiai okot - mint fentebb láttuk - meg is találta, szemben azokkal, akik pl. a gőzhajózás elterjedésével okolták halállományunk csökkenését.

A könyvben a szabad halászattal szemben a jól berendezett tógazdaság előnyeit fejti ki. Leírja a ponty, a süllő, a pisztráng tenyésztéséhez szükséges berendezést.

Szem előtt tartja a gazdaságosság elvét: az 1000 holdon berendezett tógazdaság berendezési költsége egyetlen évad alatt megtérül!

Régi bődönhajó

Részletesen leírja a forgó váltógazdaságot, a halfejlődés 3 éves ciklusára alapozott mezőgazdasági művelést, ami a halhozamon felül háromszoros mezőgazdasági termést hoz.

A folyók halállományának szaporítása céljából a fentiekben vázolt haltenyésztő telepeket kellene berendezni. 5-6 telep a főfolyók mentén helyreállítaná a számban erősen megfogyatkozott halállományt.

E két ízes magyarsággal megírt könyvön kívül - melyek sokezer érdeklődő kedves olvasmányaivá váltak - számos ismeretterjesztő jellegű cikkben fejtette ki mondanivalóját. Mindezzel nemcsak a halászatnak és a haltenyésztésnek tett nagy szolgálatot: *A magyar halászat könyvével* megalapozta a magyar ethnográfiai kutatást is. Ez a népszerű mű nagyban elősegítette a Magyarországi Néprajzi Társaság megalakulását (1889). Az ethnográfiával később behatóbban a századforduló éveitől foglalkozott.

1888 nyarán és a következő években ismét visszatér ifjúságának kedves témájához: az ornithológiához.

A magyar ornithológia kifejlesztése

Eddig mintegy 20 ornithológiai cikke jelent meg különböző folyóiratokban és újságokban (elsősorban a *Természettudományi Közönyben* és a *Természetráji Füzetekben*).

Ez az esztendő azonban valóban fordulatot jelent Herman ornithológiai munkásságában: tudományos érdeklődése most már élete végéig megmarad a madártannál. Öt könyv és több, mint százötven cikk jelzi ennek a több, mint húsz évig tartó szakasznak termését.

Herman Ottó fellépéséig a magyar ornithológia rendkívül elmaradott volt. A magyar madárvilág teljes leírására az első kísérletet Petényi János Salamon tette, művét azonban nem fejezhette be. Herman éppen azt a feladatot vállalta, hogy folytatja és befejezi azt, amit

Petényi megkezdett. Nehezíti azonban megfigyelő munkáját, hogy hallása ekkorra már igen nagyon megromlott. Egyik fülére majd teljesen megsüketült, a másik fülén is nagyon gyengén hall már. »Lassan, lassan hallgatatag lesz körülem minden - írja keserűen egyik cikkében. Látod madárbarátodat, kinek éneke örömd volt, azt is látod, hogy szól, mert hiszen csőre nyílik, a piczi begyecske csak úgy liheg... és semmi hang!« Majd humort vegyítve a keserűségbe így folytatja: »eh! mit! veszteségnek veszteség, tagadni nem lehet, de - nyereség is! A sok, sületlen üres beszédől meg leszek kimélve, az okosat, a szükségeset majd elkiáltják, vagy felírják nekem.«

A nyolcvanas években nemzetközi méreteken is megélénkült az ornitológusok tevékenysége. A madárvonulás nagy titkának megfejtése foglalkoztatja a legjobb madártani kutatókat. A madarak vonulását azonban csak nemzetközi megfigyelőhálózat kiépítésével lehet ellenőrizni. Megalakul az ornitológusok nemzetközi szervezete, mely 1884-ben Bécsben tartja első kongresszusát. A második kongresszus helyéül Budapestet jelölik ki.

Mindez Herman Ottót is csatasorba szólítja. Maga köré gyűjti a madártannal foglalkozó fiatal kutatókat és arra buzdítja őket, hogy végezzenek rendszeres madártani megfigyeléseket, elsősorban a madarak vonulásával kapcsolatosan. Ő maga pedig ajánlatot tesz a Természet-tudományi Társulatnak egy átfogó madártani mű megírására. Egy általános madártan megírása lebeg szeme előtt, »mely a madarakat a tudomány mai magaslatán egyetemes szempontból is tárgyalva, a hazaiakat külön is kiemelné«. Az ilyen műre azért volna szükség - mint írja - mert az eddigi állattani művek vagy csak nagy általánosságban tárgyalták az állatcsaládokat, vagy - amennyiben madarakról szóltak - részkérdésekkel foglalkoztak. A Társulat örömmel fogadja Herman javaslatát és megbízza őt a madártani munka elkészítésével.

A nagy mű elkészítéséhez - anyaggyűjtés és adatkiegészítés céljából - két utat tervez: egyet északra, Skandináviába és egy másikat délre, a Nílus völgyébe. A két út közül csak az első valósult meg, a tervezett könyvet is tanítványa, Chernel István írta meg - a Herman Ottó vezetése alatt álló Madártani Intézet támogatásával - a század utolsó éveiben.

De született egy másik pompás könyv: *Az északi madárhegyek tájáról*. Ez a könyv a skandináviai út leírása.

1888 nyarán Észak-Norvégiába utazott. Bejárta Tromsø szigetét és környékét, meglátogatta Svaerholt híres madár hegyét, majd felhatolt északra, Vardöig. Utazásáról pontos naplót vezetett, annak alapján készült el azután a könyv: az 550 oldalas ragyogó útleírás.

Az utazás célja - a gyűjtésen kívül - a sarkköri madárvilág életének a helyszínen való tanulmányozása volt. Igen szerény anyagi eszközök álltak csak rendelkezésére. Mint azt a könyv bevezetőjében megjegyzi:

»...csakugyan áll, hogy ott, a hol a magyar természetvizsgáló működése, vállalkozása már megtalálta az át nem hágható korlátot, ugyanott az angol, a francia, a német, az olasz, a holland még nem is lát semmi akadályt.

Tisztán éreztem, hogy a rendelkezésemre álló összeggel nagyarányú működésbe nem foghatok.«⁷⁵

Ezért korlátozza útját a fenti két területre és kerüli a költséges utazgatásokat, kirándulásokat. Felszerelése is igen szerény volt: két jó puskából, párszáz patronból, preparáló eszközökből, távcsőből, két iránytűből, rovargyűjtő felszerelésből, horgász-felszerelésből, két pár cipőből és egy öltözet vadásruhából állt.

⁷⁵ Herman Ottó: *Az északi madárhegyek tájáról*. KMTT. Budapest, 1893. 24. old.

A könyv legnagyobb részét az útirajzok teszik. Színes leírásokban - egy részük a *Budapesti Hírlapban* is megjelent - számolt be az út egy-egy állomásáról. Hamburgban megrázó élményben van része:

»E sürgés-forgás közepett azonban nagycsöndesen vonultak kifelé bizonyos kisebb nemű hajók, melyeknek fedélzete tömve volt hallgatag, bizonytalan tekintetű, szomorú emberekkel. Ezek mindenféle elemekhez tartozhattak, csak jó móduakhoz nem: szegényes, kopottas népség. Eleinte azt hittem, hogy valamely nagy gyár vagy építkezés munkásai: de bántott az, hogy egyetlen egy vidám arc sem volt látható...

Ezek kivándorló tömegek, a melyeket az Elba folyót járó gőzhajók azokra a nagy óceánjárókra visznek, a melyeknek a folyótorkolat vize sekély.

Nem képzelhető élesebb ellentét annál, a mely az itt fölhalmozott gazdagság, az itt folyó lázas munka és e kivándorlók arcán tükröződő bánat és lemondás között van.«

Bergen, Thronjém, majd a sarkkörön túli vidék, az éjféli nap országa az út egy-egy szakasza. A madárhegy nyüzsgő élővilága mély benyomást gyakorol rá.

»Mint természetvizsgálónak sohasem volt a maihoz fogható napom. Elgyönyörködtem én sokszor egész lélekkel az anyatermészet fönséges jelenségein, sokszor menekültem keblére embertársaim elől is; mindig vágytam, hogy az embert eszményemmel a természetnek reá való hatásának révén összhangban találjam s gyönyörködhessem teljes szívből mind a kettőben; hogy kivesszen belőlem - meddig? - egy rettenetes kétség és gyanú, a melyet embertársaim nagy tömegével szemben egészen elfojtani nem bírok s melyet mind kevesebb kivétel gyöngít meg. - Egy rövidke összhangzásért ide kellett nekem a Jeges-tenger tájára jönnöm. Áldom is sorsomat, akaratom erejét, mely idehozott Svaerholt madárhegyére, hol az állatélet nagy törvényei oly fönségesen, oly megkapóan nyilatkoznak meg.«⁷⁶

Sok harc, még több politikai csalódás volt már mögötte. Az mondatta vele a kiábrándultságnak eme szavait.

A könyv utolsó előtti fejezetében (az utolsó fejezetet a hazatérés leírásának szánja) összegezte az utazás tudományos eredményét.

Mielőtt rátérne a madártani és rovtani eredményekre, sok szeretettel ír a lappokról, akikről Európa »kultúrnépei« »büszke megvetéssel«, a »holmi ronda népség« jelzőjével emlékeznek meg. Leírja életüket, nehéz harcukat a mostoha természettel és bőséges embertani és néprajzi anyagot gyűjt egybe róluk.

Ezután beszámol a sarkkör növényvilágáról, a művelés alatt álló és a vadon tenyésző növényekről egyaránt, majd az észak-norvég tengerpart geológiai leírását adja.

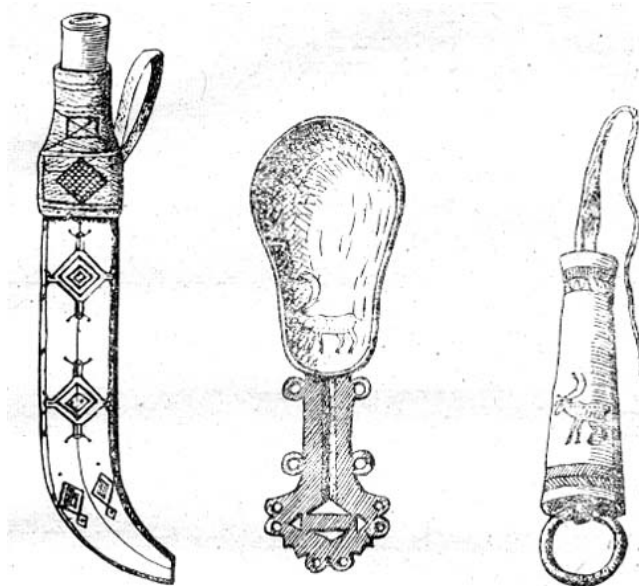
Csak ezután tér rá a madár- és rovtani gyűjtés eredményére. (A megfigyelés részletes leírása az útirajzokba van beillesztve.) 155 madárfajt figyelt meg, melyek közül 126 nálunk is él. 35 madárfajtából 192 példányt ejtettek el, ebből 64 példányt ki is preparált és magával hozott. 36 fajta madár 123 tojását gyűjtötte össze. A sarkkör rovarvilágából több mint százféle rovt gyűjtött és preparált ki. Ezenkívül ásatag csontokat és néprajzi tárgyakat is gyűjtött. A szó szoros értelmében éjjel-nappal dolgozott, mert mint útirajzaiban írja, az éjjeli napsütéstől nem tudott aludni és így, amit nappal begyűjtött, azt »éjjel« kipreparálta. Napi négy órát ha aludt...

A nem egészen három hónapig tartó útra szerény poggyással indult és hatalmas ládába zárt értékes gyűjteménnyel megrakodva tért haza.

⁷⁶ Herman Ottó: Az északi madárhegyek tájáról. KMTT. Budapest, 1893. 279. old.

Hazatérése után pedig hozzálát a II. nemzetközi ornithológiai kongresszus megszervezéséhez. Az előkészítő munkának ő a lelke és motorja. »Az ügyet - írja 1889-ben - nekem kellett kezembe vennem... kénytelen vagyok az afrikai utat elhalasztani, mert igen fontos, hogy az 1891-ben tartandó kongresszuson jó magyarországi dolgokkal tegyünk ki magunkért.« Más leveleiben arról panaszkodik, hogy túl sok szervező munka hárul rá, a nemzetközi levelezéstől a meghívók kinyomattatásáig mindent ő végez és irányít.

A kongresszus tudományos előkészítésére megszervezte a madárvonulás magyarországi megfigyelését: az állami erdészet személyzetéből, valamint a magyar ornithológusokból az egész országra kiterjedő megfigyelő hálózatot állított fel, mely hatalmas és értékes adat-tömeget gyűjtött egybe a kongresszus időpontjáig. A kritikailag feldolgozott anyag a kongresszus után jelent meg egy vaskos kötetben, Herman Ottó szerkesztésében.

Lapp késtok, kanál- és tűtartó. Herman Ottó rajzai és gyűjtése

A megfigyelés munkájában maga Herman Ottó is részt vett. A Balaton somogyi partján ütötte fel megfigyelő szállását 1890 elején és három hónapig hóban-fagyban, szélben, esőben figyelte a madarak tavaszi vonulását.

Tótszentpálon egy fa tetejéről figyelte a madarakat, amikor a babonás falusiak garabonciás diáknak nézték. Az anekdotának is beillő történetet Mikszáth Kálmán meséli el egy remek karcolatában:

»Hát úgy esett a dolog, hogy a jeles természettudós a madarak húzását ment megfigyelni a Balaton mellé.

Szereti a furcsa öltözeteket az efféle kirándulásokhoz. Van azon ilyenkor mindenféle. Fején angolos parafa kalap, a lábain egész derékig érő csizmák, felső testét kurta ködmön fedi, a vállára akasztva ott lóg a kobak, egy tarisznya pogácsával, süttekkel, egy messzelátó fekete zsinóron, egy csikóbőrös kulacs, egy kisebb kulacs cognacra, egy pléhdoboz láncon, jegyzetekre, a zsebből (hogy a nemzeti génuszunk is elég legyen téve) egy kosból való dohányzacskó sallangjai fityegnek ki. Már most képzeljétek el ebben a ruhában *Herman Ottót*.

Ekkép ment el madárnézőbe a Balaton-partra.

Ott a legsűrűbb gallyú fán csinált magának egy ducot s már hajnalban három órakor felült s órák hosszáig, néha délig guggolt ott csendesen figyelve, összehúzódva. A madarak jöttek-mentek, csipogtak, szálltak. Eszük ágában sem volt, hogy valaki kémleli őket. De Hermannak se volt eszeágában, hogy őt valaki kémleli.

Pediglen már akkor erősen szemügyre vették a somogyi juhászok és kanászok s keresztet vetegetve, nézegettek a fára.

- Ugyan mi lehet?

- Ugy néz ki, mintha ember volna.

- Minden jó lélek dicséri az urat!

- Amondó vagyok, hogy nagy csapás éri a határunkat. Esztendőre nem hozza meg a föld a fűvet. Ez nem jó lélek!

- Pedig olyan gunya van rajta, mintha valami úr volna.

- Bolond kend bátya. Az úr a diványon ül ilyenkor, nem a fa tetejében. Garabonciás diák az, ha mondom.

- Csakugyan az lesz. Mit csináljunk vele?

- Üssük agyon.

A juhászok, kanászok legott kerítettek vasvillákat s egész rohamban csörtettek a fához. Közel még se mertek menni, messziről kiabáltak Hermanra:

- Ki vagy? Ember-e vagy lélek?

De az erdő manója nem értette meg, mit kiabálnak s ahelyett, hogy megmagyarázta volna mi járatban van, még ő förmedt rá a parasztokra:

- Mit akarnak velem?

- Gyere le, majd megmondjuk!

Addig-addig csalogatták, hogy a jeles tudós végre lejött: hajrá, most... nekirohantak, rávetették magukat, s addig el nem eresztették a kezükből, míg a hosszú hajsörénye, az ő legnagyobb büszkesége, s lengő, rozsdaszín szakála le nem hullott az olló éle alatt, mivelhogy a garabonciás diák haja becses jószág; némely birkabetegségnél nagy medicina, azonképpen a teheneknél, akik ha tőgyüket egy ilyen hajjal megcsiklandozzák, jól tejelnek, sőt magának az embernek sem árt, ha ilyenféle hajzatot visel a mándli gombja körül tekerve, mert az képessé teszi, hogy minden birkózásnál leverje az ellenfelét.«⁷⁷

Az ilyen »incidens«-ektől eltekintve is: nagy munka volt a madarak megfigyelése. Az időjárásra való tekintet nélkül egy személyben kellett megfelelni a megfigyelő, a vadász, a preparátor és a naplóvezető tisztének.

A kongresszusra Herman Ottó a magyar ornithológia egy adósságát rótt le azzal, hogy feldolgozta Petényi ornithológiai hagyatékát és megírta Petényi életrajzát és tudományos munkásságának értékelését. A mű, *Petényi J. S. a magyar tudományos madártan megalapítója* címmel magyar és német nyelven jelent meg és a kongresszuson osztatlan elismerést aratott.

⁷⁷ Mikszáth Kálmán: Herman Ottó lenyiratása. Pesti Hírlap. Budapest, 1890. évf. 63. sz.

A könyv első részében Herman feldolgozta a magyarországi madártan addigi teljes történetét - és ezzel tájékoztatta a minden országból összegyűlt ornitológusokat a magyar madártani kutatás előzményeiről. E rész bevezetőjében indokolja a külföld előtt a magyar tudomány elmaradottságát:

»Magyarországnak folytonosan exponált helyzete, csaknem a legújabb időkig korlátolt állami élete, fajunk nyelvének teljesen elszigetelt, külön álló volta Közép-Európában, a hosszan tartó latinizmus a közéletben, mint kulturái terén is; végre a valódi polgári elemnek csaknem teljes hiánya, mely csak 1848-ban indult fejlődésnek: mindez együttesen okozta, hogy - főképp tudományos - törekvéseink egész a legújabb korig csak gyöngén lüktethettek, hozzá még idegen szellemtől áthatottak voltak; ennél fogva tehát a nemzet összességére avval a termékenyítő hatással sem lehettek, a mely nélkül igazi és főképpen nemzeti szellemi élet s így valódi előrehaladás nem is képzelhető.«⁷⁸

A kötet - Petényi élettörténetének és munkásságának leírása után - tartalmazza Petényi egy monográfiáját a kékvércséről, melyet a hagyaték alapján Herman Ottó szerkesztett egybe és fordított le. Ez a monográfia azt mutatja, hogy Petényi teljesen korszerű módszerekkel dolgozott a madártan területén. Megállapításai ma is helytállóak.

A kongresszus igen sikeres volt és a magyar tudományos madártant egycsapásra a nemzetközi ornithológia élvonalába emelte. Az akkori idők legnagyobb szaktekintélye, az angol Sharpe a kongresszusról azt írta, hogy »soha többé ilyen nem lesz« és a magyar ornithológia iránti elismerését lépten-nyomon hangoztatta.

A budapesti kongresszusnak még évtizedek múlva is megvolt a visszhangja és Sharpe az 1905-ös londoni nemzetközi kongresszuson ismét csak a magyarokat emelte ki. Egyébként Herman Ottó a londoni kongresszuson magyar nyelven tartotta meg előadását - alighanem ez

⁷⁸ Herman Ottó: Petényi J. S., a magyar tudományos madártan megalapítója. KMTT. Budapest, 1891. 7. old.

volt az első magyar nyelvű megnyilatkozás a nemzetközi kongresszusok történetében. Amikor a németek megorroltak e nagy merészségtől és azt mondták: a magyar nyelvet úgy sem érti senki, Herman röviden válaszolt:

- A tiéket sem érti sem az angol, sem a francia!...⁷⁹

A magyar küldöttség által szétosztott német és angol nyelvű különlenyomatokat valósággal szétkapkodták. Hasonló sikert jelentett a magyar madártan számára az 1900-as párizsi és az 1910-es berlini nemzetközi kongresszus.

A nemzetközi elismerés és siker arra indítja Herman Ottót, hogy harcba induljon a madártani kutatás központjának megteremtéséért. Egy ilyen központ felállítása nemcsak azért volt fontos mert célszerűnek mutatkozott a kongresszus előkészítéskor megteremtett megfigyelőhálózat további fenntartása és irányítása, a magyar madárvilág teljes feldolgozása céljából, hanem azért is, mert a madarak gazdasági szerepének tisztázása nemzetgazdasági szempontból is fontos.

A harc sikerre vezetett: szerény keretek között ugyan, de megalakult 1893-ban a Magyar Ornithológiai Központ. Az első időben csupán két szobába működött a Központ, a Nemzeti Múzeumban. Az évek során azonban önálló intézetté bővült és neve is Madártani Intézet lett. Mint ilyen, ma is fennáll: Herman Ottó tanítványai, utódai kutatják benne a magyar madárvilágot, irányítják a madárvédelem munkáját és vizsgálják hasznosság szempontjából a nálunk honos madarakat.

Ebben az intézetben indul meg a madarak hasznos vagy káros voltát objektíven eldöntő gyomortartalom-vizsgálatok sora. Az új, tudományos eredményeket, valamint a bőséges megfigyelési anyagét az Intézet saját folyóiratában, az »Aquilá«-ban közli. Ennek a folyóiratnak a szerkesztője élete végéig Herman Ottó volt.

Az Intézet munkássága - és elsősorban a gyomortartalom vizsgálatok - ráterelik a kormányzat figyelmét a madarak kárára, illetőleg hasznára. A földművelésügyi miniszter megbízza Herman Ottót, hogy írjon egy népszerű könyvet erről a kérdésről.

Így született meg Herman Ottó legkedvesebb és legismertebb műve: *A madarak hasznáról és káráról*. Ez a könyv az akkori könyvkiadás történetében példátlan sikert jelentett: megjelenésétől - 1901-től - számított tíz esztendő alatt négy kiadást ért meg, 80000 példányban. Lefordították német és angol nyelvre is. A madárkedvelők, a fiatal madarász-nemzedék, de a gondos gazdáknak is valóságos bibliájává vált.

Kiss József a következő bírálatot írta róla *A Hét*-ben:

»Herman Ottó ezt a könyvet Darányi miniszter megbízásából írta a föld népének okulására, a lettrék-nek (irodalomkedvelők - Sz. S.) pedig gyönyörűségére. A földművelő megtanulja belőle szeretni a madarat és becsülni a hasznát, nekünk pedig pompás alkalom, hogy ismét hallgassuk Herman Ottó beszédét. Erős, mély zöngésű zene van Herman Ottó nyelvezetében; kifogástalanul méltóságos, lassú ütemű rhythmus, mely kitűnően illik ahhoz a szinte áhitatos komolysághoz, ahogy a természet dolgairól beszél. Irni tudásának zamata mellett ez a megindultság a legjellemzőbb sajátsága Herman Ottó művének. A fajhoz és a természethez való mélységes ragaszkodás, mely nála mintegy a vallást pótolja, a művészi formában valami evangéliumi egyszerűségre és bensőségre ihleti és a tanító hangjában ott rezdül írásában a pap

⁷⁹ Herman Ottó: Levél Lóczy Lajoshoz, 1905. júl. 3. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár.

rajongása. Biztos, hogy munkája megtalálja az utat azoknak az értelméhez, akiknek munkáját szánta, de gazdag vámot vehetünk rajta mi is, akik az esztétikai élvezet okából vesszük elő.«⁸⁰

Herman Ottó könyvével valóban közvetlenül, meleg szóval a föld dolgozó népéhez fordul.

»Te vagy az - írja a bevezetőben - a ki elveted a magot, látod a csírázását, a zsenge palánta első kibúvását; a ki megfigyeled növekedését el a megérésig; látod lábas jószágodnak, majorságodnak életre keltét, növekedését, megerősödését; de látod mindennek vesztét, elsatnyulását, kimaradását is; keresed az okot; - néha meg is találod, néha nem. És ha nem találod, akkor kezdődik azoknak a kötelessége, a kik tudásuknál, tapasztalásuknál fogva megadhatják a felvilágosítást, a mint megadom Teneked én az ég madarainak hasznáról és káráról a mezőgazdaságban. Fogadd a felvilágosítást oly szeretettel, a minővel nyújtom.«⁸¹

A könyvet az érdeklődés felkeltése céljából igen szellemesen a madarokról szóló példabeszédekkel és a madárfütyty értelmezésével vezeti be. Megjön tavasszal a sárgarigó. És mit mond a fészket kerülgető fiúknak? Azt, hogy

Kell-e dió fiú?

De beleavatkozik a szolgabíró, sőt a falusi bíró dolgába is. Azt mondja: Szolgabíró! Nagynéha azt is: Jó a bíró! De nem egyszer azt is mondja: Huncut a bíró!

Ezután a hasznosság és a károsság kérdéséről ír. Megállapítja: hasznos vagy káros madár a szűz természetben nincs. Mert ott csak szükséges van. A hasznosság-károsság kérdése ott merül fel, ahol az ember beleavatkozik a természetbe és nagy tömegben termesztetni kezdi a maga hasznára a kultúrnövényeket. Az emberi tevékenység, a termesztett növények sokasága elszaporítja azokat a madarakat, amelyek a termesztett növényvel élnek, így ezek károssá válnak. Ugyanakkor azonban elszaporodnak bizonyos ragadozó madarak is, melyek pusztítják az előbbieket: így ezek hasznossá válnak. Ugyanez a helyzet a madarak és rovarok viszonylatában.

Hogy egy madár káros-e vagy hasznos az ember számára: ezt mindenkor a madár életmódja dönti el. A legtöbb madár kárt is okoz, hasznot is hajt, az adott körülmények mérlegelésével kell eldönteni, hogy a mérleg nyelve merre billen.

Ehhez pedig a madár életének, táplálkozásának, szaporodásának módja, szokásai, fészkelése stb. ad iránymutatást.

A madarak életmódjának leírásakor felhívja a növények biológiai védelmének fontosságára a figyelmet. A biológiai védekezés - melynek egyik mozzanata éppen a bizonyos kártékony rovarokat pusztító madárfajták megtelepítése és védelme - éppen napjainkban kezd újabb szovjet tapasztalatok nyomán elterjedni hazánkban. Herman Ottó könyvében pontosan leírja a biológiai védekezés hatásosságát:

»A picziny királykamadár éven át három milliónál is több rovarat emészt föl mindenféle állapotában: hol mint petét, hol mint bábót, hol mint kifejlett rovar, a mi pedig, ha szaporodáshoz jutna, megint töméntelenséget jelentene... A kék czinege nem is sokkal nagyobb; de éven át hat és fél millió rovarat pusztít el; de azután még hol 12, hol 16 fiókát is fölnevel, a mi megint azt jelenti, hogy egy ilyen czinegecsalád huszonnégy millióig való rovarat fogyaszt el, vagyis ennyinek kártételétől óvja meg a kertet, az erdőt és óvja mindenütt, a hol csak hozzá

⁸⁰ *Lambrecht Kálmán*: Herman Ottó. Bíró Miklós kiadása, Budapest, 1920. 88. old.

⁸¹ *Herman Ottó*: A madarak hasznáról és káráról. A M. Kir. Földművelésügyi Minister kiadványai, Budapest, 1901. 11. old.

fér. A ki pedig tudatlanságból vagy gonoszságból elfogja és elpusztítja ezt a szárnyas munkást, annyival károsítja a közvagyon, a mennyi rovar megmaradt, mert a czinegét, mely a rovar elfogta volna, megölte!

A rovarok világa egyáltalában óriási hatalom, és ott, a hol a tudatlanság nem számolva, irtja vagy csökkenti a rovarokat pusztító egyéb állatokat, a rovarkár évente, pénzben kifejezve nem százazrekre, hanem száz milliókra rug. Húsz évvel ezelőtt talán szemébe nevettek volna annak, a ki ilyent mondott volna; de mióta egy, pusztá szemmel alig látható picziny rovar, a fillokszera, tönkretette a leghíresebb szőlős vidékeinket: megszűnt a nevetés és gúnyolódás.

Lehet tehát beszélni a madarak védelméről is.«⁸²

Ezután a 81 legelterjedtebb madárfajta leírása következik. Üssük fel a könyvet: olvassuk el: mit ír a széncinkéről?

A SZÉNCZINKE

»Egyéb neve: küncsicsmadár, küncsics, tökczinege, szegczinege, szegczin, tükrös czin, szenes czin, czincze is. (Parus major L.)

Leírás. Veréb nagyságú nagyon eleven madár. Fejébúbja, tarkója, torka fekete s a fehér pofát szélesen kantározza, a kantártól a has közepén is végig széles fekete szügyellő pászta. Dolmánya eleven zöldes, farcsíkja, farka és szárnya szilvakék; a szárnyon fehéres rovott csík. Hasa a szügyellőpásztától kétoldalt szép elevenen sárga. Csőre rövid, erős, búzaszem alakú, barnás színű; erős lába kékes. Fészkét nagyon finoman és leginkább oly odvakba rakja, a melyek szűk bejáróval bírnak, néha elhagyott méhes üres köpüjébe is. Fészekalja nyolcz, tizenkét, nagynéha tizenöt is; a formás tojáskák tisztafehér alapon szép rozsdaszínű sűrű szeplőzéssel.

Élete módja. Hasznosságban és elevenségben ez a czinegék vezére. Nyugtalan, dolgos, hangos és mindig jókedvű; hajnaltól napestig folyton munkálkodó. Megragad az ágacska legvégén, fejjel lefele és vizsgálja a koronarügyet, vajjon nem rontja-e valami gonosz nyű vagy bogár? Megtapad még a falon is, csak egy kicsit ripacsos legyen; búvja az odvakat, zugokat, a hova csak fér és mindenütt üldözi a rovarságot; hozzá mintha sohasem tudna jóllakni, folyton keres és folyton eszik. Nem sokat törődik az emberrel, bátran bejön az eresz alá, néha rászáll még a feröczére is; az ablakdeszkára kerülve benéz a szobába. Ez a bátorsága, mely egy kicsikét szemtelen, könnyen dönti veszedelembé, no meg határtalan kíváncsisága is.

Egy kis faggyúcska miatt azonnal rajtaveszt a bodzakalitkán, vagy a fogósan felállított tőkön. De ugyanennek a tulajdonságának köszöni nagy népszerűségét is. Az ő szavát érti a magyarság leginkább. Ő hirdeti a szőlőnyitást Borsodban, mondván tavaszkor:

Nyitni kék, nyitni kék, nyitni kék!

Toroczkón pedig azt kiáltja a rest lánynak, ki nem szőtt és nem font a télen úgy, hogy tavaszra kirongyosodik:

Küncsics, küncsics, küncsics!

Minden védelmet érdemlő szép és jó madárka.«⁸³

⁸² Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról. A M. Kir. Földművelésügyi Minister kiadványai, Budapest, 1901. 42. old.

A könyv minden madár művészi rajzát is közli, melyeket Csörgey Titusz készített - egyike a Herman Ottó nevelte illusztrátor gárda tagjainak.

66 éves volt e könyv megjelenésekor Herman Ottó. Szelleme, akaratereje azonban friss, fiatalos még. Nem gondol pihenésre, nyugalomra. Néha ugyan megérinti az öregedés fuvallata és ha gondok gyötrik, vagy ha a »hivatalos« tudomány részéről érik túsúrások - elkedvetlenedett hangú leveleket ír barátaihoz.

Mert tudományos munkásságáért a *francia* kormány a becsületrenddel tüntette ki őt - a magyar »hivatalos« tudomány azonban nem méltányolta Herman Ottó tevékenységét, mély a tudomány terén is »ellenzéki« volt. Igaz, talán, ha próbálkoztak volna is - akkor sem fogadta volna el. Barátai több ízben rábeszéltek, hogy lépjen fel az Akadémia fórumán is - ő mindig visszautasította. Csak a rosszat látta meg az Akadémia működésében és az Akadémiával szembeni magatartását kétségtelenül bizonyos sértődöttség is jellemzi. Az Akadémia munkásságában csak az oda nem való - igaz, elég nagyszámú - elemek inkább politikai és a haladó tudomány ellen folyó tevékenységét látta és nem látta azt, hogy van azért az Akadémiának egészséges része is. Persze, hogy az adott körülmények között nem az egészséges rész nyomtára bélyegét az Akadémia működésére. Az akadémiai tagságára vonatkozóan kijelentette, hogy »...semminemű czéhhez tartozni nem akarván, egyáltalában nem reflectálok az akadémiára sem, mert én az akadémiát másnak, mint czéhnek nem tartom«. ⁸³ És összehasonlítva a francia tudományos akadémiával azt a nagy különbséget látja, hogy a francia akadémiába csak olyan tudós kerülhet be, ki már jelentős tudományos eredményeket ért el, nálunk viszont »hozomra« választják az Akadémia tagjait. De hogyan is működhet az a testület - mondotta - ahol olyan »dignitáriusok« (méltóságok - Sz. S.) döntenek szavazataikkal tudományos kérdések felett is, akik »ha magukba szállnak, kénytelenek bevallani, hogy mit sem értenek« a kérdéshez. Lónyai Menyhértet, a korrupságáról hírhedt volt miniszterelnököt például azért választották meg egy időben az Akadémia elnökévé, hogy majd »összeköttetéseivel« rendbehozza az Akadémia zilált pénzügyeit.

Egész munkássága a »hivatalos« tudomány körein kívül folyt le és most, öregkora küszöbén - amikor más a nyugalomról gondolkodik - volt ereje, hogy új tudományágak művelésébe fogjon.

Ezek pedig a néprajz, az anthropológia és az ősrégészet voltak.

⁸³ Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról. A M. Kir. Földművelésügyi Minister kiadványai, Budapest, 1901. 137. old.

⁸⁴ Herman Ottó: Országgyűlési beszéd, 1889. május 27. Országgyűlési Napló, 1887-92, XII. köt. 269. old.

III. FEJEZET

Munkássága a néprajz terén

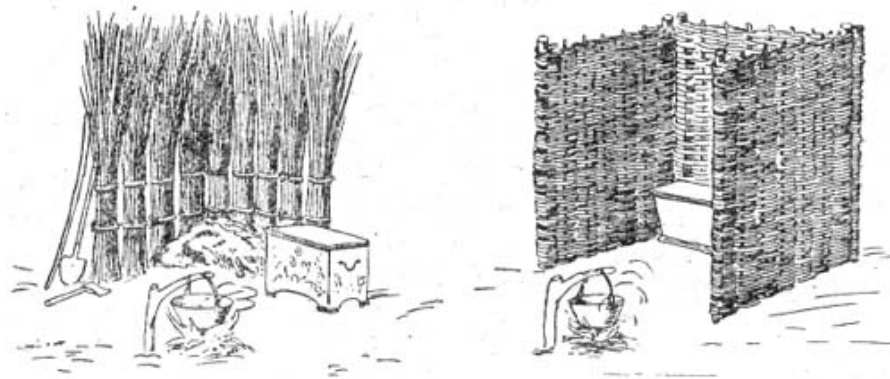
Az etnográfia iránti érdeklődés a halgazdaság tanulmányozása közben ébredt fel Herman Ottóban. Amikor *A magyar halászat könyvé*-hez gyűjtögette az anyagot Siófokon, szemét szűrta a sokféle érdekes halászszerszám, »kezdtém én azt jegyezgetni, s minthogy az egyes részek is érdekelték, hozzáfogtam a rajzoláshoz is... eszme eszmét szült s egyszerre oly munkakedv - mondhatnám lelkesedés - szállott meg, mint még soha«. E munkából született meg az első magyar etnográfiai könyv: a halászat könyve. Abban az időben csak az orosz etnográfia alkotott hasonló műveket.

A műnek hatalmas szervező hatása is volt: a figyelmet az etnográfiára terelte és csakhamar egész sor tudós és fiatal kutató megalakította a Magyarországi Néprajzi Társaságot (1889). A Társaság szétforgácsoltsága miatt nem tudott megfelelően működni. Herman Ottó javaslatára 1891-92-ben a Társaságot átszervezték. Ebben a munkában Herman Ottóé volt a legnagyobb érdem. Ezért az új Magyar Néprajzi Társaság 1892-ben elnökévé választotta.

Ettől az időtől kezdve foglalkoznak a magyar kutatók behatóbban a két magyar ősfoglalkozással: a halászattal és a pásztorkodással, mint néprajzi adalékok bőséges lelőhelyével.

A kilencvenes évek elején az ország a honfoglalás ezeréves fordulójának fényes megünneplésére készült. A kormánynak jó alkalom volt ez, hogy a »fényes múlt« büvöletével leplezze a sivár jelent.

Herman Ottóra bízták a kiállítás halászati és az ősi pásztorkodást bemutató részének összeállítását. A halászati anyag bemutatására a városligeti tó tükreán cölöpépítményt emelnek és az építmény köré csoportosítják - természetes nagyságban és elrendezésben - az ősi halcsapdákat, a vejszéket, varsákat, valamint a különböző típusú halász-csónakokat. Magában a pavilonban helyezték el a halászat szerszámain. Az anyag csoportosítása igen szemléletesen történt és az eszközök egyrészének a természetes viszonyok közötti bemutatása úttörő módszer, első kezdeményezés volt. Ezt a módszert azután számos külföldi nemzetközi kiállítás is átvette. A bemutatott anyag nagyrésze nem új gyűjtés eredménye, hanem már az 1885-ös országos kiállítás néprajzi anyagában szerepelt.

Enyhely típusok. Herman Ottó rajzai »A magyarok ősfoglalkozása köréből« című könyvből.

1. Nádkévéből készült enyhely; 2. kétzugos enyhely

Új és rendkívül érdekes anyagot gyűjtött azonban egybe Herman Ottó a magyar ősi pásztorélet bemutatására. Ezen a kiállításon ismerhették meg a nézők és az érdeklődők a pásztorok ősi lakástípusait: a cserényt, a vasalót, a kontyos kunyhót, a szárnyéket, a putrit stb. Itt mutatták be első ízben a csikósok, juhászok, gulyások, kanászok ősi szerszámaiktól kezdve az akkori időkben használatos szerszámokig a pásztorkodás teljes szerszám- és felszerelés-készletét. Változatos ruházati anyag, színes díszítésű faragások egészítették ki a kiállítást.

A kiállítás tudományos anyagának elbírálására egy sor külföldi tudóst is meghívtak. A bíráló bizottságban Herman Ottó is részt vett. A bíráló bizottság külföldi szakemberei a magyarok ősfoglalkozását bemutató anyag újszerűségét, kiváló összeválogatását és gondos elrendezését a következő - Herman Ottóhoz intézett - levélben ismerték el:

»Nem adhattunk önnek - mint a bíráló bizottság tagjának - az ősfoglalkozások eszközeit bemutató gyűjteményéért kitüntetést. Bátran kimondhatjuk: a tudományos kutatás terén Ön olyan kimagasló helyet foglal el, hogy nem is szükséges azt egy formális kitüntetéssel fémjelezni... Mi azonban, a bíráló bizottság külföldi részvevői, nem szeretnénk innen eltávozni anélkül, hogy legnagyobbfokú elismerésünket ne fejeznénk ki az Ön munkájáról. Mintaszerű módon mutatta be itt egy tűnőfélben lévő kultúra maradványait. Ön helyesen ismerte fel e látszólag jelentéktelen, de az emberiség fejlődéstörténete szempontjából összehasonlíthatatlanul fontos anyagot és oly helyes belátással és hazafiúi szeretettel gyűjtötte azt egybe, hogy azt ezen érdemben gazdag történelmi kiállítás egyik legkiemelkedőbb teljesítményének tartjuk. Boldogok vagyunk, hogy csatlakozhatunk ahhoz a megbecsüléshez, amely az Ön munkásságát honfitársai részéről éri. Reméljük, lehetséges lesz nagy munkájának továbbvitele, a magunk részéről pedig beérjük azzal, hogy az ösztönzést, melyet az Ön művéből merítünk, gyümölcsözően továbbfejlesszük.«

Budapest, 1896. október 6.

O. Finsch (Braunschweig).

J. Lessing (Berlin).

H. M. Cundall (London).

A. Schnütgen (Köln).

W. Boeheim (Bécs).

L. Delamarre-Didot (Párizs).

Thewalt (Köln).

G. le Breton (Rouen).

F. Blunschli (Zürich).

W. A. Neumann (Bécs).

R. Dietrich (Bécs).

C. Lair (Párizs).

E. Reusens (Louvaine).

Az ezredéves kiállítás anyaga azután a Néprajzi Múzeumba került és e két gyűjtemény adta alapját a Múzeum kiállításainak. Magát a kiállított anyagot pedig egy - 1898-ban megjelenő könyvében (*Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet*) írja le.

Az ezekben az években írt cikkeiben és tanulmányaiban kifejti, hogy az ősfoglalkozások kutatása azért fontos, mert az visszatükrözi az adott, a kulturális fejlődésben már előrehaladott nép fejlődését és történetét, sőt utalásokat nyújt azokra a kapcsolatokra is, amelyek más népekkel hosszabb ideig összekötötték a kérdéses népet. És hogy mit várhat a kutató az effajta bűvárkodástól, azt négy pontban foglalja össze:

1. Az adott népelem történelemelőtti viszonyait sokoldalúan világítja meg az ősfoglalkozások tárgyi része, a szerkesztési, díszítési elemek és azok elnevezései is. A legnagyobb figyelmet a használati tárgyaknak kell szentelni.

2. A mai ősfoglalkozásban használt tárgyak összehasonlítása a régészeti ásatások útján feltárt tárgyakkal értékes összehasonlítások lehetőségét adja meg. Az összehasonlítás kimutathatja egy bizonyos területen élő nép kapcsolatát - vagy kapcsolatának hiányát - az azon a területen élt régebbi népekkel.

3. Az ősfoglalkozás tárgyainak tanulmányozása fényt vethet arra az útra, amelyet egy nép vándorlása során megtett. Utalást kaphatunk révükön arról, hogy vándorlása közben milyen más népekkel érintkezett, amennyiben azoktól átvett bizonyos tárgyakat, illetve átadott nekik bizonyos tárgyakat.

4. Végül az ősfoglalkozások mai tárgyainak tanulmányozása révén fogalmat alkothatunk olyan ősi tárgyakról és használati eszközökről, melyekre vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre ősrégészeti leletek, mert olyan anyagból - többnyire fából - készültek, amelyek nem időállóak.

Cserény típusok. Herman Ottó rajzai »A magyarok ősfoglalkozása köréből« című könyvből.

1. zárt cserény; 2. félíg fedett deszkacserény

A század utolsó évében még egy, kisebb terjedelmű művet tesz közzé Herman Ottó *A magyar ősfoglalkozások köréből* címmel. Ebben a munkában a magyar háztípusok kialakulásával foglalkozik és ebből igyekszik következtetéseket levonni a magyarság származására és vándorlásának útjára. A könyv jelentőségét az adja meg, hogy azokban az években egyesek annak a nézetüknek adtak hangot az etnográfiai irodalomban, hogy a magyar háztípusok - német eredetűek.

A cserény egyik sajátos típusa: a hortobágyi »vasaló«.

Herman Ottó rajza »A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok« című kötetből

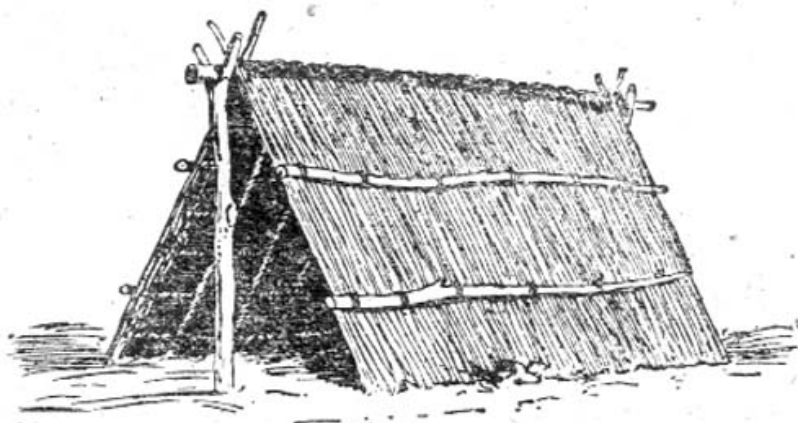
Herman Ottó művének első részében levezeti a magyar háztípus fejlődését az egyszerű enyhelytől a cserényen keresztül a tipikus, háromosztatú magyar házig. Ezután ismerteti a finn-ugor népek ősi hajlékát, a kotá-t és ebből (a tetőszerkezet analógiája révén) levezeti a magyar háztípust. Fejtegetése nagyrészt feltevéseken alapul ugyan - de meg kell adni: szellemes és zseniális feltevéseken. Kiállításával mindenesetre visszavert egy olyan próbálkozást, amely ezen a területen is a német kultúrfölényt, a német befolyást igyekezett a köztudatba vinni.

Ez a mű - mely egyébként két népszerű előadás alapján készült - fordulatos, élénk stílusával, üde nyelvezetével és nem utolsósorban a szerző sajátkezűleg készített 60 rajzával, Herman Ottó népszerűsítő művészetének valódi gyöngyszeme.

1902 nyarán egy újabb polemikus munkát ír Herman Ottó *A magyar nép arcza és jelleme* címen. A mű keletkezésének története igen érdekes - és jellemző.

Magyar kontyos nádkunyhó. Herman Ottó rajza

Csőszkunyhó. Herman Ottó rajza

A század fordulójára, az új század beköszöntőjére Párizsban hatalmas világkiállítást rendeztek. Felépítették a világ csodájára az Eiffel-tornyot és minden országot meghívtak, hogy történelmének és kincseinek bemutatásával emelje a kiállítás fényét. A magyar kormány megbízásából Herman Ottó a világkiállítás számára is összeállított egy etnográfiai anyagot. A magyarság antropológiai bemutatására pedig Jankó János, ugyanaz, aki a háztípus-vitában Herman egyik ellenfele volt, képsorozatot állított össze Somogy és Zala megyei magyar típusokról.

A Jankó-féle képsorozat általános felháborodást keltett. Lenhossék Mihály, a neves anatómus és antropológus - igen mérsékelt hangon - így ír a Jankó-féle képekről:

»Jankónak a Balaton mellékéről vett sorozata nem nevezhető sikerültnek... legtöbbjük olyan összeráncolt, feldúlt ábrázattal jelenik meg a képen, hogy a gyűjtemény, amely pedig a külföldnek volt szánva, Herman Ottó éles, de nem jogosulatlan bírálata szerint inkább gonosz-tevők albumához lett hasonlónvá, mint magyar típusok sorozatához.«⁸⁵

Nagyot lobbant a nemzeti büszkeség és a méltatlankodás Herman Ottóban és nyári pihenőjét feláldozva írja meg könyvét, hogy bebizonyítsa ország-világ előtt: nem igaz az, amit a Jankó-féle képsorozat állít, a magyarság nem Lombroso-típusokból áll!

A könyvnek mindenekelőtt érdeme, hogy Jankó torzképeivel szemben felsorakoztat egy sor - az ország különböző vidékéről való - típust, megadja jellemzőiket és normális képet fest hazánk népéről. Ezzel helyreállítja külföld és belföld előtt egyaránt a magyarság - hogy úgy mondjuk - esztétikai tekintélyét.

A könyv másik érdeme az, hogy elveti a »magyar faj« fogalmát - mellyel azelőtt, de azóta is annyian éltek vissza - és kimutatja, hogy a magyarság, ugyanúgy, mint a többi európai nép, sok fajta ember keveredéséből származik.

»Az értelmi tekintetben legmagasabb fokra emelkedett népek... már nem is »fajok«, hanem a fajok keveredéséből alakult nemzeti egységek... Hogy azok a különböző természeti viszonyok, a melyek között a nemzetek éltek és élnek, rájuk nyomták bizonyos egységesítő bélyegüket, az igen világos.«⁸⁶

És a magyarságra vonatkozóan:

»...a szó szoros értelmében vett *faji egység* nincsen; uralkodó, államalkotó a magyar; de ez az elemek áramlásából sokat olvasztott magába; nyelve tanulsága szerint a messze múltak homályában is sok elemmel érintkezett és körülötte mai területén és mai napiglan is szüntelenül folyik az elvegyülési, kiválási, felszívódási, némely ponton mintegy endozmotikus⁸⁷ folyamat. Ha ehhez hozzávesszük még azt is, a mit a mai magyarságnak úgyszólván már a fölszínén is látunk, az oly megkülönböztött részeket, mint a kunok, jászok, bessenyők, palócok, barkák, csángók, székelyek stb., a melyeket a magyar nyelv kapcsa egybefűz és hozzávesszük mindazt, a mit csak az összehasonlító nyelvészet, a néplélek megnyilatkozásai - folklóre - a kritikailag tisztázott történet oldhat meg: akkor tisztán és világosan látjuk és bevalljuk, hogy a »magyar faj« megállapítása az anthropológiának legnehezebb problémái közé tartozik.«⁸⁸

⁸⁵ Lenhossék Mihály: A magyarság antropológiai vizsgálata. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1915. évf. 758. old.

⁸⁶ Herman Ottó: A magyar nép arca és jelleme. KMTT, Budapest, 1902. 11. old.

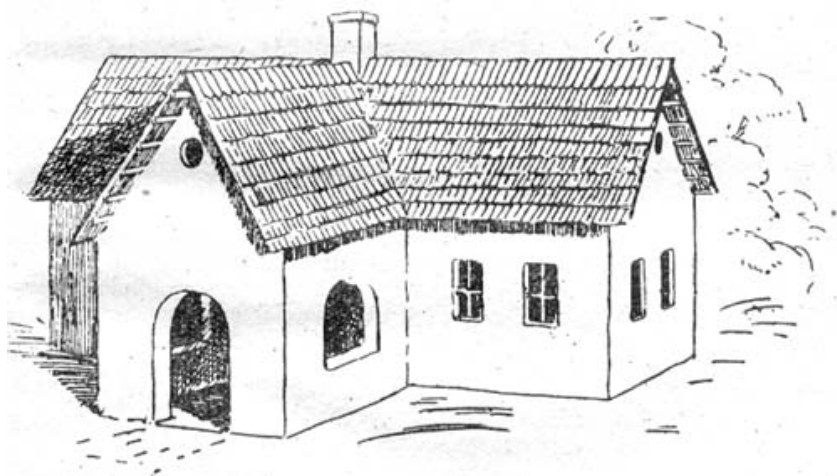
⁸⁷ endozmozis - elszivárgás: az a folyamat, amelynek során az oldott anyagok a külső környezetből átszivárognak a sejt belsejébe.

⁸⁸ Herman Ottó: A magyar nép arca és jelleme. KMTT, Budapest, 1902. 27. old.

Ezután azonban a fiziognomika (az arcvonások tanulmányozásának és az abból a jellemre és lelki tulajdonságokra levonható következtetések tudománya) és a szép számban már megmutatkozó szellemtörténet kettős útvesztőjébe téved. A könyv jelentős részét kitevő fejtegetésekre nagyon is rányomja bélyegét a korszellem: az idealista áltudomány, amely nem egyszer a középkori nézetekhez visszakanyarodva, a szellemit tekinti az elsődlegesnek és az anyagit a másodlagosnak.

Putri. Herman Ottó rajza

Bocskoros nemes háza. Herman Ottó rajza

Herman Ottó is e művében - hasonlóan a szellemtörténészekhez - valamiféle magyar szellemet, magyar lelkiséget tételez és keresi az ennek megfelelő arctípust. Az előbb mondottak szerint azonban tipikus »magyar arc« nincs, éppen a keveredés miatt. Hogyan fűzi tovább a gondolatsort Herman? Nem a helyes irányba: nem úgy foglal állást, hogy egységes »magyar lélek«, »magyar szellemiség« sincs, hanem - nem tágítva a helytelen kiindulóponttól - az arc-kifejezés egy részében - a szem kifejezésében - véli megtalálni a »magyar lélek« kifejezését, ismertető jelét. Az »alkotó képzelőerőt« kifejező szem, a derűs, nyugodt, bátor és bölcs tekintet: ezek volnának a magyar léleknek a szem kifejezésében tükröződő vonásai. A könyv *A magyar nép jelleme* című befejező részében azután összegyűjt mindent, ami szép és jó és megalkotja belőle egy ideális ember - a magyar - képét.

Mi a magyarázata annak, hogy Herman Ottó e művében letért a materialista tudomány útjáról és idealista spekulációkra adta magát? A magyarázatot a századforduló és a századfordulót követő évek tudományának helyzete adja. Az általános hatás alól nem vonhatta ki magát Herman Ottó sem.

A magyar tudomány fejlődését ebben az időszakban az idealista nézetek előretörése és a materialista felfogás háttérbe szorulása jellemzi. A kapitalizmus fejlődése a század utolsó évtizedétől fokozódó lendülettel, egyre élesedő ellentmondások közepette halad előre. A nemzetiségeket elnyomó, a Balkán-államok irányában imperialista politikát folytató ország egyúttal Ausztria félgyarmata marad. Az ipar továbbra is egyoldalúan fejlődött: elsősorban az élelmiszeripar tört előre. A burzsoázia egyre inkább a népellenes, sovíniszta reakció képviselőjévé válik. Hogyan tükröződtek vissza mindezen tényezők a természettudomány - és elsősorban a biológia - fejlődésében?

A klerikális reakció már a nyolcvanas évektől tudományos mezbe öltöztetett nyílt támadásokat vezet a darwinizmus ellen. Platz Ferenc Bonifác cisztercita tanár előbb cikkekben, majd *Az ember eredése, faji egysége és kora* címen megírt könyvében foglalja össze mindazt a tudományos sületlenséget, amit addig a darwinizmus ellen összeírtak. A tudomány által bebizonyított tények egyszerű letagadása után kimondja: A hívő szív megnyugvást lel Mózesnek azon szavaiban: teremte Isten az embert az ő képére és hasonlatosságára.

Az agnoszticizmus és a klerikális obskurantizmus válik uralkodóvá a természettudományok terén az Akadémián is. Hunfalvy János, a földrajztudós, 1887-ben egyetemi rektori évadnyitó beszédében élesen támadja a materialista természettudományt. Kifejti azon nézetét, hogy míg a természettudomány »hivatott művelői« elismerik, hogy az emberi megismerés korlátolt, a természettudományok »másod- és harmadrendű művelői« (ezek közé sorolták annakidején Herman Ottót is) szerint minden titok megtudható. »Szerintük való léte és értéke egyedül az anyagi világnak van« - mondotta felháborodva. Majd ezt követően egy cikkében így ír:

»Arra akarom figyelmeztetni őket, hogy ne akarjanak a számukra kiszabott körön túl terjeszkedve olyan kérdéseket eldönteni, melyek nem a természet, nem az anyag körébe valók... Még a darwinizmus elmélete sincsen bebizonyítva... Kant és Laplace elmélete... mégis csak hypothesis.«

És így folytatja:

»Az anyag eredetét, a szerves élet kezdetét a természettudósok sem tudják megmagyarázni, sőt a józan természettudós nem is akarja a végső okot fürkészní s az emberi tudás korlátait áthágni.«⁸⁹

Lényegében hasonló módon nyilatkozik jó húsz évvel később Lengyel Béla, a kor egyik legkiválóbb kémikusa, a Természettudományi Társulat akkori elnöke. Egyik közgyűlési beszámolójában - miután ismertette a természettudományok új eredményeit - így beszél az élet keletkezésének kérdéséről: »Ez ma is épp oly titok, mint volt évszázadok előtt és talán az lesz még évszázadok múltán is. Ez az a határ, melyen innen a tudomány, túlhan pedig a hit birodalma terül el.«⁹⁰

⁸⁹ Hunfalvy János: Társadalom és természettudomány. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1887. évf. 433. old.

⁹⁰ Lengyel Béla: Közgyűlési elnöki megnyitó beszéd. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1911. évf. 203. old.

A tudományos irodalomban is az idealista művek hatalmasodnak el. Egyre másra közlik Mach, Avenarius, Weismann külföldi és hazai követőinek cikkeit. A *Természettudományi Közlöny* 1904. decemberi számának *Természettudomány és világnézet* című vezércikkében például Verworn göttingeni professzor a lélek halhatatlanságáról értekezik és oda lyukad ki, hogy »...a halál után mindannyian tovább élünk, mint a szellemi fejlődés nagy összefüggő láncának parányi láncszemei«. Nagy hatása volt Virchow reakciós nézeteinek is - akinek különben Herman Ottó is nagy tisztelője volt és akit Skandináviába utaztában személyesen fel is keresett Berlinben.

Ilyen körülmények között a tudomány nemcsak a haladásnak, de mindinkább a népnek, a gyakorlatnak is hátat fordít. Eötvös Loránd 1900-ban, az Akadémia közgyűlésének elnöki megnyitójában bizonyos rezignációval állapítja meg, hogy az Akadémia nem népszerű, a sajtó is gunyorosan vagy közömbösen foglalkozik velük. Pedig »ez az Akadémia is volt már népszerű... amikor egy egy akadémiai ülés várva várt alkalom volt arra, hogy a nemzeti érzés harsogó éljenekben megnyilatkozhassek...« A tudományos előrelátás csendül meg szavaiban, amikor így folytatja: »Majd akkor, mikor... mindegyiknek (t. i. embernek - Sz. S.) a maga módja szerint meg lesz adva a képesítés arra, hogy abban, amiben munkálkodik, nagyra vihesse, s a sokaság műveltsége is oda fejlődött, hogy az érdemet minden formájában fölismeri és méltatni tudja: akkor, ebben a boldog időben az Akadémia megint nem százak, hanem milliók szerint fogja számíthatni barátait.«⁹¹

Ez az út természetesen a tudományos élet csődjéhez vezet. És valóban: az Akadémia elé évről évre kevesebb tudományos munkát terjesztenek és csökken az Akadémián kívül működő tudósok munkakedve is.

Mindezek a körülmények természetesen hatottak Herman Ottóra is. Lényegében ebből és csak kismértékben öregkori fáradtságából fakad az, hogy tevékeny öregkorában munkásságának jellege bizonyos változáson ment át. Míg korábbi műveiben - elsősorban a »pók-fauná«-ban, a »halászkönyv«-ben, de még a madarak hasznáról és káráról írt könyvben is - kerek egészet alkot és szilárdan áll a materializmus talaján, addig utolsó művei valójában töredékek és akad közöttük olyan kisiklás, mint *A magyar nép arcza és jelleme*.

Pedig Herman Ottó a néprajz terén is egészet akart alkotni. Úgy tervezte: a magyarok ösfoglalkozását több kötetes hatalmas műben írja meg és ezzel teszi fel a koronát élete művére. Valóban, hatalmas feladatra vállalkozott aggastyán korban Herman Ottó. Hiszen e téma feldolgozása nemcsak tárgyi néprajzi gyűjtőmunkát, hanem antropológiai, nyelvészeti és történelmi kutatásokat is igényel. Hogy a nagy anyaggal egyedül megbirkózni nem tud, ezt hamarosan belátta. Egész kutatócsoportot szervezett tehát a különböző tudományterületeken az anyaggyűjtésre. Az anyaggyűjtés közben mintegy húsz cikket ír a téma különböző - főleg nyelvészeti - vonatkozásairól. Ilyenek: »A kéz és a szám az ösfoglalkozások körében«, »Szám és betűrovás«, »Az oroszmesterszótára«, »A nyíl« stb. Nyelvészeink napjainkban is gyakran merítenek Herman Ottó tájászó-gyűjtéséből.

Az összegyűlt hatalmas anyaggal azonban már nem tud mit kezdeni. Nem tudja megtalálni azt a vezérlő gondolatot, aminek fonálára felfűzhetné volna a »nagy művet«.

És közben szét is forgácsolja magát, el is fárad. A Madártani Intézet élén irányítja az ornitológusok munkáját, a nemzetközi kongresszusokra való készülődéseket; nyelvészeti vitákban vesz részt; időnként a politikai élet hullámverése is megérinti; kezdeményezője a magyar-

⁹¹ Eötvös Lóránd: Közgyűlési elnöki megnyitó beszéd. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, Budapest, 1900. évf., 290. old.

országi ősemlék-kutatásnak - mindez (és sok más) számtalan apró-cseprő vitával, kisebb-nagyobb harccal jár. Nem lehet csodálni, hogy 1906-ban - 71 éves korában már így ír egyik levelében:

»Én el is tudok már fáradni... és lustaságon is rajta kapom magamat: ezt pedig filozófikus nyugalommal kell elfogadni, mert itt minden ágaskodás, bokrosodás: hiábavaló. Reánk nézve a megnyugvás elvégre az, hogy becsületes munkával mégis csak nyomott róttunk nemzetünk életében.«⁹²

És egy másik levélben:

»Legjobb volna félreállni s a nagy művet befejezni - de ez lehetetlen, mert kiesnék a kenyér a kezemből. El kell készülnem, hogy huzom az igát, a míg össze nem roskadok...«⁹³

1909-ben már érzi, hogy alkotóereje végén jár. Érzi, hogy talán nem is fogja tudni bevégezni a feladatot, amire vállalkozott. Az összegyűjtött anyagot azonban kár volna veszendőbe hagyni. Petényi János Salamon hagyatékának sorsa lebeg szeme előtt, amikor tollat ragad, hogy a »nagy mű« egy töredékét kiadja.

Ez *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok* című kötet. Bevezetőjében így ír:

»...az idő eljárt fölöttem... Világosan érzem, hogy erős elhatározásra kell jutnom, mert a cselekvés órája ütött! Egységes tervnek egységes végrehajtása helyett pörölyt kell ragadnom.

Az egységes tervből ki kell törnöm azt, a mi már most mint előtanulmány valahogyan közrebocsátható.

És ezentúl dolgozni kell végtől végig - a végsőig...

Az akarat megvan, a munkakedv még nincs megtörve.«⁹⁴

Ez a mű már valóban inkább adatgyűjtemény, mint összefüggő munka. Első részében lényegében a nemzetközi irodalom és a néhány évvel előbb Miskolcon talált kőkorszakbeli lelet alapján hazánk kőkorszakbeli viszonyairól ír. Meg kell említeni, hogy ebben a részben ismét kiáll Darwin származástana mellett és Dubois jávai lelete, valamint újabb leletek alapján bizonyítja az ember származásáról szóló tanítás igazát. Kijelenti azt is, hogy Virchow nézetei hátráltatták a tudomány fejlődését ezen a területen: Virchownak nem volt igaza, amikor a neandervölgyi és a jávai leleteket nem ismerte el.

A mű többi része lényegében levéltári és egyéb dokumentumgyűjtemény.

1914-ben, halála előtt kevéssel jelenik meg a magyarok nagy ősfoglalkozásához egy újabb vaskos adalék-kötet: *A magyar pásztorok nyelvkinése*, a maga nemében páratlan munka. Számos segítő és munkatársával csaknem 800 oldalon összeállította - fogalomkörönként csoportosítva - az értelmező szótárak módszerét alkalmazva a magyar pásztor élet teljes tájnyelvi anyagát.

Felmerülhet a kérdés: mi volt a célja e hangyaszorgalmú gyűjtőmunkával élete utolsó éveiben, amikor már aligha remélhette, hogy befejezheti művét? Erre ő maga adja meg a feleletet:

⁹² Herman Ottó: Levél Lóczy Lajoshoz, 1906. jún. 23. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár.

⁹³ Herman Ottó: Levél Lóczy Lajoshoz, 1906. jan. 9. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár.

⁹⁴ Herman Ottó: *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok*. KMTT, Budapest, 1909. XV. old.

»Engem nem értett meg kortársaim nagy része. Nem értették, rosszsallották, hogy én tevékenységemet »szétforgácsolom«, nem maradok egy tárgynál, hanem átmegyek a pókról a halra, erről a madárra, közben folyton buvom a magyar nép legbensőbb dolgait, hordom össze tárgyait - hát «passzió», mondogatták, tele van az agya bogárral, lelke állhatatlansággal. Nem igaz! Tudtam, hogy *a nép* történetét igazán és hiven, kézzelfoghatóan a tárgyi néprajza mondja, rejtí magában; a ki megszerzi hozzá a kulcsot, annak gyönyörűen nyilatkozik, arról az időről is, amelyről az írott történet nem is szólhat. És tudtam, mert láttam, hogy a XIX. század átalakító hatása az ősi tárgyi néprajz halálát jelenti és akkor e nép históriája legbecsesebb forrását veszti: menteni indultam és mentettem a mit egyes ember menthet. A kik megértettek, támogattak is. Köszönöm! Ifju erők raja már beleereszkedett.«⁹⁵

Népének, hazájának szeretete, az utókor munkásságának előkészítése irányította tehát a nagy tudós, gondolatait, az vezette kezét.

A hetven éves Herman Ottó

1905-ben ünnepelte az ország a hetvenéves Herman Ottót. Negyven esztendeje működött ekkor már a tudomány terén és a közéletben: az ország egyik legnépszerűbb emberévé emelkedett. Tudományos működését a Természettudományi Társulat a legnagyobb elismeréssel: a Szily-emlékérem odaítélésével ismerte el. Herman Ottó örömmel fogadta az elismerést, de a vele járó 2000 koronát tudományos alapítványok céljára adta: »az, a mi engem a működésre serkentett - mondotta - a mi irányt adott, lelkesített, nem mérhető sem aranyak, sem koronák számával, tehát értékével sem, mert annak csak egy jutalma lehet: a hiven teljesített hazafias kötelesség tudata, az abból folyó megnyugvás.«⁹⁶

És amikor leghűségesebb tanítványai, az Ornithológiai Központ munkatársai ünnepelték születése napját, ezeket az emlékezetes szavakat mondta:

»Nem ismerek érdemet, csak kötelességet, a melyet mindenki azon a ponton, a hol működni kell, képességéhez mértén teljesítsen. Különösen áll ez a kulturális és tudományos köztéren és még inkább szeretett hazánkban, a hol ezer ok teszi szükségessé a kötelesség tízszeres teljesítését, mert hiszen hibánkon kívül több évszázados visszamaradást kell helyrehoznunk! Ez utóbbi szempontból tekintve törekvéseimet, eredményeivel éppen nem vagyok megelégedve és csak egyetlen okom van arra, hogy ne vádolhassam magamat: nem tehettem mindig azt és úgy, a mint és a hogy jónak láttam; a körülmények, melyek erősebbek voltak nálamnál, alkották az akadályt; én elvégre is csak egy ember vagyok. Egy dolog azonban teljes megnyugvást ad: egyetlen, soha el nem árult célom az volt és maradt váltig is, hogy hazámnak, nemzetemnek szolgáljak a kultúra terén, teljes akaraterőmmel és egész szívemmel. Egészen tudatosan kezdtem a küzdelmet két karddal. Az egyikkel a nemzet nyelvén befelé harcoltam, a másikkal idegen nyelven kifelé; az utóbbival - bár csak szerény területen - annak az elismeréséért, hogy van magyar kultúra, mely helyet követelhet és követel is az emberiség egyetemes kultúrájában.«⁹⁷

⁹⁵ Herman Ottó: A magyarságról. Budapesti Hírlap, 1908. nov. 21.

⁹⁶ Chernel István: Herman Ottó. Aquila, 1914. évf. XXII. old.

⁹⁷ Chernel István: Herman Ottó. Aquila, 1914. évf. XXII. old.

Forrongott ebben az időben az ország politikai élete. Tisza István kormánya megbukott az 1905-ös választásokon. Az ellenzéki pártok koalícióba léptek és az önálló magyar vámterület, az önálló nemzeti bank, a nemzeti hadsereg követelésével elsőprő győzelmet arattak. A munkásmozgalom hatalmasan fellendült ezekben az években. 1904-ben az egész országra kiterjedő vasutas sztrájk volt, 1905-ben vasmunkás sztrájk. A szervezett munkások száma 1903 és 1907 között több, mint háromszorosára emelkedett. Az 1905-ös oroszországi polgári demokratikus forradalom hatására megmozdult a nép. Bécsben, Prágában hatalmas tüntetésekre került sor 1905 őszén. A szociáldemokrata párt a választójog követelésére szűkítette le a forradalmi mozgalmat és ezzel iparkodott elvenni az élet a dolgozók forradalmi harcának.

A politikai válság végül is - 1906-ban - úgy oldódott meg, hogy a király az egyesült ellenzéket, a koalíciót bízta meg kormányalakítással. A koalíció vezető politikusai előzően természetesen megegyeztek az udvarral - a demokratikus követeléseket szegre akasztották, akárcsak annakidején Tisza Kálmán a bihari pontokat. A miniszterelnök a polgári származású Wekerle Sándor lett. Az évtizedes ellenzéki politika vezetőit - így Kossuth Ferencet is - most miniszteri székekben látjuk viszont.

Herman Ottó határtalan megvetéssel nézte volt harcostársainak a hatalom uszályába való kapaszkodását, megalkuvását. A magyar politikai életet gyermekjátékhoz, kaleidoszkóphoz hasonlítja. A politikai kaleidoszkópot azonban nem az »ellenzéki« kormány vezető politikusai forgatják, hanem a Bécsben trónoló király. Wekerle, Kossuth Ferenc és a többiek valójában »csak azt a sokszínű üveg és egyéb törmelékot alkotják, amelyből a tükrözés törvénye azt a sokféle változó alakzatot formálja«. A kéz a királyné. A király pedig szavakban elismeri a nemzet önállóságra való jogát, a nemzeti bankhoz, a hadsereghez való jogot - de »személyes aggodalmi« vannak és így a követelésekből nem lesz semmi. A kaleidoszkóp pedig forog. A politikusok hangoskodnak, fogadkoznak - de semmit sem tesznek, mert tenni csak egyet lehetne: kényszeríteni kellene a királyt a reformok elfogadására. »Oh, de pártot ütni! azt nem! csak *pártoskodni*.« A pártoskodó áellenzékiiség pedig nem vezethet máshoz, csak a megal-
kuváshoz. A politikai »mellveregető elvszilárdsági, elvfölfüggesztési, engedve szilárdkodó, aláíró és visszavonó« tülekedés és kavargás célja csak egy: a nép becsapása.

A koalíció kormányzása tehát önámítás: lényege ugyanaz, mint a Tisza-féle fúciónak. Kossuth Ferencről, egykori politikai bajtársáról, aki azt állítja most, hogy »a függetlenségi elvet a miniszteri bársonyszékben is képviseli« ezt mondja: »...el is hiszem neki. Csakhogy a függetlenségi elv a miniszteri székben nem képviselésre, hanem alkalmazásra, végrehajtásra való; ha ez nem történik, akkor az elv *föl van adva*... az alapelv olyan, mint a szüzesség, a mely vagy megvan, vagy nincs meg és soha sem függeszthető fel, mert a fölfüggesztés mint aktus, folyamatot indít, melyet visszacsinálni nem lehet.«⁹⁸

Ilyen élesen, ilyen keserű kiábrándultsággal ír *A kaleidoszkópium* című politikai vezércikkében (*Budapesti Hírlap*, 1909) korának politikai prostitúciójáról.

A koalíciós kormány valóban egyetlen parlamenti ülőszék alatt tökéletesen le is járatta magát. És az 1910-es választásokra a megerősödött Tisza-féle reakcióval szemben már az erősen megtépázott nimbuszú »ellenzék« készülődött.

A Függetlenségi Párt - hogy népszerűségéből valamit visszanyerjen - kísérletet tesz arra, hogy Herman Ottót ismét a politikai arénába csábítsa. A dunapataji függetlenségiiek, akik kiábrándultan látják, mint árulja el pártjuk a kossuthi eszméket és hagyományokat, küldöttséget menesztenek Herman Ottóhoz: fogadja el a jelöltséget és a biztos mandátumot.

⁹⁸ Herman Ottó: *A kaleidoszkópium*. Vezércikk. *Budapesti Hírlap*, 1909. júl. 3-án, 4-én és 9-én.

Herman Ottó röviden válaszol nekik:

»Én már 75 éves vagyok és a tudomány területén kell bevégeznem munkámat. Őszintén megvallom, hogy a mai politikai tülekedésben már nem is akarok politikai szerepet vállalni. Visszamegyek dolgozóasztalomhoz, de ha idő múltán a magyar nép meg talál mozdulni, ott leszek az első sorban.«⁹⁹

Herman Ottó elutasító szavait könnyezve hallgatta a dunapataji küldöttség. *A Hét* című lap pedig így kommentálta az elutasító szavakat:

»Herman Ottó visszautasította azt a mandátumot, amit a dunapataji kerület választói ajánlottak fel neki... Visszautasította szenvedélyesen szép szavakkal - mert szenvedelem és Herman Ottó egymástól elválaszthatatlan fogalmak - és a polihisztor sokoldalú és fénytszóró látásával alig pár szóval megláttatta a mocsár felszínének a planktonját. A nemzet úgynevezett intelligenciájának azt a most, a szemünk előtt nyüzsgő stréberbacillus-rétegét, amely iránt joggal vált bizalmatlanná a magyar nép... és aki mindig természeti és emberi igazságoknak a fanatikusa volt, az valóban nem mondhat mást, mint igazságot.«

Ez volt Herman Ottó utolsó lényeges politikai megnyilvánulása. Hátralévő éveiben valóban már csak a tudománnyal foglalkozott. A pázsztorság nyelvkincsének összeállításán kívül a magyar ősemberkutatás kérdése foglalkoztatja.

A miskolci lelet

Még 1891-ben Miskolcon érdekes leletre bukkantak. Az Avas tövében, a Bükkben eredő Szinva-patak jobb partján álló úgynevezett Bársony-ház alapozásánál a munkások furcsa alakú »fenőkövekre« letek. A három darab »fenőkövet« átadták a ház tulajdonosának, aki azokat Herman Ottónak adta át (annakidején Miskolc város képviselője volt).

Herman Ottó éles szeme azonnal felismerte a lelet óriási fontosságát: ezek az első paleolith leletek Magyarországon! A kövek nagyon hasonlítottak a franciaországi Somme-folyó völgyében, Chellesnél és Acheulnál talált leletekhez, melyekről akkor már bebizonyosodott, hogy jégkorszakbeli leletek, a jégkorszakban élt ember kezeművei. Ezzel Herman Ottó bebizonyítottak tekintette, hogy a Bükkben is élt az ősember.

Herman Ottó 1893-ban részletesen leírta a leletet a *Természettudományi Közlönyben* és az *Archaeologiai Értesítőben* is. A sajátos alakú követ, a kőkorszakbeli ember munkaeszközét, a nyugat-magyarországi táj szót (szakóca = kis fejsze) felhasználva szakócának nevezte el. Később a külföldi szaklapokban is megjelent Herman Ottó közleménye és így az egész világon ismertté vált.

A vaskalapos magyar geológusok azonban tagadták a lelet jégkorszakbeli eredetét. Az akkori főgeológus, Halaváts Gyula terjedelmes tanulmányt szentelt Miskolc geológiai viszonyainak, meghatározta Miskolc környékének geológiai rétegviszonyait és oda konkludált, hogy a Szinva-patak partján az a réteg, amelyből a lelet származott - nem jégkorszakbeli réteg, hanem későbbi. Így a leletek nem tekinthetők az ősember keze munkájának.

A hivatalos szakköröknek ez a véleménye tíz évre »bevágta az ajtót« a további kutatások előtt. És csak Hoernes német geológus könyvének (*Der diluviale Mensch in Europa*, 1903) megjelenése után terelődött ismét a figyelem a miskolci leletre. Hoernes ugyanis a leletet jégkorszakbeli leletnek tartotta és mint ilyent írta le könyvében.

⁹⁹ Az Est, 1910. máj. 12.

Közben a miskolci temetőben is hasonló leleteket találtak. Herman Ottó ismét harcba száll igazának bebizonyítására. Zseniális logikájával egy lépéssel tovább megy: kimondja, hogy ha Miskolc környékén ősember élt, akkor a Bükk hegység barlangjaiban feltétlenül meg kell találni az ősember nyomait!

A geológusok most már ismét megmozdulnak. Papp Károly és Kadič Ottokár ismét alapos geológiai rétegfölvételt készítenek Miskolc környékéről. A kutatások során kiderül, hogy az első lelet lelőhelye ugyan valóban nem jégkorszakbeli réteg, de már a domboldalon elhelyezkedő temetőben is van ilyen réteg és a Bársony-ház alatt talált köeszközök minden valószínűség szerint úgy kerültek oda, hogy a magasabban fekvő rétegből a víz kimosta és belegörgette egy - bár alacsonyabban fekvő - de későbbi rétegbe.

A feltáró munka során az avasi temetőben újabb leletekre bukkantak.

Halaváts azonban kitart régebbi álláspontja mellett az újabb leletek ellenére is. Herman Ottó rázúdítja szenvedélyes temperamentumának minden tüzt. Régi barátjához, Lóczy Lajoshoz fordul a geológiai vitában. A Földtani Intézet - írja Lóczynak - nem küld ki kutatókat, hanem az íróasztal mellől rágalmazza azokat, akik eredményeket érnek el. »A földtani intézet és ez a megmarási irány az, a mely miatt mi magyarok oly rettenetesen hátra vagyunk maradva az őskori ismeretekben.« Majd a következő évben (1907-ben) ezt írja:

»Hogy a „tudományos mázzal” bevont burokaták közt nem érzi jól magát, hát azt értem. De ha valaki, Ön az, a ki ellene és róla tehetne, ha latba veti szavát, tekintélyét. Azt hiszem, nem maradna egyedül!

Valami állapot ez! Egy főbányatanácsos és főgeológus, ki e címen eszi kenyerét, a legvilágosabb situban sem ismeri föl a diluviumot... az emberek nem vállalnak harcot és hagyják veszni az igazságot, nem véve észre, hogy a tudatlanságot istápoljuk...«¹⁰⁰

De amikor még ugyanazon évben - Herman Ottó iránymutatása alapján - Kadič a bükki Szeleta-barlangban nagyszámú értékes leletet ás ki a jégkorszakbeli rétegből: véglegesen Herman Ottó javára dőlt el az évtizedes geológiai vita. A szeletai lelet és később (1911-ben) a Balla-barlangban a világon először talált diluviális gyermek-csontok világhírt szereznek a magyar ősemberkutatásnak.

Herman Ottó megjelölte azt az okot is, amely szükségszerűvé tette, hogy éppen a bükki barlangokban leljenek rá magyarországi ősember nyomaira. Ez pedig az volt, hogy az akkor mocsaras, ingoványos Alföld útját állta az ősember terjeszkedésének, aki tehát a Bükk fennsíkjain és lejtőin találta meg életlehetőségét és a bükki barlangokba húzódott az időjárás viszontagságai elől.

A miskolci lelet körül kifejlődött vita Herman Ottó nevét a geológia történetébe is kitörölhetetlenül bevészte.

*

1912-ben már nagyon törődött a sok küzdelmen átment szervezet. Telente kínzó légcsőhurut gyötri. Balsejtelmek fogják el: »beléptem a 77. évbe; a két kaszás elvisz« - mondogatta.

1913 elején kisebb agyvérzés éri. A Vörös Kereszt kórházban fekszik, fején jégtömlő. Beszéde akadozó, jobb keze - mely oly harcosan forgatta addig a tollat - remeg, a tollat kiejti. A betegség azonban hamarosan múlik, a vérzés felszívódott, az idegműködés helyreáll. Ismét

¹⁰⁰ Herman Ottó: Levél Lóczy Lajoshoz, 1907. szept. 29. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár

tollat fog és befejezi a pásztorság nyelvkincsét. Terveit azért most sem adja még fel: a könyv 1914. januárjában írt előszavában így szól olvasóihoz: »Ez azonban még nem végbúcsú, mert e szerény kötet után következik a néprajzi és néptani rész. Még most is ki merem mondani: *akarom!*«

Egy kegyetlen véletlen azonban végképp megakadályozta a nagy munka befejezését. 1914. december 15-én a már csaknem teljesen süket Herman Ottót egy kocsí elüti. A baleset következtében lábszártörést szenved. A Rókus kórházban teszik gipszbe a lábát. Még ott is tréfálkozik, nem veszti el humorát. »Ha már csizmát húztak rám - mondja -, tegyenek reá sarkantyút is!«

Pár nap múlva azonban kiújult a hörghurutja, és hamarosan tüdőgyulladás fejlődik ki. Az öreg szív már nem tud megbirkózni a tüdőgyulladással és a nagy tudós december 27-én reggel 1/8 órakor szívbénulás következtében csendesen elszenderedik.

IV. FEJEZET

Herman Ottó természettudományos világnézete

Herman Ottó nem alkotott olyan filozófiai jellegű munkát, melyben világnézeti állásfoglalását egységesen és egy helyen kifejtette volna. Természettudományos világnézetét biológiai munkáiban kell nyomon követnünk, s ez annál érdekesebb, mert ő egyike volt azoknak az ösztönösen materialista tudósoknak, akik a filozófiai materializmus egyes elvi megállapításait igen sok esetben legalább megsejtették. Ezek a megsejtések vitték a tudományokat a mai tudatosan materialista út felé.

Mi jellemzi Herman Ottó materializmusát?

»A materialista természetszemlélet - mondja Engels - egyszerűen azt jelenti, hogy a természetet olyannak vesszük, mint amilyen, anélkül, hogy valamit is hozzáadnánk, ami a természettől idegen.«¹⁰¹

A 19. századnak már az első kétharmadában is, amikor a természettudományok fejlődése rohamléptekben haladt előre, a haladó tudósok azáltal, hogy a természetet olyannak vették amilyen, egyre-másra tettek nagyszerű felfedezéseket. A természet alapvető törvényeinek, a fejlődés törvényeinek kutatása és feltárása pedig továbbfejlesztve az ösztönös materializmust, bizonyos dialektikus vonásokkal is gazdagította a korabeli tudományt.

Egy tudós és ugyanígy egy tudományos nézet haladó vagy haladásellenes mivoltát minden korban az dönti el, hogy mennyiben teszi magáévá s mennyiben kapcsolódik kora tudományának leghaladóbb tanításaihoz. A 19. században a biológiában a darwini fejlődésmélethez való viszony nagyjában-egészében meghatározta, hogy egy tudós a haladás táborához tartozik-e vagy sem.

Herman Ottó, a materialista tudós, a tudományos haladás egyik harcosa is volt. Materializmusának egyik legkézenfekvőbb jele, hogy biológiai munkáiban többhelyütt is, pl. a *Magyarország pók-faunája* c. művében, de madártani könyveiben is, gyakorta fejezi ki a saját szavaival a már idézett engelsi tételt. A természetben nincs szép vagy rút, nincs hasznos vagy káros - a természet olyan, amilyen - írja. A középkori vallásos és klerikális spekulációt vádolja azzal, hogy az ókori helyes természetszemléletet eltorzította; a 19. században diadalra jutó materialista természetszemléletet pedig az emberi tudás és felvilágosultság fejlődése eredményének tudja be. Nagy eredmény, hogy oda jutottunk - írja *A pókról* c. cikkében, hogy »...végre is a 19.-ik században a szabad ember szabad szellemével, elfogulatlan szemlélődés tárgyává tegye a természet jelenségeit, kis és nagy tüneteit: keresse bennök a valót, az igazat, a bennök rejlő törvényt...«¹⁰²

Felismeri a materialista természetszemlélet nagy jelentőségét az emberi haladásban, de a nemzeti kultúra fellendítésében is. Ezért minden adandó alkalommal felemeli szavát a természetrajz szélesebbkörű oktatása mellett.

¹⁰¹ A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Szikra, Budapest, 1953. 137. old.

¹⁰² Herman Ottó: *A pókról*. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1876. évf. 182. old.

A múlt század utolsó harmadában az iskolák nagy része az egyház kezében vagy egyházi befolyás alatt volt. Ez természetesen a materialista szellemű oktatás lehetőség szerinti kizárását jelentette. A gimnáziumi tanmenetben pl. az óraszám több mint felét a nyelv- és irodalomtanítás foglalta le (latin, görög, magyar, német). Alig néhány természettudományi óra volt beiktatva és az a csekélyke természettudományi oktatás is »kitömött vagy másképpen konzervált lehetetlenségekre« támaszkodó száraz, unalmas tananyag volt. Az iskolai természettudomány és a valódi, szabad természet között széles szakadék tátongott. Magukat a pedagógusokat is úgy képezték, hogy a természettudományban csak valami unalmas, száraz rendszertant lássanak, amelyeknek semmi köze a való élethez.

»Nekem Newton, Galilei, Darwin, Linné kell - mondotta a parlament közoktatásügyi vitájában -, kik az értelem és a tudomány fejlődését tanítják, amit az önök classicus tudományaiból sohasem tanul meg az ifjúság...«¹⁰³

Ma már Darwin a fejlődéstudomány egyik klasszikus nagysága. Herman Ottó idejében azonban a darwinizmus hirdetése szinte egyet jelentett a forradalmársággal. Herman Ottó, amikor a *Magyarország pók-faunájában* vázolja az előző száz esztendő természettudományának fejlődését, leírja, hogy Linné rendszerével szemben »a múlt század végén végbement társadalmi nagy átalakulás ellenállhatatlan nyomása alatt« győzelemre jut Lamarck haladó, a fejlődés elméletén alapuló tanítása. Ehhez csatlakozik Lamarck nagy honfitársa Geoffroy Saint-Hilaire és a »németek legkivételesebb szelleme«: Goethe. A társadalmi reakció győzelme azonban reakciós fordulatot hoz a tudományban is. Fellép Cuvier és győztes marad Lamarckkal és Saint-Hilairel szemben. »Hogy nem véglegesen győztes, ez a dolgok természetéből önként következik.«

A győzelem azonban nem hullik könnyen a haladó tudósok ölébe. Az Európa-szerte megerősödő politikai reakció kedvez a Linné nyomdokaiban haladó fejlődésellenes, dogmatikus tudománynak. Az elburjánzó leíró természettudomány semmiben sem keresi a miértet. »A nagy „miért” nem háborgatta őket« - írja róluk Herman Ottó és igen elítéli az effajta tudományt.

»Ez az irány minden képzelhető kormányformával, minden kigondolható dogmával megfért! Igen, mert sohasem ment az alapelvekig, a melyek - nagyon is meglehet - összeütközésbe jöhetek volna a durva hatalom által a társadalomra netán rákényszerített „társadalmi renddel”«.¹⁰⁴

Másutt is nyíltan megmondja, hogy a darwinizmus kérdésében tudatosan állott a forradalmi tudomány oldalára és pontosan tudta, hogy a darwinizmus milyen régi babonáknak üzent hadat.

»Kimondottam a „fejlődés” szót s evvel elvi álláspontra helyezkedtem, olyanra, amelynek egy más, szintén elvi álláspont az ellentétje... Mondhatom, „alea iacta est”, bizonyítanom, harcolnom kell!... fejlődés? teremtés? that is the question.«¹⁰⁵

Műveiben többször száll szembe a bibliai teremtés legendával és kimutatja, hogy a hétezer egynéhány évvel ezelőtti világkezdést nem más, mint mese. Hiszen maga az ember is több százezer éve él a földön és a geológia azt bizonyítja, hogy az ember előtt a szerves élet sok millió éves fejlődése előzte meg a legmagasabbrendű élőlény kialakulását. A szerves világ előtt pedig ott van az idők beláthatatlanságában a bolygók fejlődése!

¹⁰³ Herman Ottó: Országgyűlési beszéd. 1883. március 17. Országgyűlési Napló, 1881-84. XI. köt. 221. old.

¹⁰⁴ Herman Ottó: Magyarország pók-faunája. KMTT, Budapest, 1878. II. köt. 19. old.

¹⁰⁵ Herman Ottó: Az állatélet, mint munka. TTK. 1879. évf. 100. old.

Geológiai műveiben több helyütt cáfolja Cuvier kataklizma elméletét, amely lényegében a teremtés legenda korszerű változata volt.

A fejlődés okát nem valamiféle, a természeten kívüli, a természet fölötti dologban keresi, hanem magában az anyagban találja meg. *Az állatélet mint munka* c. tanulmányában kifejti, hogy minden szerves élet alapja az egyszerű protoplazma. Abból fejlődtek ki az idők százmilliói alatt a szervezettebb élőlények. A primitív élőlények életének tanulmányozása ugyan nem adja meg az élet végső lényegének kulcsát - írja - de arra megtanít bennünket, »hogya a legegyszerűbbet megismerve, ítélhessük meg a bonyolódottabbat is, ismerhessük meg az alakokat, amelyeket az anyag épít.«¹⁰⁶ Herman Ottó aláhúzta, kiemelte e szavakat. Nekünk kétszeresen alá kell húznunk, mint egy nagy szellem materialista megnyilvánulását egy olyan korban, amikor a materializmus a magyar tudományban általános visszavonulásban volt.

Rapaics Rajmund *A magyar biológia történeté*-ben agnosztikusnak mondja Herman Ottót. Valóban agnosztikus volt-e? Materializmusa valóban csak amolyan »szégyenlős materializmus« volt-e?

Korábbi műveiben - így a pók-faunában, az állatélet mint munkában is - valóban még úgy véli, hogy az emberi elme sohasem fogja a végső »titkot«, az élet keletkezése és lényege kérdését megfejtani. 1879-ben még így ír:

»Az ember nem áll az élet törvényein kívül, és felettök már legkevésbé sem! Hatnak azok reá erejük teljességével; és miután az ember e törvények kifolyása - bármily magas legyen is: ur nem lehet felettök, végső lényegöket nem foghatja fel.«¹⁰⁷

Ekkor sem mondja ki azonban a végleges nem-et. A továbbiakban így folytatja:

»...mihelyt az egyes tünetek fölfogható mozzanatait pontos, ellenőrizett megfigyelés tárgyává tesszük s megismerjük a *föltételeket*, a melyekhez az *ismétlődés* kötve van... kezünkben van egy hatalmas eszköz; de nem a végső lényeg! De minél több az eszközünk, annál jobban közelítjük magát a végső lényegét, értelmünk fejlődik, haladunk.«

1893-ban azonban már ezt mondja:

»Gondoljunk csak azokra az oly végtelenül finom szövevényekre, a melyek az anyag nagy problémáját illetik, hol a kémiai és fizikai folyamatok egymásba ömlenek s szinte-szinte már érintik azt a fátyolt, mely az *élet* alapfogalmát, mint titkot takarja.«¹⁰⁸

És újabb két év múlva:

»...az, a mit mi keresünk... a legfőbb tudományos feladat: az élet kérdése maga... Az igazság az, hogy az élet nagy problémájának megközelítése csupán és egyedül munkafelosztással érhető el.«¹⁰⁹

Itt már világosan kitűzi a biológia előtt álló alapfeladatot: az élet kérdésének megfejtését. Világos, hogy nem azért tűzi ki, mert elérhetetlennek, megoldhatatlannak tartja. És azt is megmondja: hogyan érhetjük el a célt. Ahogyan azt ma mondanánk: komplex kutató munkával. A nagy feladat megoldása, a nagy titok leleplezése meghaladja egyetlen tudományágban folyó

¹⁰⁶ Herman Ottó: *Az állatélet, mint munka*. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1879. évf. 6. old.

¹⁰⁷ Herman Ottó, *Az állatélet, mint munka*. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1879. évf. 6. old.

¹⁰⁸ Herman Ottó: *A miskolci tűzkő-szakócák*. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1893. évf. 170. old.

¹⁰⁹ Herman Ottó: *Fenichel Sámuel emléke*. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1895. évf. 114. old.

kutatási lehetőségeket. Itt össze kell fognia a biológiának a kémiával, a fizikával és még más tudományágakkal is.

Bátran kimondhatjuk tehát: Herman Ottó nem volt agnosztikus. Bízott a tudomány fejlődésében, bízott abban, hogy a fejlődés során a legsűrűbb fátyol takarta titokba is behatol az emberi értelem.

Materializmusát helyenként bizonyos mechanikusság jellemzi. Népszerűsítő munkáiban előszeretettel hasonlítja az állati mozgásokat gépek, gépelemek mozgásához; az állati tagok formáját és a táplálékszerzés munkájához alkalmazkodott alakját szerszámokhoz, eszközökhöz. Nagyon jellemző ebből a szempontból *Az állatélet mint munka* c. tanulmány, amely valójában több népszerű előadáson hangzott el. Ez volt az első népszerű előadássorozat.

Herman Ottó, aki a darwini fejlődésmélet következetes híve volt, gyakorta fejti ki nézeteit a fejlődésről. Biológiai és geológiai munkáiban világít rá a szerves világ fejlődésére, arra, hogy a fejlődés iránya az egyszerűtől a bonyolultabb felé halad, arra, hogy az idők során egyes formák - ha a természeti körülmények megváltoznak - elpusztulnak és helyükbe lépnek új formák, amelyek »megtanultak alkalmazkodni« a megváltozott természeti körülményekhez.

Rámutat arra - és ez megint következetes materializmusát bizonyítja, hogy a fejlődő világ ugyanazokból az elemekből tevődik össze, hogy a fejlődés során ezen elemek összetevődésében, bonyolódásában bekövetkező változás hozza létre a fejlettebb, bonyolultabb formákat.

»...minden élőlény teste - írja - bizonyos alapegységekre bontható föl; és, hogy ez alapegységek ugyanazok a szerves élet legalsóbb, mint legmagasabb fokán?

A vegytani elemzés éppen úgy, mint a legélesebb mikroszkóp, csak azt tanítja.

Evvel ráléptünk arra a hágcsóra, mely a legalsóbb, legegyszerűbb lényektől, a legmagasabb lényig; a protoplasma egyszerű mozgásától, alaktalanságától, az öntudatosan cselekvő szervezet szerint a legmagasabb fokon álló lényig elvezet.

Ez a lény az ember maga!¹¹⁰

Herman Ottó tehát felismeri, hogy a jelenségek »alapvető lényege« a mozgás. A legáltalánosabb természeti törvényként a mozgás törvényeit ismeri el. »Ez a természeti törvény (ti. a mozgás törvénye Sz. S.), mely minden anyagra, minden életre ki- és behat.«¹¹¹ Az anyag elváltozásai, az élet mozzanatai: keletkezés, fejlődés, hanyatlás és ismét keletkezés e törvénynek alá van rendelve.

Csak hogy Herman Ottó a fejlődés valóságos felfogásáig nem jutott el. A fejlődést kizárólag evolúcióként fogja fel és folytonos, megszakítatlan körfolyamatnak képzei - nem ismeri fel a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvényeit.

»Az anyag elváltozásai, az élet mozzanatai: keletkezés, fejlődés, hanyatlás, s ismét keletkezés... úgy, amint az égi testek pályája nem kezdődik és nem végződik, tehát folytonos, egy körben ismétlődő...«¹¹²

¹¹⁰ Herman Ottó: *Az állatélet, mint munka*. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1879. évf. 2. és 3. old.

¹¹¹ Herman Ottó: *Az állatélet, mint munka*. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1879. évf. 4. old.

¹¹² Herman Ottó: *Az állatélet, mint munka*. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1879. évf. 5. old.

Később, öregkorában, amikor már az elmúlásra gondol, így ír:

»...s el kell mennünk oda, ahonnan nincs visszatérés, márhogy személyes nincsen; de az erő örök, az anyag elpusztíthatatlan, testünk alkatrészeire bontva, belékerül ismét abba a forgatagba, alakulási menetbe, melynek csúcspontja ismét élet.«¹¹³

Helyes úton jár, amikor a fejlődés lényegének a mozgást jelöli meg. Ezzel a mozgást, mint alapvető kategóriát előtérbe állította, de ez a mozgás nála külső tényező, amelytől az anyagot elválasztja. Az anyag is, a mozgás is örök kategória nála (»az erő örök, az anyag elpusztíthatatlan«) - ez is következetes materializmusát bizonyítja - de elválasztja egymástól a kettőt. Nem ismeri fel az anyag önmozgását - és így nem is adhat teljesen helyes magyarázatot a fejlődés mozgató rugójára.

Ahogy azonban kora legjobb természettudósai is eljutottak bizonyos dialektikus tételek felismeréséhez, ugyanígy Herman Ottó is észrevett a természetben néhány olyan mozzanatot, amelynek elvi megfogalmazását a dialektika adja. Így mindenekelőtt nagyon jól felismerte, hogy a természet egységes egész, melyben a jelenségek és dolgok összefüggnek egymással, kölcsönösen feltételezik egymást. A természetnek ez a széleslátókörű szemlélete, a tárgyalt téma sokoldalú, az összefüggéseket is megmutató kifejtése jellemzi Herman irodalmi munkásságát is. Népszerűsítő munkásságában szinte szabályként követi azt a módszert, hogy először, a bevezetőben, széleskörű általános képet rajzol a természet bizonyos jelenség csoportjáról, ebbe helyezi bele a tárgyalandó részkérdést és miután megmutatta a résznek az egészhez való összefüggését, csak akkor tér rá a téma alapos kifejtésére. Ezzel a módszerével a dialektikus szemléletre való nevelés munkáját segítette elő a maga korában. Tudományos műveiben pedig igen gyakran látjuk azt, hogy nemcsak a természeti összefüggésekre mutat rá, hanem arra is, hogy hogyan függnek össze a társadalom jelenségei a természet jelenségeivel. Ez a felfogásmód az oka annak, hogy - pusztán következtetés segítségével is - tudományos eredményeket ér el. Így - hogy csak egyet említsünk - amikor a miskolci paleolit leletek alapján »megjósolta«, hogy a bükk-i barlangokban az ősember gazdag lelőhelyeit lehet megtalálni.

Az embert magát sem veszi ki a természet összefüggéseiből és éppen azt jelöli meg a tudományos fejlődés céljaként, hogy az ember - aki maga is a természet része - minél tökéletesebben ismerje meg ezeket az összefüggéseket. Az összefüggések, a törvényszerűségek felismerése és feltárása az, ami az embert a természet urává teszi.

Egyik legelső népszerűsítő előadásában - melyet a pókról tartott - mondotta, hogy akár a Vezúv kitörése, akár a Spitzbergák elhaló élete...

»az egyik éppen úgy, mint a másik, változhatatlan természeti törvényeken alapszik, az egésznek teljes értékű része, tényezője, s ez az egész a természet összessége, melynek keretébe a vizsgálandó ember maga is tartozik, melyben annál helyesebben fog mozogni, annál méltóbban fog ténykedni, minél jobban ismeri fel a körülötte nyilatkozó tünetmények igazi lényegét.«

Majd így folytatja a gondolatot a továbbiakban.

»...a természetben nincsen kis ok és nagy okozat, sem megfordítva; mert csak törvényszerű okok és hatások vannak, a melyektől minden függ, legyen az bármi kicsiny vagy bármi nagy.

E törvényekben, és csupán csak ezekben, lakozik az ésszel fölrható, szemmel látható, füllel hallható, sőt kézzel fogható csálthatatlanság; és a ki e törvényeket fölismeri, a ki velük élni

¹¹³ Herman Ottó: Levél Lóczy Lajoshoz, 1901. szeptember 30. Országos Természettudományi Múzeum Levéltár.

képes, csak az lehet a szó nemes értelmében „ura” a természetnek, a ki föl nem éri, az, a saját maga mellének szegezi az e törvényekben rejlő, ellenállhatatlan fegyvert.«¹¹⁴

Milyen szép kifejtése ez a természet jelenségeinek összefüggésén kívül a természeti törvényszerűségek objektív voltának!

Számos ehhez hasonló megnyilatkozást találhatunk életművében.

Herman Ottó működésének évtizedeit a politikai reakcióval karöltve megerősödő klerikális reakció jellemzi. A vallásos, klerikális világnézet a tudományok területére is behatolt és a század végére uralkodó helyzetet foglalt el. A tudomány és a vallás összeegyeztetésének kísérleteitől kezdve az agnoszticizmus hirdetésén keresztül egészen addig, hogy a tudományt kifejezetten a vallás alá rendeljék - a klérus a tudomány elleni harc minden változatát alkalmazta.

Herman Ottót már fiatalkori, ösztönös materializmusa is szembefordította a tételes vallásokkal és az egyházzal. Később, amikor mint tudós és politikus harcolt a tudomány és az ország szabadságáért és függetlenségéért, ez az ifjúkori ellenszenv csak megerősödött, tudatossá vált benne. Különösen a katolikus klérus magatartása és módszerei háborították fel. Sosem felejtette el, hogy a főpapok a szabadságharcot is elárulták és minden megnyilvánulásuk forrása azóta is mélységes népellenességük, szabadságellenességük és a Habsburg-ház kiszolgálása volt. Amikor csak alkalma nyílt, a tőle szokott élességgel és szenvedéllyel fejtette ki a klérusra vonatkozó nézeteit. Harcolt a szabad vallásgyakorlásért, azt követelte, hogy valamennyi vallás, valamennyi felekezet legyen »elismert« felekezet és, hogy engedtesse meg az is, hogy - aki nem akar egyik felekezethez sem tartozni - az lehessen felekezeten kívüli is. A szekták szabad vallásgyakorlatát is támogatta. Rámutatott arra, hogy a szekták elburjánzásának társadalmi oka van: a hallatlan nyomor és elesettség, valamint a klérusból való kiábrándulás viszi a tudatlan embereket a szektába. A szekták ellen tehát nem rendszabályokkal, hanem a kulturális színvonal emelésével kell küzdeni.

Ő maga egyik tételes vallásnak sem volt híve. Az anyakönyv szerint ugyan evangélikus volt, de templomba soha nem járt. Az én vallásom - szokta volt félig tréfásan, félig komolyan mondani - a szabadság és a természet. Az ilyen válaszadásokkal alighanem a kényes kérdés élet akarta elűtni.

Nem tekintette azonban kényes kérdésnek a klérus elleni harcot és következetesen vitte azt publicisztikai és politikai munkásságában.

Már Kolozsvárott cikket írt *A lelkiismeret szabadsága* címen. A cikkben helyeslően foglalkozik azokkal a németországi intézkedésekkel, melyek a klérus befolyását annakidején megnyirbálták. Ezek a törvények - írja - felszabadítják a lelkiismeretet a papi hatalom karmai-ból. Egy pap, mint száz, tartozzék bár akármelyik felekezethez is, ugyanolyan eszközökkel igyekszik a félrevezetett népet hatalmában tartani:

»Menjetek a nép közé és lássatok. A babona körmébe szorítva, elkábítva az ígéretek és büntetések pokoli számítással kidolgozott és alkalmazott rendszere által, kész rabszolgája a nép a holt kéznek: maga hordja össze a mammont, mely saját lelke megölésére fordítatik.

Imakönyvének minden betűje azt mondja neki, hogy bűnös, féreg, mely az istenség lába alatt fetreng, oly láb alatt, mely taposni, tiporni tud és akar. Mert ez az isten a kérlelhetetlen bosszú istene, kinek minden emberi lény a rabszolgája, ki halálos bünt lát és bosszul meg még abban

¹¹⁴ Herman Ottó: A pókról. Természettudományi Közlöny, Budapest, 1876. évf. 192-194. old.

is, amihez az emberi nem fennmaradása kötve van... Menjetek, lássatok! Nem kérdik ők az emberiség javát, tömeg kell nekik, a rabszolgák tömege, mely vakon hódol az önkénynek, egy kéjelgő kaszt követeléseinek.«¹¹⁵

Később, amikor már az ország fővárosában tevékenykedik, elsősorban a klérus tudományellenes felfogását és tevékenységét támadja.

Egyik parlamenti beszédében kifejti, hogy a vallás és a tudomány szemben állnak egymással és nem férhetnek össze. »A tudomány terjesztője a hitetlenségnek, mely az ellen fordul: „Credo quia absurdum”.« A vallás viszont mindent elkövet a tudomány ellen. A pápa enciklikájában szór átkot a természettudományokra, de az átok »világraszóló kigúnyolása«, hogy a pápai anathémát a természettudomány legújabb nagy eredménye: a távíró viszi szét a világ minden tájára. Kifejti, hogy tarthatatlan állapot az, hogy míg az iskola tanítja (ha nem is mindenütt) a darwinizmust, addig az egyház a szöszékről átkokat szór reá. De a felvilágosodást visszatartani nem lehet! »Azok a régi idők - mondja - midőn felállottak a nép előtt és azt mondták: szenvedj, viseld a föld terhét, majd a jövőbeli élet kárpótol téged - ezek az idők örökre letűntek.« Tiltakozik az ellen, hogy Bolyán morál prédikáltassék, melynek jutalma a túlvilágon van, de mindig olyan clausulával, hogy: azért fizesd ezen a világon a párbért és az egyházi adót!«¹¹⁶

Kitartóan tiltakozott az ellen, hogy főpapok és más egyházi méltóságok vezető szerepet vigyenek a magyar tudományos életben, legyen az a Tudományos Akadémia vagy akár az Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlése.

Antiklerikalizmusa következetesen végigkíséri egész pályáját. Harcol Ugron Gábor ellen, aki a Függetlenségi Pártba a klérus befolyását próbálta becsempészni és harcol a nyolcvanas évek antiszemita hecc-kampányának szervezői ellen. Felismerte, hogy ez a politikai söpredék nem egyéb a reakció által pénzelt ügynökök csoportjánál. A tiszaezlári vérvád ügyében is az igazság, a felvilágosodás mellett foglalt állást a fekete reakcióval szemben.

Életének utolsó évtizedében pedig ismét a darwinizmus, az ember származásáról szóló tanítás következetes hirdetésével szállt szembe a klerikális áltudomány akkoriban már nyomasztó túlsúlyával.

Egész élete az emberi haladásért, a tudományos fejlődésért vívott harcban telt el. Szükségszerű volt, hogy e harcban szembe kerüljön a vallással és az egyhazzal. Szembe is került velük, vívta is harcát ellenük fáradhatatlanul.

¹¹⁵ Herman Ottó: A lelkiismeret szabadsága. Magyar Polgár, Kolozsvár, 1871. december 3.

¹¹⁶ Herman Ottó: Országgyűlési beszéd. 1894. június 26. és 1886. január 16-án. Országgyűlési Napló, 1892-96. XIX. köt., 270. old. 1884-87. VII. köt., 383. old.

ZÁRSZÓ

Egy zseniális ember, a magyar közélet egy kiemelkedő harcosa életútjának végére érkeztünk. Minden cselekedetében hazájának szeretete irányította. Mindég önzetlenül, áldozatra készen dolgozott - szeme előtt hazájának kulturális felemelése lebegett. Sajátságos, látszólag ellentétes tulajdonságok alkották sokoldalú, vonzó egyéniségét. Nagytudású szaktudós, aki a tudomány nem egy területén alkot önállót, nagyot és tör utat az utókornak - kiváló népszerűsítő és szépíró, a szónak és tollnak mestere. Szellemes csevegő, egészséges humorral megáldott tréfacsináló - és dörgőhangú politikai szónok, a parlament és a népgyűlések hőse. Haladó gondolkodású politikus - osztálykorlátozottsága határán azonban megtorpan. A magyar tudomány elmaradottsága arra készteti, hogy sokféle munkába kapjon bele - ugyanakkor kitart az ornithológia mellett, harminc esztendő alatt világhírre emeli a magyar madártant. Kitűnő szervező. Félelmetes vitakozó. Nem zárkózik dolgozószobájába, minden érdekli.

Sokoldalúsága szinte megdöbbenően tárul szemünk elé, ha csak számszerűen is, felmérjük élete munkásságát.

Tizennégy könyvet írt, csaknem 6000 oldal terjedelemben.

Cikkeinek, vitairatainak, politikai megnyilatkozásainak száma óriási.

A pókfélékről 15 tudományos és népszerűsítő közleménye jelent meg.

Rovartani cikkeinek száma: 42.

8 botanikai cikke is van.

Zoológiával és állatvédelemmel több mint 50 cikkében, előadásában foglalkozik.

A legnagyobb számú tudományos közleménye a madártan területéről van: az évek során 173, döntő többségében magyar nyelven, de számos nyugati nyelven megjelent cikke és tanulmánya látott napvilágot.

Közgazdasági, ipari vonatkozású cikkei is vannak: számuk 18.

A néprajzzal több mint 100 tanulmányban foglalkozik.

Szépirodalmi működése sem jelentéktelen: több mint 80 tárcája, novellisztikus útirajza, színes természetleírása jelent meg. A humor területét sem hanyagolta el. A Bolond Istókban és a Borsszem Jankóban harminc humoros írása, illetőleg rajzos tréfája jelent meg. Ezek részben politikai, részben természettudományos vonatkozásúak.

77 hosszabb-rövidebb életrajzot és nekrológot írt.

A legszámottevőbb azonban politikai cikkírói működése. Mintegy 300 újság- és folyóirat-cikkben foglalt állást ötven esztendő politikai harcaiban. Tizenötéves parlamenti munkássága idején pedig több mint százötvenszer szólalt fel a legkülönbözőbb kérdésekben.

Kiterjedt levelezést folytatott. Ötven esztendőn keresztül nap mint nap jónéhány levelet írt meg. Halálakor egy ládányi kéziratot hagyott a Természettudományi Társulatra, melyben naplószerű feljegyzések és etnográfiai valamint nyelvészeti feljegyzések voltak.

Szenvedélyes, színes egyénisége, sokoldalú munkássága kortársai figyelmét nagy mértékben feléje fordította. Ez magyarázza meg azt a hatalmas irodalmat, melyet öröla írtak. Ebben az irodalomban számos vitakozó jellegű írás is van, hiszen Herman Ottó sok tudományos és politikai vitát indított meg éles, bíráló szavával és ezeket a megnyilatkozásokat ellenfelei sem

hagyták szó nélkül. Több mint 600-ra rúg a Herman Ottóról szóló, vagy a vele vitatkozó cikkek száma.

Mindez azt bizonyítja, hogy a magyar tudományos és politikai élet egyik legkiválóbb egyénisége volt Herman Ottó. Egyénisége, jelleme fiatalkori küzdelmeiben kovácsolódott ki és nem változtak azok élete végéig sem. Küzdelmei bizonyos mértékben merevvé tették. Politikai és tudományos véleményét, nézeteit sohasem revideálta, ha még oly szenvedélyesen támadtak is reá. Kétségtelen: voltak téves, helytelen nézetei is. Ezeket is azonban körömszakadtáig védelmezte. Saját becsületességéről, jószándékáról és igazságkereső szenvedélyéről meggyőződött a végsőig kitartott egyszer kimondott vagy leírt álláspontja mellett. Ezzel tiszteletet, megbecsülést is szerzett magának - de a bogaras vitatkozó, a meggyőzhetetlen különc hírébe is keveredett.

És itt önkénytelenül is feltehető a kérdés: miben áll hát akkor Herman Ottó fejlődése? Fejlődött-e egyáltalán élete és munkássága során ez a nagy tudós?

Herman Ottó politikai tevékenységében fejlődést nem állapíthatunk meg. Kezdetől fogva Kossuth Lajos 49-es politikájának volt képviselője. És ezt a politikát folytatta a körülményeknek megfelelően, ott ahol lehetett és úgy ahogy lehetett. Ezért vett részt a 48-as mozgalmak utóhullámaiban fegyverrel a kezében; ezért használta fel később a kiegyezés korszakában a sajtót és a parlament szószékét a kossuthi gondolatok propagálására és ezért vonult vissza utálattal a politikai élettől akkor, amikor Kossuth Ferenc azt elárulta, amikor ennek az eszmének a képviselője már végképpen lehetetlenné, anakronisztikussá vált.

Tudományos tevékenységében azonban van fejlődés. Ez a fejlődés azonban bizonyos sajátos vonásokat mutat: a fejlődés nem abban nyilvánul meg, hogy egy tudományterületet művelvén, abban élete során, munkássága eredményeképpen egyre nagyobb eredményeket mutatott fel, hanem abban, hogy munkásságát egyre újabb és újabb területre irányította és így több tudományágban az úttörés szerepét vállalta és végezte el eredményesen. Ezek a tudományterületek: a nyelvészet, ahol a magyar természetrajzi és néprajzi nyelv kialakítása terén alkotott igen nagyot; a madártan, ahol lehet mondani, a semmiből megteremtette a világviszonylatban is jelentős magyar ornitológiát; a néprajz, ahol felismerve a néprajz történeti jelentőségét, hozzáfogott a tudományág műveléséhez és fellendítette azt.

Fejlődött a módszere, ahogyan az egyes tudományterületeken dolgozott. Felismerte és átvette az újat, amit mások alkottak és alkalmazta azt saját munkásságában. Felhasználta a sajtót a tudomány terjesztésére, jobban mint azóta is bármely tudósunk. Amellett, hogy két tudományos folyóiratot (a *Természetrajzi Füzeteket* és az *Aquilát*) alapított és szerkesztett évtizedeken át, szinte az egész magyar sajtót felhasználta tudományos elgondolásai népszerűsítésére. És ezen közben tudományos világnézete, materializmusa is elmélyült, megszilárdult.

Munkásságát egy eszme hatotta át és fejlődésének is ez volt a rugója: a magyar nép békés boldogulását és kulturális felemelkedését kívánta szolgálni. Ez indította őt igazságszeretete mellett arra, hogy az igazságtalan háborúk, az imperialista hódítás ellen szálljon síkra minden alkalommal. Bár - szociáldarwinizmusából kifolyóan - a háborúkat elkerülhetetlennek tartotta, mégis mindig felemelte szavát a készülő háború ellen. Utoljára az első világháború előkészítése idején, élete alkonyán nyilatkozott meg ilyen értelemben:

»Jellemző korunk szellemére, hogy a rögtől való elszakadás törekvéseiben nem mindig az ideális magasság és ideális szabadság elérése utáni vágy az ösztönző rugó, hanem - a nagyhatalmak részéről - az a vágy, hogy a melinit és ekrazit könnyebben legyen alkalmazható a mélységben, ott, ahol az ember él és alkot...

Az emberiség géniusza elborul! Hiszen a tudománynak, a mely erőket ismer fel és azok alkalmazását tanítja, tulajdonképpen mindent a humanizmus szolgálatába kell állítania, mindent az emberi élet megkönnyítésére és megszépítésére kell alapítania.«¹¹⁷

Ezeket a szavakat az imperialista háború kirobbantására készülődő Németország fővárosában, Berlinben, a nemzetközi ornithológus kongresszuson, a világ minden tájáról összegyűlt tudósok előtt mondotta...

Élete utolsó napjaiban úgy látszott, hogy az ágyuk dörgése, a gépfegyverek kattogása közepette pusztul el mindaz az érték, amit a tudomány az emberi élet megkönnyítésére és megszépítésére alkotott.

De Herman Ottó halála órájában is a fény felé fordul.

»Világosságot... az ablakhoz...« - mondja. Az ablakhoz tolják ágyát és úgy hal meg, a felderengő téli reggel fényében ő, aki egész életében a fény felé törekedett és fényt gyűjtött.

Herman Ottó fontosabb munkái

Magyarország pók-faunája I-III., 1876-1879.
Természettrajzi Füzetek, szerkeszti 1877-1886-ig.
Ősi nyomok a magyar népies halászatban, 1885.
A magyar halászat könyve I-II., 1887.
A halgazdaság rövid foglalatja, 1888.
Petényi János Salamon. 1891.
Az északi madárhegyek tájáról. 1893.
Aquila, szerkeszti 1893-tól haláláig.
A madárvonulás elemei Magyarországon, 1895.
Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet, 1898.
A magyar ősfoglalkozások köréből, 1899.
A madarak hasznáról és káráról, 1901.
A magyar nép arcza és jelleme, 1903.
Az 1902. évi nemzetközi madárvédelmi egyezmény és Magyarország, 1907.
A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok. 1909.
A magyar pásztorok nyelvkinése, 1914.

Herman Ottó életének fontosabb eseményei

1835. június 26-án született Breznóbányán
1843-1850, iskoláit végzi Breznóbányán és Miskolcon
1851-1854., géplakatos tanuló Miskolcon majd Korompán
1854. május-1856. december, Bécsben géplakatos. Közben a Naturalienkabinetben tanulmányozza a rovartant Kari Brunner irányításával
1857-1859, katonai kiképzésen
1859. május-1861. szeptember, katonai szolgálatot teljesít a Dalmát határőrvidéken

¹¹⁷ Chernel István: Herman Ottó, Aquila, 1914. évf. XXI. old.

1862, részt vesz az észak-olaszországi partizánmozgalmakban

1863 elején a lengyelországi forradalmi mozgalomban vesz részt

1863, Kőszegen működik mint fényképész

1864. április - a Kolozsvári Múzeumhoz konzervátornak veszi fel Brassai Sámuel

1864, megírja első tudományos dolgozatát a kabasólyomról

1867-1872. a kolozsvári *Magyar Polgár* munkatársa

1871. június - elhagyja a Kolozsvári Múzeumot és kizárólag újságírással és politikával foglalkozik

1872. július 25-én elhagyja Kolozsvárt

1873. április - a Természettudományi Társulat megbízza a *Magyarország pók-faunája* című mű megírásával

1874. Doroszlón (ahol a pók-faunát írja) olvasóegyletet alakít és megszervezi az egyik első magyar ipari kiállítást

1875. február 25, kinevezik a Nemzeti Múzeum őrsegédévé

1877, megindítja a *Természetrajzi Füzetek*-et

1878-79, aktív szereplője a törökbarát politikának, ellenzője Bosznia-Hercegovina megszállásának. Tömeggyűlések szervezője és szónoka.

1879, a török kormány a Medzsidje rendjellel tünteti ki 1879. október 27-én Szegeden képviselővé választják 1879-1880, a Függetlenség munkatársa, 1880. január-februárban a lap szerkesztője

1885-ben rendezi az országos kiállítás halászati anyagát és ezzel kapcsolatban megírja az *Ősi nyomok a magyar halászatban* c. művet

1887. májusában felkeresi Turinban Kossuth Lajost

1888 nyarán Norvégiába utazik madártani tanulmányútra

1891, néprajzi munkásságáért a Magyar Néprajzi Társaság rendes tagjává választja

1891, megszervezi a II. Nemzetközi Ornithológiai kongresszust

1892, a Néprajzi Társaság elnökévé választja

1893, a bécsi Anthropologiai Társaság rendes tagjává választja

1893, szeptemberben másodízben látogatja meg Kossuth Lajost

1893, megalakul a Magyar Ornithológiai Központ, vezetője Herman Ottó

1896, a milléniumi kiállítás néprajzi részét rendezi

1900, a francia kormány a becsületrenddel tünteti ki, tudományos munkássága elismeréséül

1900, a Német Ornithológiai Társaság tiszteletbeli tagjává választja

1905, a Magyar Nyelvtudományi Társaság rendes és választmányi tagjává választja

1906, a Magyar Természettudományi Társulat a Szily Kálmán emlékéremmel tünteti ki

1906-1913 között 16 bel- és külföldi tudományos társaság választja rendes, illetve tiszteletbeli tagjává

1914. december 27-én, a Rókus kórházban meghalt.